

પ્રથમ આવૃત્તિ

મૂલ્ય
રૂા. ૨-૮-૦

વિ ગં. ૨૦૦૦
જુન : ૧૯૪૪

THAKKAR PUBLISHERS

Published by Nandlal Mohanlal Thakkar for Thakkar
Publishers Princess Street Bombay 2 & Printed by
Chaturbhui Shanabhai Patel Shree Mahendra Mudranalay
Mama's Haveli Near, Shah Market, Ahmedabad.

રોહાંબલિ,

આત્મજંદુ સદગત નાનાસાઈ
દેસાઈસાઈદેસાઈ આરા પ્રત્યે રોહ
ઓ મમતા, ઇતર જનો પ્રત્યે દયા,
પરોપકાર, શ્રીરામકૃષ્ણ ભગવાન પ્રત્યે
અપૂર્વ ભક્તિ, એ સર્વના રમણીય
આ રોહાંબલિ. ઠાલાસાઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ શું	
ઝપિની આશિય	૧
પ્રકરણ ૨ શું	
પુત્ર જન્મ	૧૫
પ્રકરણ ૩ શું	
વિલાસનવન કે કારાગૃહ	૪૩
પ્રકરણ ૪ શું	
સમાજ નિરીક્ષણ	૬૪
પ્રકરણ ૫ શું	
કર્તવ્ય જાગૃતિ	૮૬
પ્રકરણ ૬ શું	
પર્ગટણ	૧૦૬
પ્રકરણ ૭ શું	
સિદ્ધિ	૧૦૯
પ્રકરણ ૮ શું	
યશોધરા	૧૪૯
પ્રકરણ ૯ શું	
જુદ ઉપદેશ પ્રભાવ—યથાર	૧૬૧
પ્રકરણ ૧૦ શું	
ઉપમેદાર	૧૬૭

પ્રસ્તાવના

The immortal can be reached only by its counterparts acts
of kindness and perfection is accomplished by compassion and
charity **Buddha**

“ જો કે જુદી જાતના અભિમાની જુદાઈ જાહેર કરે, એકે કે
તે પશુ અવીચીન યાતાયુધર્મ ઉપર જીવમજુદના બાંધ શિક્ષણની ધણી

હડી છાપ પડી છે અને હિંદુઓના સિવાજ તથા લક્ષણનું મૂળ ખુદ સિદ્ધાંતોના પ્રભાવથી પ્રભાવાન્વિત થયું છે. ”

એડવિન આર્નોલ્ડ.

x

x

x

અમુકોનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, શ્રીમદ્ભગવત્ગીતાના સૂત્રોમાં અને ઋષિમુનિઓના કથનોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્યારે ત્યારે ધર્મની ગ્તાનિ થાય છે ત્યારે ભગવાન પોતે મનુષ્યાવતાર ધારણ કરે છે, અને કાંઈ મર્યાદિત પ્રદેશમાં અધર્મનો નાશ કરી ધર્મ ઉત્થાનનું કાર્ય કરે છે. દશ અવતારની કથા આર્ષ શાસ્ત્રોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમજ અનેક સાધુ સંત મહાત્માઓનો જન્મોદય પણ એજ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

દશ અવતારમાં પુદ્ગલવતાર પણ ભગવાનનો એક અવતાર કહેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદના સમયમાં તેમાં દર્શાવેલા ધર્મકાંડને સર્વત્ર પ્રાધાન્ય મળ્યું હતું. જુદના સમયમાં તેનું પ્રાગત્ય વિશેષ હતું. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધર્મોચારો અને વેદવિદ્ બ્રાહ્મણો પશુપત્તનો સર્વને ઉપદેશ કરતા હતા. મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓ પશુપત્ત કરી હનરેા છવોની હસા કરતા હતા. જનસમાજમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે : સુખવિભવનો ત્યાગ અને ભગવાં વચ્ચે ધારણ કર્યા સિવાય મોક્ષ પ્રાપ્ત થવો નથી. ધાર્મિક જનમંડળમાં અનેક મનુષ્યો એ માન્યતા સ્વિકારતા હતા હતા. પરંતુ કેટલાક જાની અને દીર્ઘદર્શી વિદ્વાનોના પવિત્ર વિચારોને લીધેજ ઉપનિષદોનો જન્મ થયો હતો. એવા જાની ધર્મી થોડા હતા. તેઓ પોતાના પ્રભાવશૂર મંથો વેદ અને સ્મૃતિઓને આધારે પોતાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તે સર્વમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરનાર અને તેનો પ્રજાજન પ્રચાર કરનાર કવિવ્રજાપિ થયા. તેમજ “સાંખ્ય દર્શન” નામક મંથરચો.

તે કહેતા કે: “જ જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ ॥” જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી. જ્ઞાનનો અર્થ ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન અથવા આત્મા સંબંધી જ્ઞાન તેજ સત્યજ્ઞાન છે. પરંતુ બિન્ન બિન્ન વિદ્વાનોએ તેને નિરીક્ષરવાદી બાણ્યો અને પોતાના બિન્ન બિન્ન મત દર્શાવ્યા તેથી અનેક પ્રકારની ગુંથણ ઉપરિચિત થઈ. જનસમૂહમાં પણ અનેક શંકાઓ થવા લાગી. ધર્મકાણ્ડને પ્રાધાન્ય માનવું, અનેક ટંટાક્રિસાદ કરવા અને ધર્મનાં સૂત્રો અસ્તવ્યસ્ત સમજી તેની અવગણના કરવા જેવી સ્થિતિ થઈ! એ અગત્યસનતાની સ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા હતી. તેજ સમયે શુદ્ધનો જન્મ થયો. તેણે નિહરતાથી કહ્યું કે: “માત્ર ભગવાં વજ્ર ધારણ કરવાં, અરબ્યગમન કરવું, મૌન ધારણ કરવું, હિમ તપ આદરવું અથવા ઇન્દ્રિયદમન કરવું એથીજ અનન્ત શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી.” તેમણે એમ પણ કહ્યું કે: “શુદ્ધચરણથી આજીવિકાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવું એમાં પાપ નથી, સ્તરીરનું સ્વાસ્થ્ય બાળવવું એ તો મનુષ્યનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. શરીર સ્વસ્થ ન હોય તો તેનાથી કાઈ પણ સત્કર્મ બરાબર થાય નહિ, તે સિવાય ઇન્દ્રિયો પણ ગિચિય થઈ જાય. આત્મચિંતન કે ધર્મચિંતન થઈ ગયું નહિ અને મન સમજા કે રિધર રહી શકે નહિ.”

ભગવાન શુદ્ધનો ઉપદેગ કંઈકે પથાર્ય છે. તેની અષ્ટવિધ આગા એજ તેનું સિધ્ધાંતસૂત્ર. એ સૂત્ર વેદવેદાંત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ અનન્ય રૂપે પણ કહેવામાં આવ્યાં છે. ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વ સામાન્ય મનુષ્યથી સમજામ નહિ. જોદનાં સામાન્ય અને સર્વને સમજાત એવાં સૂત્રો પૂર્વના અધિકારી સાત્તિક જીવાત્માઓ સમજી શકે એવાં હોવાથી તેના અનેક અનુયાયી યાય એ ગ્વાજાવિક છે. પરંતુ જોદના મત પ્રમાણે સાધારણ રીતેજ માંસાન્ન ખાવાથી દોષ થતો નથી એ જ્યારે જન સમાજના જાણવાં આવ્યું ત્યારે ધર્મનાં મનુષ્યોએ જોધધર્મની અવગણના કરી અને તેમનાં કેટલાક સૂત્ર-સિધ્ધાંત પ્રમાણે વર્તવાનું

સ્વિકાર્યું જે અઘાપિ પર્યંત પ્રચલિત છે. બૌદ્ધના સિદ્ધાંતસૂત્રમાં અર્દિસાને પરમધર્મ માન્યો અને યજુર્વેદિદાન ન કરવું એ સિદ્ધાંતને તેણે પ્રાધાન્યપદ આપ્યું છે, પરંતુ તેના કેટલાક અનુયાયીઓ એટલે મુધી આગળ વધ્યા કે. યજુર્વાગાદિકમાં કાષ્ટ વગેરેનો હોમ ન કરવો કારણ કે તેમ કરવાથી સૂક્ષ્મ જીવો નાશ પામે છે. પરંતુ યજુર્વાગાદિમાં ગુગળ, સુષક, ધૂત આદિ પદાર્થો હોમવામાં આવે છે અને વેદમંત્રોથી વરણ ઈન્દ્રાદિક દેવોની પ્રાર્થના કરી જનસમાજને માટે ઈચ્છિત વસ્તુઓની માંગણી કરવામાં આવે છે. સૂર્યના નીચેનાં પડમાં જે કાંઈ નિરર્થક પરતુઓ ભરાઈ હોય છે તે નિકળી જઈ સર્વ પડ નિર્મળ થઈ જાય છે અને વૃષ્ટિ આદિ ઈચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ થવાથી જીવ માનવું કલ્યાણ સંધાય છે.

ભગવાન બૌદ્ધના સિદ્ધાંતસૂત્ર ચીન, જપાન, સિયોન તરફ વિશેષ પ્રચાર પામ્યાં છે. અર્દિસાને માનનાર બૌદ્ધ અનુયાયીઓ એક મોટો જીવ એટલે એક હાથીને મારી કેટલાક દિવસ પર્યંત તેનું માંસાન્ન ભોજન કરવામાં પાપ સમજતા નથી. તેઓ તો ન્હાના જીવો એટલે માંકડ, મચ્છર, કીડી, મકોડા જેવાને મારવામાં પાપ સમજે છે.

બુદ્ધના રાજસિક જીવનમાં જે કાંઈ પડેલ થયો તે તેના પૂર્વ જન્મનાં સંચિત ફલકર્મનું ફળ જણાય છે. પિતા એક મહાન સમર્થ રાજરાજેશ્વર હતા. અપાર રાજવૈભવ હતો. ભોગવિલાસી જીવો માટે ત્યાં કોઈ વસ્તુની ખોટ ન હતી, તેમ છતાં બુદ્ધના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. તે સંસ્કારો વચ્ચી વૃદ્ધિ સાથે વિશેષ જગૃત થયા. શુદ્ધસાત્વિક ભાવનાને પ્રતાપેજ વિલાસવિભવમાં તેનું મન ચુંચાયું નહિ, સુંદર સ્વપ્નચાન પત્નિ યશોધરા મળવા છતાં વિલમ્બોગમાં તે લુપ્ત થયો નહિ. તે પતિવ્રતા હતી. પતિની સદ-

ધર્મિણી હતી. પતિનો ધર્મ એજ પોતાનો ધર્મ માનતી હતી. તે પતિના સાત્ત્વિક વિચારો સનછ ગઈ હતી. તેથીજ તેણે પતિના બિશુક ધર્મને પોતાનો ધર્મ માન્યો હતો અને ન્યારે બૌદ્ધ સંન્યસત્ર મહણુ કરી કપિલનગરમાં ગયાઓ તેજ હાણે તેણે પોતે રાજવૈભવ તથા દઈ સંન્યસત્ર મહણુ કર્યું. બૌદ્ધનું બિક્ષાપાત્ર પોતાના હાથમાં લઈ પતિના ધર્મનું અનુસરણ કર્યું. એજ પૂર્વ જન્મના પ્રુષ્ઠગુણ. રાજવૈભવનો ત્યાગ કરવો એ આજે કેટલા રાજાની રાણીઓ પસંદ કરે છે ? કેટલીએ રાણીઓના પતિ સ્વર્ગમમન કરી ગયા છે, કેટલીએ રાણીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયાં છે છતાં હજી તેઓ વિલાસ-વૈભવનો ત્યાગ કરતી નથી. હજી તે મોગ્ગચોખ્ખ અને રમતગમત ત્યાગ કરતી નથી. ધન્ય છે યશોધરાને ! ધન્ય છે તેના પતિવ્રતને ! અને ધન્ય છે તેના સહધર્મીચારને !

બુદ્ધ પ્રારબ્ધશાળી હતો. પતિ યશોધરાની પેઠે તેને પુત્ર રાહુલ પણ એવાજ બુદ્ધ સાત્ત્વિકવૃત્તિનો મળ્યો હતો. ઘણાએ રાજકુમાર રાજવૈભવના મદમાં માતૃપિતાની કે વયોવૃદ્ધવડિલોની આજ્ઞા માન્ય કરતા નથી પરંતુ તેના પુત્રને તો માતાના સ્તનપાનમાંથીજ પિતૃધર્મની દિક્ષા મળી હતી. પિતાને બિશુક દશામાં ક્તેતાં અને માતાની આજ્ઞા થતાંજ તે પણું રાજવૈભવનો ત્યાગ કરી પિતાના બિશુક સંઘમાં સામેલ થયો. તેણે પણ પિતાનો બિશુક ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પિતાનું બિક્ષાપાત્ર મહણુ કરી બૌદ્ધ સાથે દેશેદેશ જમણુ કરવા લાગ્યો. ધન્ય એની માતૃપિતૃ ભક્તિ ! ધન્ય એની વૈરાગ્યવૃત્તિ અને ધન્ય એનું નિર્વાણુ જીવન !

બૌદ્ધના જીવનમાં પતિ અને પુત્રની અનુકૂળતા હતી તેવીજ તેના સેવક છંદકની અનુકૂળતા ન હોત તો કદાચ બૌદ્ધને વિશેષ કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હોત. સેવકો હોય તો એવાજ હોને છંદકે તેને રાજઆજ્ઞા વિરુદ્ધ દુઃખી દરિદ્રીઓની યથાર્થ સ્થિતિ જોવાની અને

ૐ
ભગવાન પુદ્

૩૬
શ્રી ૧।

પ્રકરણ ૧ હું.

નકપિની આશિષ.

इयति जगति पूज्यं जन्मगुणहाति वञ्चित ।
चिपुल रुशल नेतु सत्यमतारणाय ॥

મ હય ગનિનો સમય ' વસુ ધગએ નૈસર્ગિક ગાતિ ધારણ કરી
હતી સમસ્ત વિનસ પરિશ્રમ કરી થાકેલા મનુષ્યો નિદ્રા
દેવીના મૃદુ ખેળામાં સ્વચ્છ નિદ્રા લઈ ગયા હતા આને
પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ચંદ્રે પોતાના શીતળ કિરણ પ્રસારેલા હોવાથી
પૃથ્વીદેવીએ ઉત્તમ અનંકાર ધારણ કર્યો હોય તેમ સર્વત્ર સ્વેન
આદનીનો પ્રકાશ પથરાઈ ગયો હતો સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય
જાણાતું હતું મનપ માણની મદ મદ લહેરો આવતી હોવાથી વૃક્ષો
થોડા થોડા ફાનતા ફતા હતા નિદ્રાવશ માનવીઓની શાંત નિદ્રા
ખગ વતી ન હતી આના રમ્ય અને શાંત સમયે કપિમવન્તુ નગર
ઉપર પહોં શાંતિ અને નિદ્રાદેવીનું આમાન્ય આપન થયું હતું નગ-

રના પ્રજાજનો શાંત નિદ્રા લઈ રહ્યા હતા પરંતુ નગરનરેશ શુદ્ધોદન હજી જાગૃત જ હતા. અત્યારે તેઓ કમ્બરે તલવાર લટકાવી શહેરમાં શુપ્ત રીતે નગરચર્યા જોવા આમતેમ વિચરતા હતા. આ શું ? આ તો ઘણું જ આશ્ચર્ય ! આવા મ્હોટા રાજ્યના અધિપતિને રાજદૂતનું કાર્ય કરતા જોઈ કોઈને પણ આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ ! ભોગ-વિલાસમાં લોપુષ બનેલા શ્રીમંતોના મનમાં તો રાજને ગાંઠપણુ લાગ્યું હોય એવો સંશય જ થાય ! પરંતુ એ સત્ય ન હતું. પ્રાચીન સમયની રાજનીતિ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં કપિલનરેશ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરી રહ્યા હતા એ સમજી શકાય છે. તે સમયના રાજાઓની રાજનીતિ એટલે સુખનું વાસ્તવિક કારણ સમજનાર રાજાઓનું કર્તવ્ય, અત્યારના રાજાઓને તલવારની ધાર જેવું કઠિન લાગે છે ! પ્રજાના કલ્યાણ માટે, પ્રજાનાં સુખ માટે અને પ્રજાના સંરક્ષણ માટે રાજદૂતનું જ નહિ પણ તેથીએ હસકું કાર્ય કરવું એ તે સમયના રાજાઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. એ કર્તવ્યનું જ્ઞાન રાજા શુદ્ધોદનને હોવાથી રાજ્યના સેવકો, સિપાહીઓ, અમલદારો, પ્રજાનું સંરક્ષણ અને રાજાઓનાં જરાગર પાલન કરે છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી જેમ તે રાજાઓ રાજદૂત-સિપાહી-નો વેળ ધારણ કરી પોતાના નગરમાં અને રાજ્યનાં અન્ય સ્થળે શુપ્ત રીતે ફરતા હતા. એ જ પ્રમાણે રાજા શુદ્ધોદન પણ આજે કપિલવસ્તુમાં નગર-અમાણુ કરી રહ્યા છે.

રાજા શુદ્ધોદનનું રાજ્ય અતિ વિશાળ હતું. તેમના રાજ્યની પશ્ચિમ દિશામાં અયોધ્યા પ્રાંત અને ઉત્તર દિશામાં નેપાળ રાજ્ય હતું. રાજધાનીનું મૂખ્ય શહેર કપિલવસ્તુ નગર અતિ વિસ્તીર્ણ, અતિ મુંઠર હતું. અત્યારે જુલ્યા નામક પ્રસિદ્ધ શહેર છે તે જ પૂર્વ સમયનું કપિલવસ્તુ નગર હતું. એ શહેર નજીક વદન યર્ષ રહેલી કોદાનો નામક પુણ્ય સ્થળે સરિતાને પૂર્વે સર્વે શાદિબીના નામથી

ઓગખતા હતા. શુદ્ધોદન રાજ્યએ પોતાના કષિવસસ્તુ નગરને અત્યંત રમણીય બનાવ્યું હતું. સહેરની આસપાસ એક મનજૂત કોટ ચણાવ્યો હતો. આ કોટમાંથી સહેર બહાર જનાર મનુષ્ય માટે મ્હોટા મ્હોટા દરવાજાઓ બનાવ્યા હતા. એ દરવાજા બંધ કર્યા પછી સહેરનાં મનુષ્યો બહાર જઈ શકતાં નહતાં તેમજ બહારનાં મનુષ્યો સહેરમાં આવી શકતાં નહતાં. સહેર તો પ્રથમથી જ સુંદર હતું, તેમાં પળી રાહિણી નદીના નૈઋત્યિક સૌંદર્યથી સહેરની શોભા અવધૂનીય થઈ રહી હતી. સહેરના મધ્ય ભાગમાં ઘણો પ્રચંડ, સુંદર અને અપૂર્વ રાજમહેલ શોભાપમાન થઈ રહ્યો હતો. રાજા શુદ્ધોદન અતિ ધર્મનિષ્ઠ, અતિ પરાક્રમી અને ન્યાયપ્રિય હતા. પોતાની પ્રજા પ્રત્યે તે અતિસખ પ્રેમથી વર્તતા હતા. પ્રજાનાં સુખદુઃખ માટે તે અત્યંત કાળજી રાખતા હતા. તેની પ્રજા રાજ્ય પ્રત્યે વિશેષ જાકિત રાખનાર અને સુખ-સમૃદ્ધિવાન હતી. રાજ્યને બે રાણીઓ હતી. એકનું નામ માયાવતી અને બીજીનું નામ પ્રજાવતી અથવા ગૌતમી હતું. બન્ને રાણીઓ સૌંદર્ય-સમ્પન્ન, સુશીલ અને સદાચરણી હતી. મ્હોટું વિશાળ રાજ્ય, સુખ સમ્પન્ન અને ધર્મનિષ્ઠ પ્રજા અને સુશીલ તેમજ સુંદર સ્ત્રીઓ જેવાં અમૂલ્ય સુખસાધન હોવાથી રાજા શુદ્ધોદન ઘણું સુખી હોવા જોઈએ એવી કલ્પના સહજે ઉત્પન્ન થાય એમ હતું, પરંતુ વાસ્તવિક જોતા રાજ્યની સ્થિતિ સુખી ન હતી. એક દૈવી કારણને લીધે રાજ્ય પોતે, તેમની રાણીઓ અને તેની સર્વ પ્રજા, સુખનાં અન્ય સાધનો હોવા છતાં કંઈક દુઃખી હતાં. તે દુઃખનું કારણ રાજ્યને પુત્ર ન હતો તે જ હતું. રાજ્યની વય જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતી તેમ તેમ સર્વની ચિન્તા પણ વૃદ્ધિ પામતી હતી. રાજા સાધારણ રીતે વૃદ્ધ થવાથી પ્રજાપ્રાપ્તિની આશા પણ તેણે છોડી દીધી હતી. તેમ છતાં પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વર આરાધના વગેરે યોગ્ય ઉપાય જે કોઈ જતાવતું તે રાજા શુદ્ધોદન અતિ અદાપૂર્વક કરતા હતા.

આજે રાત્રે રાગ્ય હુદોદન નગરચર્ચા મેવા મટે આમરેમ
 યુના - તો નગરના એ- મ્હોટા દ વાગ્ય નજી આવી પહોંચ્યા
 ત્યા એક સિપાહી ડોર્ડ મનુષ્યની સાથે વાતચિત કરતો સભળાયો
 નાન ધીમે ધીમે આગળ જઈ સિપાહી ડોની બેડ કવી રીતે વાત
 ચિત કરે છે તે સાંભળવા લાગ્યા

સિપાહી પહેરો ભરતા ભરતા દરવા ન નજી મુખ ગમી
 મ્હોટોયો યો યો

‘મદાગાજ’ તમે બાહ્યલ દો કે ગમે તે કો, દરવા ને ઉઘારી
 તમને અંદર આવવા દેવા - તદ્દન અમમર્થ છું મ્હારા અન્નતાના
 મદાગાજ સાહેબની આગા કોય તે પ્રમાણે મ્હારે પતવ બોલ્યો
 એ જ મારી પવિત્ર કરજ છે ”

દરવાજા ‘નાર ઉભેખા મનુષ્યે કયું

‘એમ કોય તો દરવાજે ઉધાડશે નહિ રાગ્યનાં હું નધન
 કરવાનું કુ તમો કહેતો જ નથી હું મુરોદ્ધય ચતો મુધી દરવા ન બનાર
 પડી રહીગા

અ પ્રમાણ સંભાષણ થતું સાંભળી રાગ્યના મનમાં જિનાસા
 ઉત્પન્ન થાય એ અવાગવિક હતું તેઓ સિપાહીની નજી જઈ
 બોલ્યા

“કેમ ? મદાર કેમ છે ?

સિપાહીએ રાગ્યને નમન કરી નમતાપૂર્વક ઉત્તર મીધો

“મદાગાજિરાજ ! અન્નતાના ! તે ડોર્ડ જેક પ્રવામી આન્યા
 જે તે થાહાનું જ ગેદિણી ની રજીકતા સિવમરિઆ જ્યા મા
 દરવાજે ઉધા વાનું કહે છે ”

એ સાંભળી રાગના મનમાં કંઈક નવીન જ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તેમણે દરવાજે ઉઘાડવાની સિપાહીને આજ્ઞા કરાવી. દરવાજે ઉઘાડી સિપાહીએ બાહ્યથાને દરવાજાની અંદર બોલાવ્યો. બાહ્યથાની શુભાશુભ યોગિકબલ સમ્પન્ન અને પવિત્રતાને ધ્રુવીએ અતિ તેજસ્વી જણાતી હતી. બાહ્યથાને જોતાં જ રાગએ ભક્તિપૂર્વક તેને પ્રણામ કર્યો, પછી અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું :

“ મહારાજ ! પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું એ અમારું રાજ્યોનું કર્તવ્ય છે. અજાણ્યા અનુબંધે રાત્રિને સમયે શહેરમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે તેથી જ મહારા સિપાહીએ દરવાજે ઉઘાડ્યો નહતો. અવિનય માટે क्षમા કરશો. ”

બાહ્યથે રાગને શુભાશિર્વાદ દેતાં કહ્યું :

“ રાજ ! એમા क्षમા માંગવાનું કંઈ કારણ નથી. તમારા સેવકોની કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ મને ખબર. આનંદ થયો છે. તમારી પ્રજા ધણી સુખી હોય એમ મને જણાય છે. ”

“ હું તે કેમ કહી શકું ? આજ મહારા નગરમાં થોડા દિવસ નિવાસ કર્યો તો એ સંબંધી આપની ખાતરી. ” રાગએ શાંતિથી ઉત્તર દીધો.

“ તમે પણ સર્વ પ્રકારે સુખી હશે એમ ધારું છું. ” બાહ્યથે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

રાગએ બે હાથ જોડી કહ્યું : “ હા મહારાજ ! ઈશ્વરની અને આપના જેવા પવિત્ર બાહ્યથોની કૃપાથી હું સુખી છું. પરંતુ મહારી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરનાર અને તેને સુખી રાખનાર એકાદ વંશજ નહિ હોવાથી મને વિશ્લેષ ચિન્તા થાય છે. ”

રાજના એ શબ્દો સાંભળી આઠાણુ થોડીવાર સુધી સ્તામ્બ હિમો રહ્યો. ત્યાર પછી તેણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું; ,

“રાજ ! એ તો ઈશ્વરેચ્છાની વાત છે. તે માટે ચિન્તા કરવી એ તમારા જેવા બુદ્ધિસમ્પન્ન રાજાનું કર્તવ્ય નથી. ઈશ્વરની કૃપા હશે તો તમારી એ મનવાંચના પણ પરિપૂર્ણ થશે. ”

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો

“એ તો સત્ય મહારાજ ! પરંતુ તે દયાધન પ્રજાને કૃપા પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે મ્હારે શું કરવું તે કહેશે તો મ્હારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. ઈશ્વરની આરાધના, દેવતાઓની બાધા, યજ્ઞમાગાદિક અનેક ધર્મનાં અનુષ્ઠાન મેં કર્યો છે. તે છતાં હજી મ્હારા પર પર-માત્માની કૃપા થતી નથી. તેનું શું કારણ ? ”

આઠણે હિતર દીધો :

“રાજા ! ઈશ્વરને સંપૂર્ણ ઓળખ્યા સિવાય આપણે જે કંઈ ધર્મોનુષ્ઠાન કરીએ છીએ તેનાથી તેની કૃપા પ્રાપ્ત થતી નથી. જે કંઈ ધર્મોનુષ્ઠાન કરવું હોય તે ઈશ્વરની આજ્ઞા બરાબર સમજીને કરવું તે જ આપણે સાચો માનવ ધર્મ છે. દેવોની બાધાઆબંધી રાખવી એ તો ઈશ્વરને બાપારી સમજી સ્વાર્થમય વૃત્તિ જેવું કૃત્ય છે. દેવને અમુક એક વસ્તુ અર્પણ કરવાની સાવચ આપી પ્રસન્ન કરવા અને તેના બદલામાં એક વસ્તુ માંગી લેવી એ કદી પણ સંભવિત નથી. તે જ પ્રમાણે અગ્નિ દેવતાની આરાધના કરી તેમાં અગ્નિની આદુતિઓ આપી પ્રસન્ન કરવા એ માત્ર શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ધન્ધને પ્રસન્ન કરવા જેવું છે. સત્ય છે કે યજ્ઞમાગાદિ કરવાથી અને વેદના મંત્રોચ્ચારથી વાતાવરણ શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે. તેમજ

દેવો પ્રસન્ન થઈ વૃદ્ધિ કરે છે, તેનાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને જનસમાજને અભવજી મળે છે. પરંતુ, અગ્નિને સંતુષ્ટ કરવાનો ખરો અર્થ કોઈ સમજાતું નથી. અન્નકષ્ટથી પિડાતાં મનુષ્યોનો જ્વરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય તેવાં મનુષ્યોને અન્નદાન આપી સંતુષ્ટ કરવાં એ જ સાચો યજ્ઞ છે. માટે દેવે તમે યજ્ઞયાગાદિનાં અનુષ્ઠાન નહિ કરતાં અંતઃકરણપૂર્વક ઈશ્વરની કૃપા સ્વીકાર માગો, અને જે મનુષ્યોને અન્નરહિતતાથી આવસ્થકતા હોય તેને તે આપી સંતુષ્ટ કરી તેમનો આશીર્વાદ મેળવો. તેમ કરવાથી જ તમારી મનોવાંચના પરિપૂર્ણ થશે. તમારા રાજ્યમાં અને અન્ય સ્થળે જે વિદ્વાન સ્વાવલંબી તેમજ શાશ્વત આહારો હોય તેમને ખોશાવી તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરો. સાધુસંતોને આમંત્રણ કરી તેમને જે આવસ્થકતા હોય તે પરિપૂર્ણ કરો અને તમારા રાજ્યમાં અને બીજે કોઈ સ્થળે જે કોઈ અનાથ, અર્ધજા, દીન, દુઃખી, દરિદ્રી હોય તેમની યોગ્ય સેવા મુશ્કા કરો, તેઓ પ્રસન્ન થઈ તમને આશીર્વાદ આપશે. તેમનું કલ્યાણ થવાથી તમને પુત્રપ્રાપ્ત થશે. અનેક રાજ્યો નિર્ણયક ભોગવિલાસમાં અને માન-વશ-મેળવવા મ્હોટા મ્હોટા ખર્ચ કરી નાંખે છે પરંતુ ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે સત્ય આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્ષણિક ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરી ઈશ્વરદ્વારા માન-વશ મેળવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી તેથી જ તેમની લક્ષ્મી અનેક દ્વારે ઘર્ષિતે ગમે ત્યાં ધસડાઈ જાય છે. તેઓ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવતા જોવામાં આવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાનો આત્મા જાણી-ચકાશક્રિયા તેમની મેવા મુશ્કા કરવી એ જ રાજ્યનો ધર્મ છે. રાજ્યો તે ધર્મથી બ્રષ્ટ થયા છે. નીતિ અને અધર્મને પંથે ચઢી ગયા છે એ જ તેમના પતનનું કારણ છે. માટે રાજા! સત્ય ધર્મ તો દુઃખી, દરિદ્રી, સાધુ, સંત અને વિદ્વાનોનું પાલનપોષણ કરવું એ જ છે. જાઓ રાજા! તમે એ સત્ય ધર્મનું પાલન કરો. પ્રજા તમારા પર અવશ્ય પ્રસન્ન થશે.”

એટલું કહી તે તેજસ્વી યોગી બ્રાહ્મણ નિદ્રા લેતા માટે શિવ-
મંદિર તરફ ગયો. રાગન શુદ્ધોદન પણ બ્રાહ્મણનાં ઉપદેશ વચનોનું
મનન કરતા શરદેરમાં ચર્ચા જોઈ રાગમહેશમાં ગયા. તેજસ્વી બ્રાહ્મ-
ણનાં ઉપદેશ વચનો રાગના હૃદયમાં સોંસરાં બિનરી ગયાં હતાં. તે
પર વિચાર કરતાં કરતાં જ રાગન નિદ્રાવશ થયા.

શ્રીજી દિવસે સૂર્યોદય થતાં જ રાગનનાં નેત્રા ઉઘડી ગયાં.
સૂર્યનાં કામળ કિરણો પૃથ્વી પર પથરાવાથી ક્યવ માત્રમાં ચૈતન્ય
આવી ગયું. સ્વર્ પોતપોતાને કામે વળગી જવાની તૈયારી કરવા
લાગ્યાં. રાગએ પણ દિવાનખાનામાં જઈ સર્વ રાજદૂતોને રાત્ર્યમાં
મોકલી બ્રાહ્મણના ઉપદેશ પ્રમાણે વિદ્વાન, બ્રાહ્મણ, સાધુસંત અને
અનાથ અપંગ મનુષ્યોને શોધી બોલાવી મંભાગ્યાં. તેમનો વથાવોગ્ય
સત્કાર કરવાનું શરૂ કર્યું. એ કાચે માટે રાગએ એક વિશાળ સુંદર
મંડપ બંધાવ્યો. જે કોઈ તે મંડપમાં જતું તેનો રાગ અને તેની
બે રાણીઓ યોગ્ય સત્કાર કરી તેમને જે કાંઈ વસ્તુની આવશ્યકતા
હોય તે યોગ્ય પ્રમાણમાં આપી તેમને સંતોષ આપતાં. સાધુ સંતો
પગે જે કોઈ આવતું તેની સેવા મુશૂબા રાગ અને તેમની બન્ને
રાણીઓ સંતોષપૂર્વક કરતી. આ પ્રમાણે રાગના દાન અને સેવાનો
પ્રવાહ વહેતો શરૂ થયો. અન્નવસ્ત્ર વગર દુઃખી થતાં મનુષ્યોને અન્ન
પત્રનાં દાન મળવા લાગ્યાં. અનાથ, અપંગોની મેવા મુશૂબા થતી
હોવાથી તેઓ શુભ કામના કરવા લાગ્યાં. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ઇચ્છા-
નુસાર દ્રવ્ય આદિ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં તેથી તેઓ પણ સંતોષ પામી
શુભાશિષ્ય દેવા લાગ્યા. નિત્ય નવિન મનુષ્યો આવતાં તેમને યોગ્ય દાન
આદિ અપાતાં. સર્વ રાગરાજીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં.

આ પ્રમાણે દાન અને મેવાનો પ્રવાહ એક મદિનો ચાલ્યો.
તે એક મદિનામાં જે જે સાધુસંત, વિદ્વાનબ્રાહ્મણ અને અપંગઅનાથ

દરિદ્રીઓને દાન મળતાં તેઓ રાજરાણીને, આશિષ આપતાં કે -
 “ પુત્રવાન હો. ” તેમના અંત કરણનો આશિર્વાદ નિષ્ફળ કેમ જાય?
 જે જે મનુષ્યોને દયાદક્ષિણનો લાભ મળ્યો તે વ્યય કેમ જાય?
 આ સમારંભ જે દિવસે પરિપૂર્ણ થયો તે દિવસ પૂર્ણિમાનો શુભ
 દિવસ હતો અનેક મનુષ્યોના આશિર્વાદ મળ્યાથી આજે રાત્રે રાજા
 અને રાણીઓને નિશ્ચિત જીવે નિદ્રા આવી હતી. નિસ મંતાનની
 ચિન્તાને લીધે તેમને આવી માઠ નિદ્રા પ્રથમ કદી આવી ન હતી.
 સર્વ નિદ્રામાં નિમગ્ન હતાં તે વખતે પાછલી રાત્રે આઠ મુહૂર્તમાં
 રાણી માયાવતી નિદ્રામાંથી ગમડી ને એકદમ જાગત થઈ. તેના મુખ
 ઉપર ભયનાં ચિન્હો જણાતા હતાં. તેનું સરીર થરથર કરતું હતું.
 રાણીએ પોતાના નિદ્રાવશ પતિનું સરીર હટાળી કહ્યું :

“ સ્વામીન! જાગત થાઓ. જાગત થાઓ. ”

માયાવતીના ભયાનક શબ્દ સાંભળી રાજા શુદ્ધીદન એકદમ
 જાગત થયા. રાણી પ્રજાવતી પણ જાગી ખેડી થઈ. ગભરાયથી માયા-
 વતીને રાજાએ પોતાની ખાસે બેસાડી કહ્યું .

“ પ્રિયે ! તા માટે ગભરાઓ છા ! તમને શું થયું ? ”

રાણી પ્રજાવતીએ પૂછ્યું તેને એ જ પ્રશ્ન કર્યો. રાણી માયા-
 વતીએ પોતાના પતિના હૃદય ઉપર મસ્તક ટેકવી ઉત્તર દીધો .

“ નાથ ! મને ઘણો ભય લાગે છે. નિદ્રાવશમાં એક આશ્ચર્ય-
 કારક સ્વપ્ન મારા બેવામાં આવ્યું ! ”

માયાવતીના શબ્દો સાંભળી જન્મેના અંત કરણમાં વિચિત્ર
 છાનાસા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો :

“ સ્વપ્નમાં જે કાંઈ જન્યું તોય તે નિર્ભય ચિત્તે કદો જરા પણ
 ગભરાશો નહિ. ”

શુદ્ધોદને માયાવતીને પોતાના હૃદય સાથે દળાવી. રાણી પ્રજા-
વતી પણ તેની પાસે જ બેઠેલી હોવાથી માયાવતીનો ભય ઓછો
થયો. બન્નેના પ્રાન સાંબળી માયાવતીએ સ્વપ્રજ્ઞતાંત કહેવાનું શરૂ કર્યું:

“સ્વપ્રમાં મ્હેં જોયું કે : પુત્રની ચિન્તામાં ચિન્તાતુર હોવાથી
મન પ્રસન્ન કરવા હું રાજમહેલની છેક ઉપલી અમાસીમાં જઈ એક
પક્ષી ઉપર બેઠી. એ સમયે સૂર્યદેવ અસ્તાચલ પર ગયલા હોવાથી
સર્વત્ર કાળું અંધારું પ્રસર્યું હતું. હું આકાશમાં ચળકતા અસંખ્ય
તારામંડળનું અવલોકન કરી મ્હારું મન આનંદમાં રાખવાનો પ્રયત્ન
કરતી હતી. મધ્યસત્રી પર્વત હું તારામંડળની મઝા જોતી હતી.
એટલામાં એક અતિશય પ્રકાશિત તારો આકાશમંડળમાંથી ખર્યો અને
વિચિત્ર વેગથી પૃથ્વી તરફ આવવા લાગ્યો. જાણે હમણાં જ તે તારો
મ્હારા મસ્તક ઉપર પડશે એવો મ્હારા મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો.
તેમ છતાં હું ત્યાંથી ઉઠી જવા અસમર્થ હતી. ત્યાંથી ઉઠી જવાની
મ્હને ધણી ધમ્મણ હતી પરંતુ મ્હારું શરીર એટલું જીવંત જડવત્ થઈ
ગયું કે જાણે કોઈએ મ્હને પક્ષમ સાથે સખ્ત બાંધી લીધી હોય
એમ લાગતું હતું. જો કે મ્હને ભય લાગતો હતો છતાં હું તે સર્વ
અમત્કાર જોવા કરતી હતી. થોડો સમય વીતતાં જ તે તારાનું સ્વરૂપ
વિલક્ષણ રીતે બદલાતું હોય એમ મ્હને જણાયું. જોતજોતામાં તે
તારાનો આકાર ધણો મ્હોટો જણાયો અને તેમાંથી છ પ્રચંડ જ્યોતિ
શલાકા ઉત્પન્ન થઈ. ધીમે ધીમે તે તારાએ પ્રચંડ શ્વેત દાથીનું
સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેની વિશાળ મુંદમાં છ જ્યોતિ શલાકા છ શ્વેત
દાંત જેવી જણાવા લાગી. તારાનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ બદલાતાં તે જ
દાંતનો શ્વેત દાથી આપણી અમાસી પર ઉતર્યો અને તે મ્હારા તરફ
તિર્યક દ્રષ્ટિએ જોવા લાગ્યો. એવી સ્થિતિમાં તે બપોર દાથીને મ્હારી
નજીક જોઈ મ્હને અત્યંત ભય લાગ્યો. હું કોઈની સદાપના માટે
બેસાવવા જૂનો પાડવાના વિચારમાં હતી એટલામાં તે દાથીએ
મ્હારી નમળી કુખમાં પોતાની મુંદનો પ્રવેશ કર્યો અને પોતે મુક્ત

સ્વરૂપ ધારણ કરી મહારા ઉદરમાં અદ્રશ્ય થયો. એ સમયે તો હું ખૂબ જ ગભરાઈ અને ત્યાંથી ઉઠી ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એટલામાં હું નિદ્રામાંથી જાગત થઈ. એ જ મહારાં સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન જોઈ મને થયો બધા લાગ્યો. તેથી જ મને તમને નિદ્રામાંથી જાગત કર્યો. નાથ ! એ સ્વપ્નનો 'અર્થ' શો હશે ? એનાથી મને બધા લાગે છે તેમ છતાં એ 'અશુભ' નથી એમ સમજાય છે."

રાણી માયાવતીનું સ્વપ્નવૃત્તાન્ત સાંભળી રાજા શુદ્ધોદન અને રાણી પ્રજાવતીને અતિશય આશ્ચર્ય થયું. શુદ્ધોદને સ્વપ્ન સંબંધી થયેલા વિચાર થયો પરંતુ તે શુભ છે કે અશુભ તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. સૂર્યોદય થતાં સુધી તે ત્રણે સ્વપ્ન સંબંધી ચર્ચા કરતાં હતાં. ભગવાન સૂર્યનારાયણનાં શુભર્ણુ જેવાં તેજસ્વી શેમળ ફિરણો રાજમહેલમાં આવ્યા પછી રાજાએ પોતાની સત્યા ત્યાગ કરી સૂર્યભગવાનને વંદન કરી નિત્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા. રાણીએ પણ પોતપોતાના નિત્યકર્મ પ્રમાણે પોતાનાં શુદ્ધકાર્ય—કરવા લાગી. એ ત્રણે નિત્યનિયમ પ્રમાણે પોતાનો કાર્યવ્યવહાર કરતાં હતાં તેમનું મન તો રાત્રિના સ્વપ્ન સંબંધી વિચારમાં જ યુગાયું હતું. આજે તેમનું મન શાંત ન હતું. મધ્યાહ્ન સમયે બોજન કરી રાજા દરબારમાં પધાર્યા. તેમણે પોતાના કેટલાક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પુરોહિતને સ્વપ્નની દક્ષિણ કહી અને સ્વપ્નનું શુભાશુભ ક્ષણ સંબંધાવવા પ્રાર્થના કરી. એ બ્રાહ્મણોમાં એક ૧૬ પુરોહિત જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં વિશેષ પારંગત હતો. તેણે સ્વપ્નનો વિચાર કરી ઉત્તર દીધો :

“મહારાજ ! આ સ્વપ્ન બહુ મહત્વનું છે. તે શુભ ક્ષણપ્રદ છે. જે રાત્રિએ રાણી માયાવતીને એ સ્વપ્ન થયું તે જ રાત્રિએ તેને ગર્ભ રહ્યો છે. તેને યયાસમયે પુત્રસ્તનની પ્રાપ્તિ થશે. એ પુત્ર એકિક —સુખખંધનમાં બદ્ધ થશે તો તે ચક્રવર્તી રાજા થશે અને જો બદ્ધ

નહિ થાય તો જન્મમૃત્યુના અંધનથી મુક્ત થવાનો એક નિન્ન માર્ગ
જનસમાજને દર્શાવી અમંખ્ય મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરશે "

પુરોહિત બ્રાહ્મણના મુખથી રવખનું એવું શુભ ફળ થવાનું
કરી રાજા અને રાણીઓને કેટલો આનંદ થયો હશે તેની કલ્પના
વાંચકોએજ કરી લેવી. અખનને ત્રણચાર મહિના બેસીત થતા જ
રાણી માયાવતી ગર્ભવતી હોવાના આનંદદાયક સમાચાર ગળ્યમા
સર્વત્ર પ્રસરી ગયા. એ શુભ સમાચાર સાંભળી રાજાની રાજભક્ત
પ્રજામા અતિશય આનંદ ઉત્સવ શરૂ થયો. રાણી માયાવતીને નવ
મહિના થયા તે સમયે રાણીએ પોતાને પ્રસવ માટે પિયર મોકલ-
વાનો વિચાર દર્શાવ્યો. રાજા શુદ્ધોદને રાણીની વિનંતિ માન્ય રાખી
કેટલાક રથ, પાલખી, દામ, દારીઓ વગેરે આપી પિયર મોકલવા
તૈયારી કરી. નમગ્ના પુરુષ અને સ્ત્રીઓએ રાણીને શુભ શુકન કહ્યો,
કોઈએ સુરભું મુદ્રાઓ, કોઈએ સુદગ પુષ્પના દાગ, કોઈએ નાળીએર,
અને સૌજાન્યવતી સ્ત્રીઓએ રાણીને કુમકુમનું તિનક, અક્ષત, કળા
વગેરે શુભફળપ્રદ વસ્તુઓ અર્પણ કરી ઓનારણા લીધાં. ૧૬ સ્ત્રી-
ઓએ શુભ આશિર્વાદ આપ્યા. બ્રાહ્મણોએ વેદમંત્રો વડે શુભાશિ-
વચન, શાંતિપાઠ વગેરે દ્વારા કલ્યાણ કામના સહિત રાણી માયાવતીના
રથ સાથે નગરથી થોડે દુર સુધી વળાવવા જઈ આનંદઉત્સવ કર્યો.
આજે નગરજનોના આનંદની સીમા નહોતી. સર્વનાં મુખમાથી એક જ
શુભ આશિર્વાદાત્મક શબ્દ, નિવ્રજતો કે "પુત્ર મ્લ લઈને પહેલા
પધારજો " રાણી માયાવતી સર્વ પ્રજાજનોને મૃદુદામ્ય વદને નમન
કરતી પિતૃગૃહ તરફ વિદાય થઈ ગયાં.

ખજુખજુ ખજુખજુ શબ્દનાદ કરતો રથ ગાવરા લાગ્યો.

પમંત ઋતુના દિવસો હતા. વનપ્રદેશની સર્વ વનસ્પતિ નવા સુંદર પુષ્પ પદ્મવર્ષી સુસોબિત વર્ષ રહી હતી. શ્રીતળ સમીરની મંદમંદ લહરો સૌગંધિત પુષ્પોની ઉત્તમ સુગંધદારા સર્વનાં મસ્તક તૃપ્ત કરતી હતી. ન્યાં દષ્ટિ ફેરવે ત્યાં વૃક્ષરાશી પર સુંદર પુષ્પગુચ્છ જળ્યાતા હતા. આગે વન પ્રદેશ સ્વાભાવિક રમણીયતા ધારણ કરી રહ્યો હતો. નવપક્ષવર્ષી અલંકૃત થઈ વૃક્ષો પોતાના વિશાળ બાહુ પ્રસારી સર્વત્ર ઉભાં હતાં. તેમનોહર, સુંદર દ્રવ્ય જોતાં જ વટેમાર્ગ-ઓને ઓમ જ જળ્યાતું કે, જાણે તે તેમનું સ્વાગત કરી રહ્યાં છે ! કેટલાંક વૃક્ષ પર સુંદર ફુલ, ફળ જોતાં ઓમ જ જળ્યાતું કે : વૃક્ષો પોતાની શાખાધી બાહુ પ્રસારી વટેમાર્ગોએનો સત્કાર કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે ! પ્રકૃતિ દેવીની એ કેવી અદ્ભૂત ક્ષીલા ! આ વન નિકેતનની અપૂર્વ શોભા જોતાં જોતાં રાણી માયાવતીએ નજીકના એક ધનધોર પક્ષાદ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે અરણ્યમાં પક્ષાદ વૃક્ષો પર સુંદર લાલપીળા રંગનાં પુષ્પો હોવાથી જાણે તે વનપ્રદેશ લાલ રંગના પર્વત જેવો સુંદર જળ્યાનો હતો. વૃક્ષો પરથી ખરી પડેલાં પુષ્પ પૃથ્વી ઉપર પચરાઈ રહેવાથી પ્રકૃતિ દેવીએ જાણે ત્યાં લાલ રંગનો માલિયો પાથર્યો હોય એવું સુંદર જળ્યાતું હતું. રાણી તે કામળ પુષ્પના માલિયા ઉપર ફરતી હતી ત્યારે ઓમ જ લાગતું કે : જાણે પ્રકૃતિદેવીએ તે મૃદ કામળ પુષ્પશ્યા નેને માટે જ તૈયાર કરી ન હોય ! કેટલાંક વૃક્ષ પર મોઢા મોઢા પુષ્પગુચ્છ ખાએલા જોઈ રાણીને તે પુષ્પગુચ્છ તોડવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે કેટલાંક વૃક્ષ પરથી પુષ્પગુચ્છ તોડી હાથમાં લઈ તેની સુંદરતા જોવા લાગી. પુષ્પ-ગુચ્છ તોડવાનાં નાદમાં તે એટલી બધી મસ્ત થઈ હતી કે જોઈ તેને પોતાની ગર્ભાવસ્થાનું બાન રહ્યું નહિ. વૃક્ષની ઊંચી ડાળીઓ પર ઉગેલા પુષ્પગુચ્છ તોડવા માટે તે ઊંચા કૂદકા મારવા લાગી. ગર્ભાવસ્થામાં ઊંચા નીચા કૂદકા મારવા એ ગર્ભિણીને નુકસાનકારક છે એની તેને ખબર ન હતી. રાણીએ કૂદકા મારવાથી તેના પેટમાં

દુઃખના સાગ્ર્યું, તેને પ્રસવવેદના યના સાગ્રી. રાણીએ તુરત જ પોતાની દારીઓ અને પરિચારિકાઓને બોલાવ્યાં. તેઓ આવી પહોંચે તે પહેલાં જ રાણીએ પતાય પુષ્પની ચઘ્યા પર શયન કર્યું અને એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. એજ પુત્ર તે આપણા ગીતમ-પ્રભુ. તેજ આ કથાના ચરિત્રનાયક છે.

ધર્મનિષ્ઠ શુદ્ધોદન જેવા પ્રવળ રાજની પટરાણીને અરણ્યમાં પુત્ર જન્મ થશે એવી કલ્પના કોઈપણ મનુષ્ય કરી શકે નહિ. આ પ્રભાણે જન્મ થવામાં દૈવ ગતિનો કાંઈ મંત્રધ હજે એમ જ કહેવું જોઈએ. જે રમણીરત્ને જન્મથી આજ પર્વત મખમલની મદુશય્યા ઉપર શયન કર્યું છે, તે રાજરાણીને પ્રસૂતિ સમયે પુષ્પશય્યા ઉપરોગી થશે એ અમત્કાર સાથે નવિન જન્મેલા બાળકનું બાવિ આયુષ્યની છાયા અક્ષિત થયેલી હોમ એ મંબવિત છે. જે બાળકનો જન્મ ગંગરાણીના ઉદરથી થયો તે રાજપુત્રનો જન્મ તો કોઈ જગ્યા સુંદર સુગોળિત રાજમહેસમાં થવો ઉચિત હતું. તેના જન્મ પ્રગંજે તો મેંકડો દાસ-દારીઓ અને પરિચારિકાઓ રાણી અને રાજપુત્રને “ ખમ્મા ” “ ખમ્મા ” સન્દોહ્યાર કરતાં હોમ એ ઉચિત હતું ! રાજરાણી અને રાજકુમાર માટે સતિકાચુકમાં સુંદર પુષ્પો અને સૌગંધિત અત્તરોની સૌમંધ પ્રસરવી ઉચિત હતું ! રાજપુત્રના જન્મ સમયે અનેક પ્રકારનાં મધુર વાદ્યત્રાના મનરંજન નાદ ચરા જોડતા હતા ! અત્યારે સેંકડો પ્રભાત્રનોના મુખમાંથી મંગળ સન્દોહ્યાર શર્ષ રાજ-પુત્રને શુભ આશિષ મળવી જોઈતી હતી ! તેને જાહેર ક્ષિપરે ઢેવી રચના કરી ! અત્યારે એક રાજપુત્ર માત્ર તેની જન્મદાતા માતાની પાસે પુષ્પશય્યા પર અરણ્યમાં શાંતિથી જન્મ પામ્યો છે ! એ શું બનાવે છે ! એ એ જ બતાવે છે કે : મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને દૈવ કરે છે કાંઈ ! તેમ છતાં રાજપુત્રના જન્મ સાથે તેનું શાવિ મંકળાયું છે એ જ નિર્ણય હુદ્દિમાન પુરવો કરી શકશે. માયાવતીના પિતાએ પોતાની પુત્રી પ્રસૂતિ માટે આવવાનું બણી સર્વ પ્રકારની તૈયારી

કરી રાખી હતી. જાવિ બાળકને માટે અનેક પ્રકારની મૃદુ ગાદિઓ, ગાલિયા અને તકિઆ તૈયાર કરાવ્યા હતા, પરંતુ દૈવની ગતિ અતિ વિચિત્ર છે ! તે સર્વ વસ્તુઓનો કંઈ પણ ઉપયોગ થયો નહિ. જન્મ સેનાર બાળકે તો પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપ્રતાપે રાજસિક, તામસિક રાજ-ભોગોનો ત્યાગ કરી જન્મતાં જ વૃદ્ધની છાયા નીચે મૃત્તિકા ઉપર જ આશ્રય લીધો ! રાજ્ય, સમ્પત્તિ અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ઐદિક સુખ એ સાચું સુખ નથી, એ દર્શાવી આપવા જ માટે જ નવિન જન્મ ધારણ કરનાર બાળકે સુવર્ણ પદ્મોની મૃદુ શય્યા પર શયન નહિ કરતાં, જગત્પિતાએ સર્વ જનસમાજ માટે નૈસર્ગિક રીતે જ નિર્માણ કરેલી વસુંધરા પર શયન કર્યું ! જગત્પિતા અને તેણે નિર્માણ કરેલા પંચમહાભૂત પર જેને અતિશય પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હોય તે રાજપુત્રનું તે જગદીશ્વર અને પંચમહાભૂત શા માટે અપ-માન કરે ? તે શા માટે તેની અવગણના કરે ! રાણી માયાવતીએ બાળકને જન્મ આપ્યો તેજાવખત પવનદેવતા સ્તંભ-શાંત-શકંભિયા. જે પદ્માશપુષ્પ તોડવા માટે ગણી પ્રયત્ન કરતી હતી તે જ પુષ્પો વૃક્ષ ઉપરથી પોતાની મેળે જ બાળક રાજપુત્ર ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. જલ્દે પ્રકૃતિ દેવીએ જ બાળકને સાક્ષ રંગની શાલમાં વીંટાળી દીધું હોય તેમ દાસદામીઓના જોવામાં આવ્યું. દાસદાસીઓ અને પરિચારિકાઓ સર્વ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમણે રાણી અને રાજપુત્રની બનતી યોગ્ય સેવા સુચના કરી. રસ્તામાં જ બાળકનો જન્મ થવાથી રાણી માયાવતીએ પિતૃગૃહે જવાનું બંધ રાખી પુનઃ પતિ ગૃહે જવાનો વિચાર જણાવ્યો. દાસદાસીઓએ તે વિચારને અનુમોદન આપી સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી. સર્વ પ્રકારના બદોબસ્ત સાથે રાણી અને બાળક પુત્રને ઘઘ સર્વેએ કષિત્તવસ્તુ નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

રાણીએ રાજકુમારને જન્મ આપ્યાના સમાચાર અત્યાર પહેલાં જ નગરમાં પ્રસરી ગયા હતા તેથી નગરજનોએ સર્વત્ર આનંદ ઉત્સવ શરૂ કર્યો હતો. જે દિવસ રાણીએ રાજકુમારને ઘઘ નગરમાં પ્રવેશ

ક્રો તે દિવસે તો સર્વ નગરજનોએ પ્રત્યેક દરવાજો અને ઘરનાં પ્રવેશદ્વાર તેમજ પ્યારીબારણાં આસોપાવવનાં તોરણો અને ધ્વજ-પતાકાથી શણગારી દીધાં હતાં. રાજમહાલયની રોળા અપૂર્વ હતી. સુંદર પુષ્પના તોરણોથી રાજમહાલય અતિ સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું. આજે દૂસરી જોનાર કષિલવસ્તુ નગર જાણે ઈન્દ્ર રાગનું ઈન્દ્ર-બુવન મૃત્યુસોક ઉપર જ આવી વસ્યું હોય તેવું અપૂર્વ સોનાપમાન જણાતું હતું. સ્ત્રીઓએ રાજમાર્ગ ઉપરના મકાન નજીકનો કચરો માફ સ્વચ્છ કરી પ્રવેશદ્વાર આગળ રંગબેરંગી રંગવલિકાઓ પનાવી સુંદર તરેલવારે ગાલિયાઓ પાથરી હોય તેવું સુશોભિત બનાવ્યું હતું. સાયંકાળનો સમય થતાં જ પ્રત્યેક ઘર ઉપર અસંખ્ય દીપક પ્રત્યક્ષિત થતા હોવાથી કષિલવસ્તુ નગરમાં જાણે આજે જ દિવાળીનો શુભ પ્રસંગ હોય અને અસ્તાચલ પર જતા સૂર્યનારાયણની પ્રતિરૂપા કરતું હોય એવું સુંદર જણાતું હતું. સિન્નસિન્ન પ્રકારનાં વાજત્રોના મંદુર સ્વરથી સર્વ આકાશ ગઈ હોયું હતું. આ સમયે જ માયાવતીનો સુવર્ણ રથ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. નગરજનોએ ઉચ્ચ સ્વરે રાણી અને રાજપુત્રના જપ્થોષ કરી તેમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. સ્ત્રીઓએ તેમની આગળ છતારી ઓઢારણાં લીધાં. પ્રત્યેકના મુખમાંથી “રાજપુત્ર દીર્ઘાયુ થાઓ.” એવા શુભ આશિર્વાદ નિકળવા લાગ્યા. રાણીનો રથ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરે ત્યાં સુધી હજારો મનુષ્યો તેની પાછળ ચાલતાં હતાં પરિચાગિકાઓએ રાણીને રાજ મહેલના એક થોડા સ્થાનમાં વિઘ્નંતિ આપ્યા પછી પ્રભાએ દરોવેના આનંદાત્સવ માટે રાજાએ તે સર્વનો ઉપકાર માન્યો અને સર્વને પોત-પોતાને ઘેર જતા પ્રેમપૂર્વક વિનંતિ કરી. બીજા દિવસથી રાજ્યના ગદોટા મ્હોટા અમલદારો અને થીમંત ગૃહસ્થો અમૂલ્ય પોષાક, સુવર્ણ, હીરા, માણેક, ગોતીના અમૂલ્ય અર્ચકારનાં નજારણાં સહિત રાજપુત્રના દરોને આવવા લાગ્યા. તે દિવસ સૂર્યોદય થતાં પહેલાં જ એક વૃદ્ધ ‘પ્રાહણ્ય’ રાજમહાલયનાં દ્વાર આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેના મસ્તક

ઉપર શ્વેત જટાગૃહ અને હૃદય ઉપર શ્વેત દાઢી લટકતી હતી. તે ટૂંક લોવા છતાં યોગગત્તને લીધે તે શક્તિસમ્પન્ન અને તપોગત્તને લીધે તેના મુખ ઉપર લેજાં પુજા જણાતો હતો. રાજમહેશમાં તે ઋષીના આગમન સમાચાર પહોંચતાં જ રાજાના અંતઃકરણમાં દુરત જ યદા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ ઋષિના સત્કાર માટે દ્વાર પર્યંત ગયા. અતિ આદરસત્કારપૂર્વક તેઓ ઋષિને રાજમહેશમાં લઈ ગયા, ઋષિને વંદન કરી રાજા શુદ્ધોદને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:

“ મહારાજ ! આપના આગમનથી મહારા પર આપે મ્હોરી કૃપા કરી એમ હું માનું છું. આપની જે કાંઈ ઇચ્છા હોય તે કહો. આગાપાસન કરવા હું તૈયાર છું.”

ઋષિએ પ્રસન્ન મુખે ઉત્તર દીધો.

“ રાજા ! મ્હારું નામ કાશ્યપેશ. તમારી પાસે કાંઈ પણ માંગવાની ઇચ્છાથી હું આવ્યો નથી. માત્ર તમારા પુત્રનાં દર્શનની જ મ્હને ઇચ્છા છે.”

ઋષિનાં નિઃસ્વાર્થ વચન સાંભળી રાજાને તેમના પર ધણી મદા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે કહ્યું:

“ મહારાજ ! ધણે! ઉપકાર થયો. મહારા બાળક પુત્રને આપના જેવા મહાપુરુષનો આશિર્વાદ મળે એ જ મ્હારી ઇચ્છા છે. આપ મ્હારી સાથે અંતઃપુરમાં પધારો. ત્યાં આપનાં ચરણ ઉપર હું મ્હારા પુત્રનું મસ્તક મુકીશ.”

રાજા શુદ્ધોદને કાશ્યેશ ઋષિને પ્રસન્નિમુદમાં લઈ ગયા. ઋષિનાં દર્શન કરતાં જ રાણી માધાવતીના હૃદયમાં વિલક્ષણ મૂલ્ય હ્રદિ ઉત્પન્ન થઈ. તેણે ઋષિનાં ચરણ પર મસ્તક મૂકી આશિર્વાદ

લીધો. પછી રાણીએ બાળક રાજકુમારને લઈ ઋષિનાં ચરણ પર તેનું મસ્તક મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ ઋષિએ તેને તેમ કરતાં અટકાવી. તેમણે બેચાર પચાસ પાછા ફરી આશ્ચર્ય સહિત ગંભીર સ્વરે કહ્યું :

“ માયાવતી ! તમે આ શું કરો છો ? તમે કોને જન્મ આપ્યો છો ? જેનાં ચરણ ઉપર નમન કરીને હું મ્હાં જીવન પવિત્ર કરી શકું, હું તે જ મ્હાં પુરુષનું મસ્તક મ્હારા ચરણ ઉપર હોય ખરું ? ”

ઋષિ કાલદેવલ બાળક રાજપુત્ર સ્થામે એકાગ્ર દષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું મસ્તક પૃથ્વી પર નમાવી કહ્યું

“ બાળરવરૂપ ભગવન્ ! દવાનિધિ ! મ્હાં વંદન મહત્ત્વ કરો. તમે ખીળ કાઈ જ નથી. મ્હારા ઉપારથ હેવ તમે જ છો. પ્રાન-કાલના કમળ જેવાં તમારાં ચરણમાં ૫૪, અંકુશ, વજ્ર આદિ તો જોઈ તમારા અવતારને માટે મૂકે કંઈ પણ સંકા નથી. પ્રભો ! ભગવાન શુદ્ધ તમે જ છો. સર્વ જગત્તા જીવેના કાનમાં મુક્તિ-મંત્રની દિક્ષા આપી તેમને મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવવા માટે જ તમારો અવતાર થયો છે. તમારાં દર્શનથી આજે મ્હાં જીવન સંકળ થયું છે. ”

એટલું કહી કાલદેવલ પ્રસૂતિગૃહની બહાર નીકળી ગયા. તેમને પિદાય કરવા રાજા શુદ્ધોદન તેમની સાથે જ આસ્યા. રાજપુત્રનું સવિસ્તર જીવનવ્રતાન્ત સાંભળવાની ઇચ્છાથી રાજાએ ઋષિને પ્રાર્થના કરી : “ મ્હારાજ ! રાજકુમારનું જાતિ જીવનવન સાંભળવાની ઇચ્છા છે. ”

ઋષિએ ઉત્તરમાં માત્ર એટલું જ કહ્યું :

“ રાજન્ ! તમારી ધર્મનિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાચરણને લીધે જ આ

પુત્રે તમારે ત્યાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે. પાર્શ્વે વૃક્ષને એક દગ્ગર વર્ષમાં આવું સુંદર અને ઉજ્જ્વલ પુષ્પ આવ્યું નથી. આ પુષ્પની સ્થૂમ્બોદર ઓગધથી સર્વ જગત પ્રસન્ન થશે. આ આનંદમય પ્રસંગે, તમારી સાંસારિક જનોની દૃષ્ટિએ એક અનુચિત બનાવ બનશે. રાણી માયાવતીને દહે સત્વર પંચત્ર પ્રાપ્ત થશે પરંતુ તેને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થશે. સ્વર્ગના દેવો તેનો અતિગમ્ય સત્કાર કરશે. ”

આ પ્રમાણે ગગને અભિપ્રાય દર્શાવી કાણુવારમાં ઋષિ કાન્ત-દેવક રાજમહેષ બદારે નિકળી કપાંક ચાલ્યા ગયા. રાગએ ઋષિ વાક્ય સાંભળી ધણે વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમના મૂઠ શબ્દોનું તાત્પર્ય તેઓ સમજી શક્યા નહિ. ઋષિનું અંતિમ વાક્ય બીજે જ દિવસ સત્ય નિવડ્યું. તે દિવસે સૂર્યોદય થયા પહેલાં જ માયાવતીને ગાદ નિદ્રા આવવા લાગી. એ નિદ્રાનું સ્વરૂપ જોનાં જ માયાવતીએ જાણ્યું કે આ નિદ્રા દહે અક્ષયનિદ્રા છે. તેણે પુત્રને છેવટનું સુખન કર્યું અને તેનું લાઘવપાલન કરવા પ્રગવતીને મોકલ્યો.

પતિને પક્ષ વિનાશ કરી કે: “ રાજપુત્રનું બરાબર સંરક્ષણ કરજો. ”

નુરત જ માયાવતીને નિદ્રાનું ઝોક આવ્યું. તે સાથે જ તેણે આ નધર સંભાગનો ત્યાગ કર્યો. તેણે સ્વર્ગ ગમને કર્યું, એ જોઈ ગગ શબ્દોદન અને પ્રગવતીને ઘણું દુઃખ થયું. તેમનાં નેત્રમાંથી અશ્રુપાત થયો. સર્વ, દાસ, દામીઓ, નોકર, ચાકરો, સર્વ અનિ ખિન્ન થયાં. તેમના મુખ ઉપર મોકની છાયા છવાઈ ગઈ. એ સમાચાર નગરમાં પ્રસંગતાં જ અમાત્યો, અમલદારો, નગરજનો સર્વ રાજમહેલમાં આવી શોક કરવા લાગ્યા. પરંતુ બ્રાહ્મણ પુરોહિતે રાગ, રાણી અને ત્યાં આવેલાં સર્વને કર્યું કે અત્યારે અશ્રુપાત કરી મૃત આત્માને દુઃખ આપવું એ આપણું કર્તવ્ય નથી. જે તમે

મૃત આત્માને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરાવવા મ્હાતાં હો, જો મૃત આત્માને આનંદ આપવા ઇચ્છતાં હો તો તમે સર્વ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું અધ્યયન કરો અને મૃતક આત્માને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ઈશ્વર પ્રાર્થના કરો.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :

" મૃતક આત્મા દલ રાણી માધાવતીના મૃતક શરીરની નજીક જ છે. તે તમને સર્વને જૂવે છે, એટલું જ નહિ પણ તમને શોક કરતાં જોઈ તે આત્માને ઘણું દુઃખ થાય છે. તેથી તે સ્વર્ગ જઈ શકે નહિ. આ શાસ્ત્ર વાક્ય અસત્ય નથી. તે તદ્દન સત્ય છે. માટે તમે સર્વ ઈશ્વરના નામનો ઉચ્ચાર કરો અને મૃતક આત્માને તે પ્રભુ અખંડ સુખમાંતિ આપે એવી પ્રાર્થના કરો. વિધિએલખ્યું હતું તે થયું. હવે એ કેઈ મિથ્યા કરી શકે તેમ નથી હવે શોક કરતો નિરર્થક છે. અને તેટલો શોક કરવાથી મૃતક શરીરમાં આત્મા પુનઃ પ્રવેશ કરે એમ નથી. નાહક એક આત્માને દુઃખ આપવું એ માનવધર્મ નથી. ચાલો, આપણે સૌ પ્રભુ પ્રાર્થના કરીએ. "

પુરોહિતનાં વચનો સાંભળી ગાળ, ગાળી વગેરે સર્વ ભૂત થયાં. તેમણે સર્વેએ રાણી માધાવતીના આત્માને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય, તેનો મોક્ષ થાય એવી પ્રભુ પ્રાર્થના શરૂ કરી. પુત્ર પ્રાપ્તિના આનંદમાં સર્વ ગરકાય થયાં હતા તેમાં આવું વિષ્ણુ ઉપરિચિત શુભ તેથી સર્વનું દુઃખ તો થયું પરંતુ પુરોહિતનાં બોધવચનોએ સર્વને શાંતિ આપી. સર્વ ઈશ્વર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

ચોડીવાર પછી માધાવતીના મૃતક દેહને સુખડનાં ઢાણ, ઘી, અક્કર, પ્રુપ્પ વગેરે વડે સ્મશાન બૂમિમાં અગ્નિદાદ કયો. જોત-જોતામાં રાણીનું પંચતત્ત્વનું શરીર પંચતત્ત્વમાં સળી ગયું. સર્વ શોકમસ્ત મુખે સ્વચ્છે પાડાં કયો.

પુરોહિતે રાજ, રાણી વગેરે રાજ્યહેલ્લના મનુષ્યોને ગાંતિવચન કહી ઉપદેશ કર્યો. સર્વ સાંત થયાં અને બાળ પુત્રરત્નની સુંદર મુખ-મુદ્રા જોઈ આનંદ પામવા લાગ્યાં.

સર્વ નગરજનો શોક જૂઠી ગયા. સર્વ રાજકુમારનો જન્મોત્સવ ઉજવવા લાગ્યા. અનેક ધ્વાજો, સાધુ, સંત, અનાથ, અર્ધજને યોગ્ય દાન ધર્મ કરી રાજ સંતોષ પામ્યા. ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે પુરોહિતની સલાહ પ્રમાણે જ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે રાજ શુદ્ધોદને પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ રાખ્યું, પરંતુ તેનું લાલનપાલન રાણી પ્રજ્ઞવતિ-ગૌતમી-કરતી હોવાથી કેટલાંક મનુષ્યો બાળ રાજકુમારને “ગૌતમ” કહેના લાગ્યાં, આમજ જતાં તે બાળક ગૌતમના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

ગૌતમને જન્મતાં જ માતૃવિયોગ થયો. ચંચળ મનના બંધન-માંથી મુક્ત થવાનો ગૌતમે બાલ્યાવસ્થાથી જ આરંભ કર્યો હોય એમ જણાય છે ! જન્મ ધારણ કરવા માટે જોણે તરતજ ભૂમિ પસંદ કરી તેને માતૃ રતનપાન કરવાની આવશ્યકતા ન હોય. એ સ્વાભાવિક છે, ગૌતમની જન્મદાતા માતાએ તેનો ત્યાગ કર્યો હતો પરંતુ તેની અપર માતા પ્રજ્ઞવતી તેનું લાલન-પાલન અતિ પ્રેમપૂર્વક અને હક્ષતાપૂર્વક કરતી હતી. ગૌતમની સંભાળ રાખવા માટે તેના પિતા શુદ્ધોદને અનેક પરિચારિકાઓ પ્રજ્ઞવતિને સોંપી હતી. વદ્દા વચ્ચામાં પ્રાપ્ત થયેલા એકના એક પુત્ર પર રાજનો કેટલો પ્રેમ હશે અને તે તેની કેટલી સંભાળ રાખતા હશે તેનું અનુમાન સદાજે થઈ શકે એમ છે. પુત્ર સહવાસના દિવસો રાજને અતિ આનંદ-દાયક જણાતા હતા.

એ આનંદના આવેશમાં જોતજોતામાં ગૌતમ આઠ વર્ષનો થયો. આ સમયે તેના શિક્ષણનો પ્રારંભ કરવાની રાજને ચિન્તા

ઉત્પન્ન થઈ તે સમયની શિક્ષણ રહતિ અને આ ત્વી શિક્ષણ પદતિમા ધણે કે દોનાથી ગૌતમના શિષ્યની રાગને વિષે ચિન્તા થતી હતી તે સમયની શિક્ષણ પદતિ એવી હતી કે નિઃશ્વાસ પુત્ર હોય કે અકવર્તી ગર્ભપુત્ર હોય, પણ તેણે ગુરુ ધેર ગઈ જ્યારે વર્ષ પૂર્વે વિદ્યા ઉપાસન કરવી પડતી હતી વિદ્યાદાન કરનારા ગુરુઓ પણ જનસમાજથી દૂર અવ્યયમા આશ્રમ પાર્થીને નિવાસ મળતા હતા ગૌતમને પોતાના નેત્ર આગળથી દૂર અવ્યયમા વિદ્યા બ્યાસ માટે મોકલવા રાજા મુદ્દોલનને વિચાર થયો ગૌતમને પોતાના નેત્ર આગળથી દૂર કરવો અસમ્ભવ હતું તેમ તેને વિદ્યાદાસ અસકૃત પ્રવાની પશુ વિશેષ આવશ્યમતા હતી તેથી રા.વ પો. ૧૦ માયા પાસે ગિષિન મ્દી પુત્રના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા લાખા તે સમયે નિશ્વામિન નામના એક મહિ અતિ વિદ્વાન અને ઉત્કૃષ્ટ ગુરુ દોવાથી ગર્ભના મત્રીઓએ ગૌતમને તે સપિના આશ્રમમાં મોકલી વિદ્યાભ્યાસ કરાવનારી રાગને સલાહ આપી મત્રીઓની સલાહ રાગએ માન્ય ગણી શુભ દિવસ, ગુભ મુદ્દત જોઈ રાગએ બાળ રાગદુભાર ગૌતમને વિશ્વામિન સપિના આશ્રમમાં મોકલ્યો પુત્રનેકેકે પશ મુદ્દોલન વિચાર કરતા હતા કે ગર્ભમહેન કરતા અવ્યયમા સપિ આનમમા ગૌતમ કેવી રીતે દિવસો નિર્ભંગન જશે પરંતુ તપાસ કરતા રાગને જણ્યાય કે સપિ આશ્રમમાં ગૌતમ અતિ ઉત્સાહ અને આનંદથી નિનાસ કરે છે તણે થોડા દિવસમાં જ પોતાના સર્વ સહાધ્યાયીઓ સાથે મિત્રતાનો સમઘ સાધ્યો હતો ગર્ભ મુદ્દોલન અને રાણી પ્રગવતી આશ્રમનો કાર્યક્રમ જોના ચાર દિવસ સપિના આશ્રમમાં જ રહ્યા હતા તે સમયે તેમણે જોયું કે ગૌતમ પોતાના માતા-પિતાનું સ્મરણ જૂઠી જર્ઘ અન્ય વિદ્યા થીઓ સાથે આનંદપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરે છે એ જોઈ ગર્ભ-રા. ૧૦ ચિન્તા દૂર થઈ તેઓ સપિનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી કપિનરણ નગરમાં પાછા રહ્યા.

ગૌતમ અથવા સિદ્ધાર્થનું આગમન થવાથી વિશ્વામિત્ર ઋષિને થયો આનંદ થયો હતો. સિદ્ધાર્થ જેવો ગંભીર, તેજસ્વી અને બુદ્ધિ-
 ગાળી વિદ્યાર્થી મળવાથી વિશ્વામિત્ર પણ પોતાને બાળ્યશાળી સમ-
 જવા લાગ્યા. સિદ્ધાર્થનું મસ્તક, નેત્ર વગેરે શરીર અવયવો જોઈ
 સામુદ્રિક શાસ્ત્રાનુસાર ઋષિએ નિર્ણય કર્યો કે આ બાળક ભવિ-
 પ્યમાં દિગ્વિજયી પુરુષ થશે. સિદ્ધાર્થને નિત્ય જે કાંઈ અભ્યાસ
 કરાવવામાં આવતો તે તે જ દિવસે મુખપાઠ કરી હતો. એ જંત્ર
 વિશ્વામિત્ર આશ્ચર્યચકિત થતા. પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર સિવાય આવું
 બુદ્ધિસામર્થ્ય કોણ અશક્ય જાણી વિશ્વામિત્ર ઋષિને સિદ્ધાર્થ ઉપર
 ધણો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયાં. તેઓ રાજકુમારને અનેક મુખ્ય અને ગદન
 વિષયો શિખવવા લાગ્યા. ગુરુનો ગૌતમ ઉપર જોડતો પ્રેમ હતો તેથી
 અધિક પ્રેમ ગૌતમનો પોતાના મુઠ ઉપર હતો. મુઠ એ જ દેવ,
 એ જ પિતા, એ જ માતા અને એ જ જ્ઞાનદાતા હં. આશ્રમમાં
 પ્રવેશ કર્યા પછી ગૌતમ તે સારી પેઠે સમજવા લાગ્યો. ગુરુ પ્રત્યે
 પૂજ્ય બાવ રાખી તે વર્તતો હતો. ગૌતમ અતિ હૃદિસમ્પન્ન હતો.
 તે સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણી મયા દતા હતાં તેને પોતાની
 બુદ્ધિગતિનું મેષમાત્ર પણ અભિમાન ન હતું. મુઠેવ સાથે જેમ તે
 પૂજ્ય બુદ્ધિથી વર્તતો હતો તે જ પ્રમાણે પોતાના સદાખાધી મિત્રો
 સાથે પણ અતિશય નમ્રતા, વિનય અને દક્ષતાથી વર્તતો હતો.
 એ જોઈ ઋષિ મનમાં જ ગૌતમને વિનવની સાક્ષાત્ મુક્તિસમાન
 સમજતા હતા. ગૌતમ પોતાને રાજકુમાર અમળ્યો ન હતો. તેલદન
 સરસવાથી આશ્રમમાં નિવાસ કરતો હતો. મૌનમમાં મુખ્ય સદાગુણ
 દર્શાવતા જાણતો હતો. અન્ય શોઈને સદગત પણ દુઃખ થતાં જ
 ગૌતમના અંત કર્મનું તુર્ત જ દયા ઉત્પન્ન થતી. તેના નેત્રમાં
 અશ્રુજળ ઉમરતું જતું ! આખાશ્વશાયી જ તેના શ્વાસુ મખાવતો
 સર્વને પડિગત થયો હતો. દેવશાસ્ત્ર એવા અનેક જ્ઞાન જાતા, તે
 સમયે ગૌતમની દશરતિને પોતા મળતું. મુઠે પાણી ખરતાં

એકાદ વિદ્યાર્થી ચાલી જતો તે જ વખત ગૌતમ તેના હાથમાંથી જળભરેલી માગર પોતાના હાથમાં લઈ ગુરના આથમમાં પહેંચાડી દેતો. એ જ પ્રમાણે કાષ્ટના ભારા હાવતાં અને એવાં જ બીજાં કામ કરતી વખત કોઈ વિદ્યાર્થીને ત્રાસ જણાતો કે તુરત જ તે કામ ગૌતમ કરી શેનો. વિદ્યાર્થીસતું કામ પૂર્ણ થવા પછી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ રમત ગમતમાં વખત ગુમાવતા પરંતુ ગૌતમ તેમ નહિ કરતાં એકાંત સ્થાનમાં બેસી ગુરદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યાનું મનન કરતો હતો. તે જ એમ કામળ હતો તેમ પરાક્રમી પણ હતો; પરંતુ તેની દયાશીલતાને કીધે તેની કામળતાનો સોપ થયો હતો. ઘોડેશ્વાર થવામાં તે સંપૂર્ણ પારંગત હતો. પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે ઘોડહોડની રમતમાં ગૌતમ પોતાનો ઘોડો પૂરપાટ છોડી દેતો અને સર્વાને એમ જ સાગતું કે તેનો ઘોડો સૌથી આગળ નિકળી જશે પરંતુ એટલામાં તો તે પોતાનો ઘોડો થોભાવતો અને કહેતો કે: " નહિ, નહિ, આ મુંગા પ્રાણીને ત્રાસ આપવો આપણે મનુષ્યોને ઉચિત નહિ. " એમ કહી ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ઘોડાને લઈ પગે ચાલતો તેને આગ્રમમાં લઈ જતો. મૃગયા રમવામાં પણ તે ઘણો કુશળ હતો. સહાધ્યાયી મિત્રો સાથે મૃગનો શિકાર કર્યો પછી તેના અંત કરણમાં ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થતું અને તેમમાંથી અશ્રુપાત કરતો. વિના અપરાધે કોઈનો છવ ભેંવો અને તેના ત્રી પુત્રાદિકથી વિયોગ કરાવવો એ તેને ગમતું નહિ.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક દુઃખદ પ્રસંગે તેના હૃદયમાં દયાભાવ ઉત્પન્ન થતો. એ ભાવમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી. મરેલા હરણને જોઈ તેના અંતઃકરણમાં એટલી બધી દયા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે તેણે પોતાના છવનમાં કદી પણ શિકાર કર્યો નહિ. ગૌતમે વિદ્યામિત્ર ત્રણ પાસેથી ક્ષત્રિય રાજકુમારને ઉચિત સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ ઘોડા વર્ષમાં જ પ્રાપ્ત કરી લીધું. ગૌતમની એ રિયતિ

જાણતાં જ રાજ્ય શુદ્ધીદન વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં ગયા. તેમણે વિશ્વામિત્રનું વિશેષ પ્રકારે આદર આતિથ્ય કર્યું અને ગૌતમને કપિત-વસ્તુ નગરમાં લઈ આવ્યા.

રાજકુમાર ગૌતમ અર્થાત્ સિદ્ધાર્થ વિદ્યાધ્યયનનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી કપિલવસ્તુ નગરમાં આવ્યો. તે પછી રાજ્ય શુદ્ધીદને રાજ્યનો કાર્યભાર સોંપવાના વિચારથી તેને રાજ્યદિવટનો અનુભવ સેવાની વ્યવસ્થા કરી. ગૌતમ રાજ્યનાં પ્રત્યેક કાર્ય જોવા લાગ્યો. રાજ્યમાં કેવા પ્રયત્નો ચાલે છે અને કેવી રીતે પ્રજા દિવસો નિર્ગમન કરે છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તે કાર્યો પ્રત્યે ગૌતમનું જોઈએ તેવું સ્વસ્થ ન હતું. કેવળ પિતાના સંતોષને ખાતર પોતાની ઈચ્છા નહિં છતાં તે ગજકાર્યભાર તપાસતો હતો. તે સિવાયનો સર્વ સમય, શાતચિત્તે મનન કરવામાં વ્યતીત કરતો. ગૌતમ એકાંતમાં જેમી કયા પ્રકારના વિચાર કરે છે, તેનું તાત્પર્ય ધણા દિવસ પર્યંત કોઈને સમજાતું નહિ. અનેક મનુષ્યો એવો જ વિચાર કરતાં કે ગૌતમ કોઈ વિશેષ ચિન્તાન કરી રહ્યા છે, તેથી તેઓ રાજપુત્રને તેના ચિન્તાનનું કારણ પૂછતાં પરંતુ તે સમયે પોતાના ચિન્તાનનો શૂદ્ધ અર્થ ગૌતમ જ સંપૂર્ણ રીતે સમજતો નહિં દેવાથી તે કોઈને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતો નહિ. તે માત્ર એટલું જ કહેતો કે, મને કોઈ પણ ચિન્તા થતી નથી, જસ. પ્રશ્ન કરનારને એટલો જ ઉત્તર આપી સંતોષ માનતો.

રાજ્ય શુદ્ધીદનના રાજ્યમહેલની પાછળના વિભાગમાં એક મોટો બગિચો હતો. તે બગિચામાં એકાંત રચ્યો બેસવું ગૌતમને ધણું પસંદ હતું. વસંત ઋતુના દિવસો હતા. સાયંકાળનો સમય હતો. વૃક્ષો ઉપર નવીન પુષ્પ પલ્લવો વિકસી ચારે દિશામાં સુંદર સૌગંધ પ્રસારી રહ્યાં હતાં. મંદ મૃદુ મલયની સહરો વડન ચર્મરેદી હતી. આ સમયે ગૌતમ એક શ્વેત પત્થરની યજ્ઞકતી શીઘ્રા પર બેસી કાંઈ

વિચારમાં નિમગ્ન હતો. તેમ સમયે તેના મસ્તક પર એક મુંદર રાવદંસ પડી કશુભાવનક રવર જોડતુ જોડતુ તેના સમીપ આવી પડ્યું. એ જોઈ ગૌતમનું અંતઃકરણ એકદમ બરાઈ આવ્યું. તે દંસની નજીક ગયો અને તેને ઉંચકી પોતાના ખોળામાં લીધું, તેણે તેનું શરીર તપાસ્યું, ત્યારે જણાયું કે તેના મસ્તકમાં કોઈએ ખાણ મારેલું હોવાથી દુઃખને લીધે તે પશી તરફટી રહ્યું છે ! તેનું બરફ જેવું શ્વેત શરીર રક્તધારાને લીધે લાલ રંગાઈ ગયું છે ! બાંજુને મા, તેમાંથી વહેતું રક્ત અને વેદના યવાથી દંસનો તરફડાટ જોઈ ગૌતમનું હૃદય અતિશય દુઃખિત થયું. તેના બન્ને નેત્રમાંથી અશ્રુ-ધારા વહેવા લાગી. દંસના મસ્તકમાંથી ખાણ ખેંચી કાઢી તેણે ફર દેખી દીધું. ધા પડ્યો હતો તે સ્થળે તેણે ઔપધોષગાર કરી પાટા બાંધ્યા. દંસના શરીર ઉપરનું સર્વ રક્ત તેણે ધોઈ સાફ કર્યું. તેમ છતાં દંસને વેદના થતી હોવાથી તે અતિશય તરફડાટ કરતો હતો. દંસને પોતાની છાતી સાથે દબાવી ગૌતમે કહ્યું :

“ અરેરે ! ગરીબ પ્રાણી ! કાણે ત્હારી આવી દુર્દશા કરી ? પ્રથમ પોતાના શરીરમાં આ ખાણ ખોતી જોયા વગરન જ્યાં નિદ્રાએ ત્હારા મસ્તક પર માર્યું ? જો તે મનુષ્યે પોતેએ પ્રમાણે કરી જોયું હોત તો અવસ્થ ત્હારો વધ કરવાની પ્રવૃત્તિ તે કરત નહિ ! ”

ગૌતમ દંસની સેવા સુશ્રૂષા કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં જ દંસનો તરફડાટ ઓછો થયો. તે મૃત્યુ પામશે નહિં એવી ગૌતમને આશા હતી. ગૌતમ પણ કંઈક શાંત થયો, પરંતુ દંસને જે દુઃખ થયું તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. આઘાતને લીધે મનુષ્ય-પ્રાણીને આવું સખ્ત દુઃખ થતું હશે તેની અત્યાર પહેલાં ગૌતમને કંઈ પણ કલ્પના ન હતી. તેણે દંસના મસ્તકમાંથી ખેંચી કાઢેલું ખાણ હાથમાં લીધું અને તેની તીક્ષ્ણ અણી પોતાના હાથના એક આંગળામાં જોરથી ધોતી દીધી. તેમ કરતાં જ ગૌતમને શ્રવ

ગભરાવા લાગ્યો. તેની આંગળીમાંથી ધૂધ્ ઝડપવાદ વહેવા લાગ્યો. ગૌતમે આ પ્રમાણે કુખનો અનુભવ લીધા પછી આંગળીએ ઓપધ ચોપડી પાટો બાંધી દીધો. તેણે હસને ઉચ્છ્રી પુનઃ પોતાની છાતી સાથે દમાવ્યો. તેના હૃદયમાં હંસ પ્રત્યે અધિક દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેના નેત્રમાંથી પુનઃ અશ્રુપાત થવા લાગ્યો. હંસને થતી વેદનાનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવા લાગ્યો. તે હંસને વર્ગ જાગિયામાં આમતેમ ફરતો હતો, તેજ દાણે એક મનુષ્ય તેની પામે આવ્યો. તેણે તેને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું

“ મહારાજ ! હું રાજકુમાર દેવદત્તનો નોકર છું. મહારા રાજકુમારે શિકાર કરી આ હંસને પૃથ્વી પર પટકયો છે, તેથી એ હંસ ઉપર હવે દેવદત્તની સત્તા છે. રાજકુમાર દેવદત્તે આ હંસ પાછો મંગાવ્યો છે.”

દેવદત્ત એ શ્રુદ્ધોદનના સગા રાજાનો પુત્ર હતો. શિકારની ઢોળ પૂરી પાડવા તેણે એ હંસને બાણ માર્યું હતું. એ સાંભળી ગૌતમને ધક્કો દુખ થયું. તેણે કહ્યું

“ આ નિર્દોષ પ્રાણીનો વધ કન્વાની દેવદત્તને શી સત્તા હતી ? તેને બાણ મારવાનો અપરાધ ક્યાં પડી તે પ્રાણી ઉપર પોતાની સત્તા હોવાનો ન્યાય કેવો ? એમ છતાં પણ જો તે પ્રાણી મૃત્યુ પામ્યું હોય તો તે કુ દેવદત્તને આપી દેત પડતું હંસ અવિત છે તેથી દેવદત્તને તે આમવાનો અધિકાર નથી. કેમપણ અવિત પ્રાણી ઉપર ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈની સત્તા નથી.”

ગૌતમનો ઉત્તર સાંભળી સેવક દેવદત્ત પાસે ગયો તેણે સર્વ દક્ષિણ નિવેદન કરી. ગૌતમનો ઉત્તર સાંભળી દેવદત્તને ધણે ક્રોધ થયો. તે ગૌતમ પાસે જઈ બોલ્યો

■ સિદ્ધાર્થ ! ગૌતમ ! મહારા શિકાર મૃદને આવશે જોઈએ.”

સિદ્ધાંત ઉત્તર દીર્ઘા

“ હમ હજી હવે છે. દવે તે મૃત્યુનગ ગાય ગોમ નથી, નેથી તે તમને માગવાનો અધિકાર નથી ”

દેવદત્તે કહ્યું

“ મેં તેનો ગિકાર કરી પૃથ્વીના કર્યો છે, તેથી તે તમારે મને આપવો જ જોઈએ. જા. મુની ને આઠાસમા હોનો દતો ત્યાં મુખી તેના ઉપર ડોઝની સત્તા ન હતી, પરંતુ મેં મને બાણ મારી પૃથ્વી ઉપર પાડ્યો છે, તેથી તેના ઉપર મારો અધિકાર છે પછી ને હવે હોય કે મૃત્યુનગ થયો હોય, તમારે મને ને આપવો જ જોઈએ ”

દેવદત્તના ઉદ્ધતાઈ ભરેના ગમ્મે સાબળી સિદ્ધાંતનું પ્રમણ હવે કરાવવામાં થયું તેણે કહ્યું અરે મત્તુ

“ દેવદત્ત ” આ ગરીબ પ્રાણીને ચતા હુ ખનો અનુભવ તમે તમારા સગીરે અનુભવ્યા સિવાય જ તમે જાનો છો તેને જે હુ ખ ચાય છે તે જો તમને થતું હોય તો તમે આવા નિષ્કુર, વ્યાહીન, શમ્ભો કદી પણ નોનત નહિ મનુષ્ય માનમાં દયા અને પ્રેમ અધિક હોવા જોઈએ આ હસતું હુ ખ જોઈને પ્રેમ અને વ્યાપારક સર્વ જગત ઉપર સત્તા ચલાવવાનો મેં સકલ્ય કર્યો છે તે જ કારણને લીધે આ મેં આ દસને પ્રાણુદાન આપી વેચાતો લીધો છે. ઠાઈ પણ પ્રાણીનો જીવ વેનાર દરતા તેના જીવનું રક્ષણ કરનારો તેના ઉપર વિશેષ દક્ષ છે હવે તમે જ કહો કે આ હસ ઉપર તમારી સત્તા છે કે મ્હારી ? તમે તેના પ્રાણુ વેનાર છો. હુ તેનો પ્રાણુ બચાવનાર છું. ”

આ કરણ રસપૂર્ણ અને દુર્ઘનપૂર્વક સભાષણ સાબળરા હતા

દેવદત્તના મન ઉપર તેની કાંઈજ અસર થઈ નહિ, તે સમયે એવો નિયમ હતો કે જેનું બાલુ જે ડોઝપિલુ પશુપક્ષી ઉપર જઈ પડે તેના ઉપર તેની ચના રહેતી. એ દ્રષ્ટિએ જેતાં સિદ્ધાર્થનું કદન દેવદત્તને પસંદ પડ્યું નહિ. તેણે કહ્યું.

“ મહારા બાલુ વડે હંસ ધાપવ થયો છે માટે તેના ઉપર મહારા અધિગાર છે પ્રાણદાન આપનારની સત્તા અધિક એ સત્ય પરંતુ એ હંસને પ્રાણદાન આપવાનું તમને કાણે કર્યું હતું ? ”

સિદ્ધાર્થે પોતાની સાંત વાણીમાં ઉત્તર દીધો.

“ મહારા મનોદેવતાએ મને આગ્રા કરી હતી હંસનું એટલું બધું દુઃખ જેના છતાં પણ જે તેના પ્રાણ ગચાવવાનો મ્હે પ્રયત્ન ન કર્યો હોત તો હું ઈશ્વરનો અપરાધી થાન. એટલુંજ નહિ પણ હું મને પોતાને મનુષ્ય કહેવાયતા સંસ્કૃત પામત વિચાર કરો કે તમારા ઉપર જ ડોઝએ બાળુ માર્યું અને હંસની પેઠે તમને ધાપવ મ્હીં હોય, તે સમયે હું તમારા સમક્ષ દોવા છતાં તમને સદાપ ન કંઈ તો તમને કેટલું દુઃખ થાય ? એ પ્રમાણે જ આ હંસના શ્વાભાવને દુઃખ થાય નહિ અને ઈશ્વર સમક્ષ મહારા વિરહ હરિયાદ કરવાનો પ્રયત્ન ન આવે તે માટે જ મ્હે તેના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું છે મહારા સાંજના પ્રમાણે જે આ જમનમા સર્વ જ્ઞાનમાઓ પ્રાણી માત્ર પ્રાણીએ વર્તન રાખે તો આ જમતમાથી દિસા રામના નામ થઈ જાય ”

સિદ્ધાર્થનો અભિપ્રાય દેવદત્તને ગમે હતો નહિ હંસ મામવાનો પોતાનો દક્ક તે જતો કરી સૌ એમ ન હતું. અને તે જન્મેએ જેવાર વિદાન પુરોદિત થામે જઈ પોતાના વાદવિવાદનો નિર્ણય કરાવવાનો નિયમ થયો. દેવદત્તે વિચાર્યું હતું કે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ન્યાય મળશે એ વિચારથી ખરે કરેલા પુરોદિતોદાત્તા ન્યાય

કરાવવા ગયા. સર્વ પુરોહિતોએ જન્ને રાજકુમારનો સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી રપટ અને નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય આપ્યો કે: “હંસના પ્રાણુ લેનાર કરતાં તેના પ્રાણુનું રક્ષણ કરનારની જ તેના પર સત્તા છે.”

પુરોહિતનો ન્યાય સાંભળી દેવદત્ત યુધ્ધ થઈ ગયો. તે યુધ્ધયુધ પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. સિદ્ધાર્થને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ન્યાય મળ્યો. જાણી અતિથય આનંદ થયો. આનંદવેશમાં તેણે હંસને ગ્રેમપૂર્વક પ્રુથ્વ પંપાળ્યો અને તેને ઉડાવી મૂક્યો. આ વખત હંસનું દુઃખ ધણું ઓછું થયું હતું તેથી સિદ્ધાર્થના હાથમાંથી મુક્ત થતાં જ આનંદપૂર્વક કલ્પવ કરતો હોયે આકાશમાં ઉડી ગયો. હંસને પોતાના જાતિસમાજમાં ગમતો જોઈ સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણમાં ધણું સંતોષ થયો. જગતનું નિરીક્ષણ અને મતન કરી તે સુખસાંતિના માર્ગ શોધતો હતો પરંતુ આજપર્યંત તેને સત્ય માર્ગ જડ્યો ન હતો, તેથી તે હંમેશાં ચિન્તાગુર જણતો હતો. શુદ્ધોદન અને પ્રજ્ઞવતી તેની ચિન્તાગુ કારણ પારંવાર પૂર્ણતા પરંતુ તે કારણ સિદ્ધાર્થ પોતે જ સમજતો ન હતો. તેથી તે તેમને એટલે જ હિતર દેતો કે: “મહેને કાંઈ પણ ચિન્તા નથી.”

આજે તેની તે સ્થિતિ એકદમ બદલાઈ ગઈ. પોતાના અચ્છ-તોષનું કારણ સમજાયું અને પ્રાણી માત્ર પર દયા કર્યા સિવાય આત્માને આનંદ અને સંતોષ વશે નહિ; એવી તેના મનની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ.

સિદ્ધાર્થ રાજપુત્ર હતો. તેમ છતાં તે પોતાને રાજપુત્ર સમજતો ન હતો. સર્વ પ્રકારનાં રાજ્યશ્રેય તેને અનુકૂળ હતાં, તેમ છતાં તેનો ઉપભોગ કરવાનો વિચાર તેના મનમાં કદી પ્રવેશ કરતો નહિ. રાજ્યશ્રેયનું તેને અભિમાન જ ન હતું. અનંત ધણાણ નાપકે નિર્માણ કરેલાં અનંત પ્રાણીમાંનું એક પ્રાણી તે પોતાને

સમજતો હતો, 'પરંતુ ઇશ્વરે ધીજી' પ્રાણીઓ કરતાં વિશ્વ સંબંધી વિચાર કરવાનું મનુષ્યને અધિક બુદ્ધિ-સામર્થ્ય આપ્યું છે તે દ્રષ્ટિએ જોતાં ઇશ્વરે મનુષ્ય પર વધારે જવાબદારી લાધી છે એવું તે સમજતો હતો. એ જવાબદારી કયા પ્રકારની છે તેનો હોલ અણપિ-પર્યંત તેને સમજતો ન હતો. 'કોઈ વખત વિદ્વાન અને જ્ઞાની પુરુષો-દ્વારા તે સમજવાનો વિચાર કરતો હતો' પરંતુ તે જોને વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન માનતો તેને માટે થોડા સમયમાં જ તેના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો. 'કોઈ વિદ્વાન અને જ્ઞાની પુરુષનું તે નામ સાંભળતો કે તુર્ત જ તેને મજવાનો વિચાર કરતો. પરંતુ થોડા સમયમાં જ તે વિદ્વાનનું વર્તન એવું જણાતું કે: ઇતર સર્વ પ્રાણી, વિશ્વ અને વિશ્વનાથ સંબંધી તે જ્ઞાનીને કાંઈપણ જ્ઞાન જ નથી એવી સિદ્ધાંતના મનમાં કળ્પના થતી તેથી તે નિરાશ થઈ સ્વમુદ્દે પાછો ફરતો. ઇશ્વરે મનુષ્ય પ્રાણીને અને મનુષ્ય શા માટે નિર્મોહ કર્યો છે, મ્હારે જમતમાં કયું કાર્ય કરવાનું છે એજ ચિન્તાનમાં 'સિદ્ધાંત' ચિન્તાતુર હતો. એ વિષય પર તે નિત્ય વિચાર કરતો હતો. આદાર, નિદ્રા અને પ્રજોત્પત્તિ કરવી એ તો પશુઓને માટે પણ નિર્મોહ થયું છે. આપણે મનુષ્યો પણ તે જ કારણ માટે જન્મ્યા કોઈએ તો મનુષ્ય અને પશુપક્ષીમાં ભેદ શો? આ સંબંધી તેના મનમાં વારંવાર વિચાર ઉત્પન્ન થતા. સિદ્ધાંતને હમેશાં વિચારમગ્ન જોઈ મુદોદનને ધણી ચિન્તા થતી હતી. પોતાનો એકનો એક પુત્ર મુખોપભોગ સંબંધી આ પ્રમાણે ઉદાસિન રહે એ જોઈ રાગને પૂર્વની બલિ-પ્રવાણીનું વારંવાર સ્મરણ થતું. "ઔતમ સાર્વભોમ રાગ વશે દિવા સર્વજન-સંગ પરિત્યાગ કરી અરણ્યમાં ચાલ્યો જશે." એ બલિપ્રવાણીનું સ્મરણ થતાં જ મુદોદનને સર્વત્ર અંધાર જણાવા લાગ્યો. જે પુત્રને માટે તે આટલી મ્હોટી સામ્રાજ્યનીકાં વંદન કરી રતો છે, તે જ પુત્ર આપણે ત્યાં જશે તો મ્હારી રાજ્યનીકા બેંધર જંગમવાદમાં સપડાઈ કોઈ બીજા માર્ગે વડન થઈ જશે,

એવો તેને બધ ઉત્પન્ન થયો. શુદ્ધોદને ઘણો વિચાર કર્યો પણ નિશ્ચય કર્યો કે, સુક્તિપ્રસુક્તિથી જૌતમને સુખવૈભવનો નાદ લગાડી તેનું મન સુખસમ્મતિના ઉપભોગમાં રુંધી રાખવું જોઈએ. તેમ કરવાથી તેના મનમાં વૈરાગ્યવા વિચાર ધીમે ધીમે નાશ પામશે. અંતે તે કોઈ એક દિવસ પણ વિદ્યાર્થી જીવન ગાળશે. ધીમે ધીમે એ ઉદ્યોગ કરવો આવશ્યક છે.

રાત્રિ શુદ્ધોદને પ્રતિદિન સાયંકાળને સમયે સિદ્ધાર્થને પોતાની સાથે ઘોડેશ્વાર થઈ સહેલ કરવા સર્ઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેજ દિવસથી સિદ્ધાર્થને દૂર લઈ જવાનું શરૂ કર્યું.

શુદ્ધોદને પોતાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો તે સમયે વસંત ઋતુ શરૂ થઈ હતી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય દૃષ્ટિગત યતું હોવાથી શુદ્ધોદને સિદ્ધાર્થને સુંદર સુંદર ઉપવનોમાં સર્ઈ જઈ તેના મનને આનંદ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક દિવસ પિતા-પુત્ર બન્ને ઘોડેશ્વાર થઈ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળતા સહેલ કરી રહ્યા હતા. શુદ્ધોદને સિદ્ધાર્થને કહ્યું:

“સિદ્ધાર્થ! આ વિશાળ ભૂપ્રદેશ જોયો? અસંખ્ય વૃક્ષોથી ગોબતાં આ અરણ્ય, પ્રચંડ સર્પની પેઢે વહન થઈ રહેલી નદીઓ, યોગિ મહાત્માઓની પેઢે શાંતસમાધિ ચક્રાવીને બેઠેલા આ પર્વત અને વિપુલ ધાન્ય પ્રસવનાર આ જમિ! મહારા પછી એ સર્વ ઉપર ત્હારી જ સત્તા છે. આજે પણ એ સર્વનો માલિક તું જ છે!”

પિતાએ પુત્રને વૈભવનો લોભ બતાવ્યો, પરંતુ સિદ્ધાર્થના મન ઉપર તે શબ્દોની ઉઝડી જ અસર થઈ. ઉંચા તાડ વૃક્ષો પર જોરથી પવન વહન ચલો હોવાથી તેમાંથી એક પ્રકારનો અવાજ નિકળતો હતો. સૃષ્ટિસૌંદર્યની દૃષ્ટિએ તે કંઈકે મનોહર હતો છતાં તે અવાજમાં પણ ગૂઢ તત્ત્વ સમાપ્તું છે એમ સિદ્ધાર્થને લાગ્યું. તે અવાજમાં મંત્રની પેઢે દિવ્ય શબ્દ હોવાથી તે આપણને સચેતન

કરે છે એમ સિદ્ધાર્થને સમજાયું. શુકસારિકાદિ પક્ષીઓનાં કલરવ મધુર છે પરંતુ તે મધુર સ્વરમાં પણ મનુષ્યને જોડતું કરનાર કાંઈ શક્તિ છે એવો સિદ્ધાર્થને વિચાર આવ્યો.

સિદ્ધાર્થ અને શુધ્ધોદન રસ્તો પસાર કરતાં હતા એટલાંમાં એક નદી આડી આવી. તે નદી ઉચ્ચ ગિરિયુગ ઉપરથી વહન થતી હોવાથી ખસ ખસ નાદ સંભળાતો હતો. તે જળપ્રવાહનો આનંદ જોવા સિદ્ધાર્થ ત્યાં થોડીવાર થોભ્યો. નદીનો પ્રવાહ અને ખસ ખસ નાદને ક્ષણની પણ વિત્રાંતિ ન હતી. એ જોઈ તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે “હે પ્રકૃતિ ચત્ય જલ પ્રવાહ ! ત્હને અંતઃકરણ નથી તેમ છતાં ત્હને વાચા તો છેજ. ત્હારા એ શબ્દો મ્હારા જેવા મનુષ્યના અંતઃકરણ પર કેવો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે ! ત્હને ક્ષણની વિત્રાંતિ નથી. ત્હને યદિચિત્ત આળસ નથી. જગતના કંટાળામાંટે ત્હે ત્હારો દેહ સમર્પણ કયો છે અને અમે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ! સ્વાર્થ સિવાય, સ્વતંત્રનાં સુખ સિવાય અને સ્વતંત્રનાં ઐશ્વર્ય ઉપભોગ સિવાય બીજું કાંઈપણ જાણતાંજ નથી. વિચાર છે એવાં મનુષ્યોને !

મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં સિદ્ધાર્થ પોતાનો થોડો પિતાની પાછળ નદીમાં ઉતાર્યો. પિતાપુત્ર બન્ને નદીને પેઠે પાર ચાલ્યા ગયા.

નદીને પેઠે પાર સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અતિ અવર્ણનીય હતું. ક્ષ, પુષ્પ અને વૃક્ષોનાં ઝુંડ ને ઝુંડ હતાં. થોડો વખત વિત્રાંતિ લેવા માટે પિતાપુત્રે પોતાના થોડાને છુટા મૂક્યા અને બન્ને પેઠે ચાલતા એક સરોવરને કિનારે ઉભા રહી ત્યાંની સોમ્યા—સુંદરતા નિહાળવા લાગ્યા. વચમાં વચમાં શુદ્ધોદન આસપાસનો જૂમિ ભાગ આંગળી વડે બતાવી કહેતા કે : “સિદ્ધાર્થ ! આ સર્વ જૂમિ ત્હારી માલિકીનીજ છે.” પરંતુ એ વૈભવ-લાલસાએ સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણને રપડ કયો

નહિ. સૃષ્ટિ સુંદરીનું નૈસર્ગિક દૃષ્ય જોઈ તે મનમાં જ બોલ્યો કે :
“હું એક દુઃખ પ્રાણી ! આ જુગિ પર મહારા અધિકાર શો ? દૃષ્ટિ
આવી મહોટી વિશાળ સૃષ્ટિ બનાવી છે તે કાંઈ એક મનુષ્યને માટે
હોય જ નહિ. જેના પર સર્વ જીવાત્માનો અધિકાર છે, તે મહારી
છે એમ કહેવાય જ કેમ ?”

સિદ્ધાર્થ વિચાર નિમગ્ન થઈ એક વૃક્ષની છાંયામાં બેઠો અને
પોતાના જીવન—ઉદ્દેશ્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેજ સમયે એક
આશ્ચર્યકારક બનાવ તેના જોવામાં આવ્યો. સરોવરને કાંઈ એક સૂક્ષ્મ
કીટક પોતાનું ભક્ષ્ય શોધતો હતો એટલામાં એક મહોટો કીટક
આવ્યો. તે સૂક્ષ્મ કીટકનો ભક્ષ્ય કર્યો. એટલામાં એક ન્હાનું પક્ષી
આવ્યું તેણે મહોટો કીટકને ચાંચમાં ધાલી ઉંચે ઉડી ગયું,
એટલામાં જ એક મહોરું પક્ષી આવ્યું તે ન્હાના પક્ષીનો ભક્ષ્ય કરવા
તેની પાછળ પડ્યું. ન્હાનું પક્ષી ગભરાયું, તેની ચાંચમાંથી કીટક
સરોવરમાં પડી ગયો, એટલામાં સરોવરમાંથી એક મત્સ્યે કુડકો મારી
પેલા કીટકનો ભક્ષ્ય કર્યો. પેલા મહોટો પક્ષીએ પણ ન્હાના પક્ષીનો
ભક્ષ્ય કરવાનો આરંભ કર્યો.

એ દૃષ્ય જોઈ સિદ્ધાર્થના મનમાં વિચારણા દુઃખ ઉત્પન્ન થયું.
પૃથ્વી પર, આકાશમાં અને જળમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં હવેના સિવાય
બીજું કંઈ જ નથી. તેના અંતઃકરણમાં અતિથય કષ્ટ થયું. તેનું
હૃદય ચૂર્ણવિચૂર્ણ થવા લાગ્યું !

“ ન્હાનાં પ્રાણીઓનો ભક્ષ્ય કરી મહોટાં પ્રાણીઓએ ઉદર-
નિર્વાહ કરવો એજ જો મૃષ્ટિકામ હોય તો હે પ્રભો ! ત્હેં મને
સૃષ્ટિમાં નિર્ણયક જન્મ આપ્યો છે. ”

એમ કહી સિદ્ધાર્થ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. નેત્રમાંથી અશ્રુપાત
કરતો કરતો તે સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળતો બોલવા લાગ્યો. “ માતા વસું-

ધરા! આતું હત્યા-દપ્ત જતાવવા માટેજ તમે મૃદને તમારા ખોળામાં ધારણ કરી રતાં છો? જો તેમજ હોય તો હે પૃથ્વીમાતા! તમારા બે વિભાગ થઈ જાઓ. હું તમારા ગર્ભમાં સમાઈ લઉં છું. હું પૂર્વે ત્યાં હતો ત્યાં મૃદને મુકી ઘો અથવા પ્રાણી માત્રના અંતઃકરણમાંથી નિર્દયતા દૂર કરેલ."

એમ કહી સિદ્ધાર્થે એક ટુસળી નજીક પડેલા પત્થર ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. તેણે જો દપ્ત જોયું હતું તેના વિચારમાં તે એટલો બધો નિમગ્ન થયો હતો કે: જાણે તે એક બીજો સ્થિર, ચૈતન્ય-હીન પાપાણુખંડ હોય તેવો જણાવા લાગ્યો.

આ સમયે શુદ્ધોદન સરોવરને કાંઠે કાંઠે ફરતાં ધણે દૂર નિકળી ગયો હતો. તેણે પાછું વાળીને જોયું તો સિદ્ધાર્થને એક પત્થર પર મસ્તક મુકી બેઠેલો જોયો. સખ્ત ગરમીમાં હવા ખાતાં ખાતાં સિદ્ધાર્થને થાક લાગ્યો હોવાથી તે વિચારી લેતો હતો એમ સમજી શુદ્ધોદન પાછો ફર્યો. સિદ્ધાર્થની નજીક આવતાં તેને ગાંઠ વિચિત્રતા જાણી. સિદ્ધાર્થનું મુખ ગંભીર, ચિંતાતુર અને નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહન થઈ રહી હતી. અશ્રુધારા પત્થર પર પડવાથી તે બીંબાઈ ગયો હતો! એ જોઈ શુદ્ધોદન ચિંતાતુર થયા. તેમની મુખમુદ્રા મુકાર્ધ ગઈ. શુદ્ધોદનની ચિંતા અને સિદ્ધાર્થની ચિંતા જૂદા જૂદા પ્રકારની હતી. સૃષ્ટિ-માંથી નિર્દયતા કેવી રીતે નિર્મૂળ થાય એ ચિંતામાં એક યુવક ગડો જાણ્યો હતો ત્યારે બીજો મનુષ્ય સિદ્ધાર્થનું એ ગાંડપણ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય તે ચિંતામાં વિદ્વજ થયો હતો.

સિદ્ધાર્થની એ સ્થિતિ જોઈ શુદ્ધોદનના નેત્રમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહન થઈ પૃથ્વી પલાળવા લાગ્યો. એક મનુષ્ય પ્રાણી માત્રના મુખ માટે, છવ માત્રના કલ્યાણ માટે અશ્રુપાત કરી રહ્યો છે ત્યારે બીજો મનુષ્ય કેવળ પોતાના સ્વાર્થ સાધન માટે અશ્રુપ્રવાહ વહેવાવે છે! શુદ્ધોદન મસ્તકે હાથ ટેકવી બોલ્યો:

“જે સિદ્ધાર્થને માટે સામ્રાજ્ય વિસ્તાર કર્યો છે તેજ સિદ્ધાર્થ સામ્રાજ્યને તિલાંજનિ આપી એક પર્ણકૂટીરને જ રાજમહેલ સમજશે એમ જણાય છે.”

ઘોડા સમય વિચાર કર્યા પછી શુદ્ધોદને કહ્યું:

“સિદ્ધાર્થ! ઉઠ! હવે આપણે સરોવરની પેલી બાજુએ આપણા નગરમાં જઈએ.”

પિતાના શબ્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થ જાણે નિદ્રામાંથી ઝમકી ઉઠ્યો તે ઘોડેચાર થઈ પિતાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં ચાલતાં શુદ્ધોદને જૂદી જૂદી વાતો કરી સામ્રાજ્ય સુખનું મહત્વ સિદ્ધાર્થને સમજાવ્યું. સિદ્ધાર્થ તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળતો હતો પરંતુ પિતાના કથનનું તાત્પર્ય તેના મન પર કોઈ જૂદા પ્રકારનું જ પ્રતિબિંબ ધાડતું હતું તેણે પિતાને ઉત્તર દીધો.

“પિતાશ! તમે જે સામ્રાજ્ય સુખની સુતિ કરો છો તે શુ આ સુંદર વનપ્રદેશમાંથી મળે એમ છે કે? તમારું સુખ જેમાં સમાવેલું છે તે પૈસા, વસ્ત્ર વગેરે અહીં કાઢી જણાતું નથી. અહીં તો સર્વત્ર મ્હોટાં ટક્કા, નદી, સરોવર અને પર્વત દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે ત્યારે તમારા આવા મ્હોટા રાજ્ય કાર્યભારમાં દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન કયું છે તે મ્હને કહો.”

સિદ્ધાર્થનાં એ શબ્દોમાં કેવો ગંભીર અર્થ સમાયતો હતો તે શુદ્ધોદનના લક્ષ્યમાં આવ્યું નહિ રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રયત્ન અર્થ ક્યાંથી આવે છે તેજ સિદ્ધાર્થનો પ્રશ્ન સમજી તેણે ઉત્તર દીધો.

“સિદ્ધાર્થ! સામ્રાજ્યનું ગારું ચલાવવા માટે જે દ્રવ્યની આસપડગત છે તે પ્રત્યેક જૂદા જૂદા પ્રકારના કર નાખી ઉત્પન્ન

કરવું પડે છે. વિશેષ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય તો ખેડુતો પાસેથી મળે છે. "

સિદ્ધાર્થે પ્રશ્ન કયો:

" ખેડુતો તે પૈસા ક્યાંથી લાવે છે? "

" ખેડુતો પોતાના ખેતરમાં અનાજ લાવે છે, તેમ કરવાથી તેમને પુષ્કળ અનાજ મળે છે. તે બજારમાં વેચી-કેટકુંક દ્રવ્ય રાખીને વ્યાપે છે અને વધેલું દ્રવ્ય પોતાના હિરનિવાંહ માટે તેઓ રાખે છે. " શુદ્ધોદને હિતર આપ્યો.

સિદ્ધાર્થે કહ્યું.

" પિતાશ! ખેડુતો પોતાના ખેતરોમાં કેવી રીતે ખેતી કરે છે તે જોવા મળે સહ જાઓ. "

શુદ્ધોદને પુત્રની માગણી કશુંક કરી, નગરમાં નહિ જતાં તેણે પોતાનો થોડો ખેતીની જમીન તરફ વાળ્યો. સિદ્ધાર્થે પણ પિતાની પાછળ આપ્યો. થોડીવારમાં જ ખેડુતો પોતાના ખેતરમાં કામ કરતા હતા ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. સિદ્ધાર્થે ખેડુતોનું ખેતીકાર્ય જોવા લાગ્યો. આ સમયે વસંતઋતુના છેવટના દિવસ હતા તેથી સંખ્યા-બધ ખેડુતો અનેક મળુંદો સહિત ખેતરો સાફ કરવાના કામમાં મુશાપા હતા. સખ્ત તાપ પડતો હતો. તેમના શરીરમાંથી પરસેવાના ઝેબેઝેબ નિકળતા હતા. તેઓ હદ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા. એક ખેડુત જમીન ખેડતો હતો તેના તરફ આંખોની બતાવી શુદ્ધોદને કહ્યું.

" સિદ્ધાર્થ! એવા ખેડુત તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવ. તે કેવો પરિશ્રમ કરી રહ્યો છે. તે ખેડુત ત્હને ઝાળખનો નથી છતાં બળે છે કે તે પોતાના રાજા માટે પરિશ્રમ કરી રહ્યો છે. એ પરથી ત્હારા

બાળ્યનો વિચાર કર. આવા પાંચ દય જેકત નથી પણ લાખો જેકતો ત્હારે માટે પુષ્કળ પત્રિત્રમ કરી રહ્યા છે. રાજાની સત્તા તે એવ. મહારી પાછળ આ સર્વ મનુષ્યો પર ત્હારી મત્તા યગે. "

" લાખો જેકતો મહારા સુખને માટે પરિચમ કરે છે. " એવી બાવના સિદ્ધાર્થના મનમાં ઠસાવી સામ્રાજ્યના વૈભવ માટે તેનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરવાનો શુદ્ધોદ્દેશનો હેતુ હતો; પરંતુ સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણમાં બીજાજ વિચાર ઉત્પન્ન થયા. જે જેકતની પાસે તેઓ ઉભા હતા તેણે શરીર પર ફાટ્યાંતુટલાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. સખ્ત તાપ સહન કરીને પણ તે ખેતર ખેડી રહ્યો હતો. તેના શરીરમાંથી પરસેવાની ધારાઓ છુટી રહી હતી. હળને જોડેલા બળદો નિર્બળ હોવાથી ધણી કષ્ટથી તેઓ હળ ખેંચતા હતા. બિચારા બળદો થાકીને ઉભા રહેતા ત્યારે જેકત પોતાના હાથમાંનો લાકડીનો પરાણો મારતો અને પરાણાની અણી તેના શરીરમાં ઘેસતો હતો; તેથી બળદોના શરીરમાંથી લોહીની ધારા નિકળતી. એ જોતાં જ સિદ્ધાર્થનું અંતઃકરણ પીગળી ગયું. તેણે મનમાંજ વિચાર્યું. " આ જેકત ઉત્કાળાનો સખ્ત તાપ સહન કરી, આટલું કષ્ટ વેડી ખેતી કરે છે તે શા માટે? તે પોતાના રાજાના સુખને માટે જ? જે મુંઝા પ્રાણીઓને વાચા નથી, પોતાનો ખોરાક મેળવવા જે સ્વતંત્ર નથી, તે બળદો તીક્ષ્ણ અણીવાળા પરાણાનો માર શા માટે સહન કરે છે? શું તે રાજાના સુખને માટે? હાથ! રાજાના સુખમાં આટલી બધી નિર્દયતા સમાવશી છે તે સુખને ધિકાર હળે? પ્રભો! તમે મહેને કદી પણ રાજા બનાવશો નહિ. સ્વપ્નમાં પણ મહેને રાજ્યના સિંહાસન પર બેસાડ્યો નહિ. રાજાને જદ્વે તમે મહેને જેકત બનાવજો એટલે રાજ્યકર બરવા માટે કેટલો અમાનુષીત્રમ કરવો પડે છે તેનું મહેને અનુભવ-સિદ્ધ ગાન શાય. અથવા મહેને બળદ બનાવજો એટલે રાજાના સુખની લાકડીઓ મહારા જરડા પર પડે અને લાકડીઓના મારતું

કેવુ સુખ હોય છે તેનો મદને અનુભવ થાય. હે દયાનિધિ ભગવાન ! તમારા ગળ્યમા આટલો બધો પક્ષપાત ? સુખદુઃખની આવી વિચિત્ર વહેચણી ? પરંતુ એમા તમારો શો હોશ ? એ સર્વ તો સુખોપ-ભોગના લોભી અને મનુષ્યોએ રચેલો ખેલ જ છે ! નિર્દય મનુષ્યો ! ધિ કાર છે તમને !”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો સિદ્ધાર્થ ચોતાના પિતા સાથે કપિત્ર-વસ્તુ નગરીમા આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

વિદ્યાસભવન કે કારાગૃહ !

સંપન્ન મહતાં ચિત્તે મયત્યુત્પલ્લવોમદમ ।
આપન્સુ ચ મહાશૈલશિલા મંચાતર્કકશમ ॥

૨ જા શુદ્ધીદન, મનબુદ્ધિ ઉપભોગ કરવાનો લોભ લાગે તે માટે સિદ્ધાર્થને અરણ્યવતુ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જતાવવા લાઇ ગયો પરંતુ સિદ્ધાર્થે જે જે કાંઈ અવલોકન કર્યું તેથી તેના મનમાં વિદ્યાસ વૈભવ ઉપભોગનો લોભ અને લાલચ થવાને બદલે તે સુખ પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન થયો । પૃથ્વી, આકાશ અને જળમાં જ્યાં જ્યાં તેની દ્રષ્ટિ ગઈ ત્યાં તેને માત્ર જીવો જીવસ્ય જીવનમ એ ન્યાય પ્રમાણે સૃષ્ટિ કાર્ય ચાલતુ જોઈ તેના મનમાં વિશેષ ખિન્નતા વ્યાપ્ત થઈ હતી એટલામાં જ ખેડુતેલા જીવનકલ્પનું દ્રશ્ય સિદ્ધાર્થના જોવામાં આવ્યું. પોતાના સબ્બજાતીની વિચાળતા દર્શાવતા શુદ્ધીદન અભિમાનેપૂર્વક વર્ણન કરતો દેવો ત્યારે "ખેડુ-

સુખપૂર્વક રહેવા માટે લાકડાનો, ખીજો ઉન્હાળાના દિવસોમાં ઉપ-
યોગી થાય તે માટે આરસપહાણનો અને ત્રીજો ચોમાસામાં ઉપયોગી
થઈ પડે તે માટે ઇંટના કટકાનો બાંધવાનું કામ ચાલતું હતું. મહેલ
બાંધવાના કામ માટે લાખો કારીગરોને રોકેલા હોવાથી જેમ રાક્ષસો
પોતાની માયાદારા એક જ દિવસમાં મ્હોટાં મ્હોટાં નગર તૈયાર
કરે છે, તેમ ત્રણે રાજમહેલ એક બે મહિનામાં જ તૈયાર થઈ ગયા.
પ્રત્યેક મહેલની આસપાસ ઝડતુને શોભે એવા બગિચા અને કીડા
સ્થળ તૈયાર કર્યા હતાં. ન્હાનાં ન્હાનાં સરોવર, ધીમા પ્રવાહથી
વહેતા ઝરૂં ઝરૂં કરતાં સુંદર જળના ઝરા અને આકર્ષક પર્યટ ઉડતા
ફુવારા વગેરે અનેક સુંદર દેખાવને લીધે રાજ્ય શુદ્ધોદનની રાજધા-
નીમાં તે ત્રણે મહેલ પ્રેક્ષકોને જોવાની સામગ્રીરૂપ હતાં. લાકડાના
મહેલનું નામ શુભ, આરસપહાણના મહેલનું નામ સુરમ્ય અને ઇંટના
મહેલનું નામ રમ્ય હોવામાં આવતું. મહેલનું કામ પૂર્ણ થયા પછી
રાજ્ય શુદ્ધોદને તેમાં અનેક વિવાસ સામગ્રી ગોઠવવાની વ્યવસ્થા કરી.
જ્યોતિષીઓને પૂછી શુભ દિવસ અને શુભ મુદ્દતમાં તે ત્રણે રાજ-
મહેલ સિદ્ધાર્થને સ્થાપિત કર્યાં. તે દિવસે નગરજનોએ મ્હોટો ઉત્સવ
કર્યો. રાજ્યએ પણ રાજ્યમાં મ્હોટી ધામધૂમ કરી. રાજમહેલમાં
પ્રવેશ કરતી વખત રાજ્યએ સિદ્ધાર્થને કહ્યું :

“ સિદ્ધાર્થ ! તારાવસ્થામાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક નિવાસ કરવાની
મનુષ્યને ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તું પણ હવે તરણ થયો છે.
તારી ઈચ્છા પ્રમાણે તું સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે માટે જ મેં આ
ત્રણ મહેલ તૈયાર કરાવ્યા છે. આ મહેલમાં તારા સુખનાં સર્વ
સાધનોની વ્યવસ્થા કરી છે, માટે હવે તું એમાં સુખ ઉપભોગ કરી
આનંદમાં રહેજે અને એ મહેલમાં જે વ્યોજ્યેષ્ઠ ગુરુજન છે તેમની
પાસેથી રાજ્ય કાર્યબાર ચલાવવાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરજે.”

સિદ્ધાર્થે પિતાની આજ્ઞા સિરસાવંધ કરી. તેજ દિવસથી તે

મહેલમાં તેણે નિવાસ કર્યો. સિદ્ધાર્થને આનંદ આપવા, તેને રાજ્ય કાર્યભારનું શિક્ષણ આપવા અને તેની સેવા માટે, જેટલાં મનુષ્યો રાજ્યમહેલમાં રાખ્યાં હતાં તેને રાજ્યએ ચેતવણી આપી હતી કે: “સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણમાં ઉદાસિનતા, ઉદ્વેગ ક્રિયા, દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એવા કોઈ પણ બનાવ બનવા દેશે નહિ.” રાજ્યસેવકો શુદ્ધી-દનની આરા પ્રમાણે વર્તવાનો અહર્નિશ પ્રયત્ન કરતા હતા. -સિદ્ધાર્થનું મન સતત વૈભવ-વિલાસમાં ગૂંથાઈ રહે તેવા સર્વ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. નાના પ્રકારની રમત ગમત, અનેક પ્રકારનાં શુંદર વાદ્યન અને વિધિવિધ પ્રકારનો મનોહર વાર્તાલાપ કરવામાં સિદ્ધાર્થનો સંમુખ વ્યતીત થાય તેની રાજ્યસેવકો કાળજી રાખતા હતા. આ સમયે જો કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય દોત તો તે ક્યારનોએ વિલાસ-વૈભવનાં વ્યસનમાં ગાંડો થઈ ગયો હોત અને તે જગતને ભૂલી ગયો હોત પરંતુ સિદ્ધાર્થનું મન તો મેઠ પર્વત જેવું અચળ હતું. તેના અંતઃકરણમાં તો જે વિચારના ઝરણો સૂઈ હતાં અને જે વિચાર જગત થયા હતા તે સડજે દૂર થાય તેમ ન હતું. મમે તેટલી વિલાસ સામગ્રી તેની દ્રષ્ટિ સમીપ ઉપરિચિત હોય તો પણ તેનું ચિત્ત જરા પણ અગામમાન થાય તેમ ન હતું. વિલાસ-વૈભવના વિંજણાએ તે વૈભવ સામગ્રીદ્વારા તેના વિચારને વેગ આપ્યો નહિ. જગતમાંથી નિર્દયતાનો નાશ કરવાનો તેનો સંકલ્પ ઉપરોક્ત મોહપારાથી તટયો નહિ. ઉત્કૃંષ્ટ તે રાજ્યમહેલોમાં નિત્ય એવા બનાવ બનતા કે જેથી સિદ્ધાર્થનું મન અધિક સાવચેત થતું.

એક દિવસ તે બગિચાના સરોવર કાંઠે બેસી સમાન વપના મિત્રો સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો. એટલામાં આકાશમાં એક કાળા વાદળા જેવામાં આવી. તે સૂર્ય મંડળ ઉપર આવી તેથી સરોવરમાંનું સૂર્ય-પ્રતિબિંબ નાશ પામ્યું અને સ્વચ્છ જળ બરેલું સરોવર કાળા રંગનું જાણવા લાગ્યું. સિદ્ધાર્થના મિત્રોના મન પર તેની કાંઈજ

અસર થઈ નહિ પરંતુ તેનું હાસ્યભરિત મુખ મ્હાન થઈ ગયું.
તેના મનમાં ઉદ્વિગ્નતા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે મિત્રને કહ્યું.

“ મિત્ર! સરોવરમાં જણાવું સૂર્ય જિંજ ક્યાં અદ્રશ્ય થયું? ”

“ મહારાજ! સૂર્ય ઉપર વાદળ આવવાથી તે નાશ પામ્યું.”
મિત્રે ઉત્તર દીધો.

સિદ્ધાર્થે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું

“ મિત્ર! આપણા માનસ સરોવર પર પણુ એવાં જ કાળાં
વાદળ આવે છે અને તેમાં સૂર્યના જેવા સફળુણાદિ બિંબ પડેલાં
હોય છે તે નાશ પામે છે. મહારા માનસ-સરોવર પર પ્રકાશિત
થયેલાં તે પ્રતિબિંબનો નાશ કરવા તે કાળા વાદળનું કાર્ય તમે કરી
રહ્યા છો કેમ? ”

સિદ્ધાર્થના મિત્રાએ તેનો પ્રતિ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેના
મનમાં ઉદ્વિગ્નતા વિચાર બદલવા માટે મિત્રાએ વાતોનું સ્વરૂપ
બદલ્યું અને જૂદા પ્રકારનો જ વાતોલાપ શરૂ કર્યો.

ઉપર કલા પ્રમાણે બે ચાર દિવસે એકાદ એવો જ બનાવ
બનતો. તે શુદ્ધોદનના બાલુવામાં આવતાં જ તેનો જીવ ઉદનપાશ
થતો. સિદ્ધાર્થના મિત્રદ્વારા શુદ્ધોદને સાંભળ્યું કે તેનું મન વિષય-
વિષય તરફ પ્રેરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ તે તો વિશેષ ઉદાગીન
થતો જ નહોતો. ત્યારે શુદ્ધોદનને વિશેષ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પોતાના
દિતચિતક મંત્રીઓને બોલાવ્યા અને બાવિ સંકટમાયી કેવી રીતે
સૂક્ષ્મ થવું તે, પૂછ્યું. રાજા શુદ્ધોદને કરલુ સ્વરે માત્રકટતિથી અપ્ય
મંત્રીને પૂછ્યું.

“ પ્રધાન! આ સમયે હું કેવા વિષય સંકટમાં ઘેરાયો છું તે

તમે જાણો છો. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે મ્હાઈ રાજ્ય સ્વિકારવું એ મ્હારી ઈચ્છા છે. તે રાજ્ય ચંવાને ચોખ્ખું છે. તેનું સુક્રમણ મુખ્ય, તેની વીરતા વગેરે રાજ્ય ઐશ્વર્યયુક્ત છે. જો તે રાજ્ય ચશે તો સત્ય છે કે સમગ્ર પૃથ્વીનો સાવંભોમ જૂપતિ થશે. પરંતુ તેના મનનો પ્રવાહ ઐશ્વર્યને બદલે વૈરાગ્ય તરફ વિશેષ જલ્પાય છે. કાલદેવસ અપિના ઉદ્ધાર તમારા સ્મરણમાં હશે જ. “ઓ પાર્થિવ, પુષ્પની સુમનોહર સુવાસદારા સર્વ જગત્ પ્રસન્ન થશે.” એનો અર્થ શો? સિદ્ધાર્થ સાવંભોમ જૂપતિ થઈ સર્વ જગત્માં પ્રસિદ્ધ થશે કે વૈરાગ્ય-ધારણ કરી સર્વ જગતને પોતાના ચરણસમક્ષ નમન કરાવશે? પ્રધાન! સિદ્ધાર્થ સર્વજનસંગે પરિત્યાગ કરી કોઈ વનજંગલમાં આશ્રય લેશે તો, મ્હારો અને પ્રજાવતીની શી સ્થિતિ થશે તેનો તમે વિચાર કરો. ધણી કષ્ટ સહન કરીને પ્રાપ્ત કરેલા આ વિશાળ રાજ્યની શી સ્થિતિ થશે તેનો વિચાર કરો. તમારા પર મ્હારાં સર્વ આધાર છે. તમારા પર મ્હને વિશ્વાસ છે. આ સંકટ સમયે તમે મ્હારા માર્ગ-દર્શક થાઓ. મ્હારો ચિન્તા દૂર થાય એવી કોઈ સુકિત બતાવો.”

રાજાનું કવન સાંભળી પ્રધાન વિચારમગ્ન થયો. થોડી વાર વિચાર કરી તેણે કહ્યું:

“મહારાજ! આપનો પ્રશ્ન વિશેષ ચિન્તા કરવા જેવો નથી. આપણા પુરાણમાં એક એવી કથા છે કે: જો કપિ વૈરાગ્યદિ તપો-બલને લીધે પ્રજાળ થયા હતા તેમને સુંદર સ્ત્રીઓએ તપોબ્રહ્મ ક્યાં છે, અને તે સમયે ઉપસ્થિત થયેલા સંકટમાંથી જનસમજાનું રક્ષણ થયું છે. તે જ ‘પ્રયોગ’ સિદ્ધાર્થ ઉપર અજભાવેલો ઉચિત છે. સુંદર સ્ત્રીના મોહપાશમાં સિદ્ધાર્થ લુબ્ધ થશે તો તેનો વૈરાગ્ય નાશ પામશે. તેમજ સુખોપભોગને માટે આ વિશાળ રાજ્ય તેને અપૂર્ણ જણાશે.”

“પ્રધાનનો” અભિપ્રાય શુદ્ધાદત્તને સર્વોપરિ જણાવાયી તેણે કહ્યું:

સમ્પન્ન હોવાનું સર્વાત્ર સુપ્રસિદ્ધ હતું અને તેનો રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ પણ રૂપગુણ સમ્પન્ન છે એ સર્વના જાણવામાં હતું. તેથી આવા સુયોગ્ય રાજકુમાર સાથે પોતાની રાજકન્યાના લગ્ન કરવાની પ્રત્યેક રાજની ઈચ્છા હતી.

સમારંભને ચાલ દિવસ બાકી હતા તે પહેલાંજ દક્ષિણસ્થ નગરી દેશેદેશના રાજા રાજવાડાથી સુસોબિન થઈ ગઈ. પોતે આગં-ભેસા સમારંભમાં બીજા રાજાઓ આવશે કે કેમ તેની ગતિ શુદ્ધીકરણને ચિન્તા થતી હતી, પરંતુ આકાશપટ પર ચળકતા તારા જેવી સુંદર રાજકન્યાઓનાં દર્શન કપિનવસ્તુનગરમાં થયા ત્યારે જ રાજાને વિશેષ આનંદ થયો. બાવિ સુખની આશાથી તેનું કુખ્યકમળ પ્રકુક્ષિત જણાયા લાગ્યું.

સમારંભ માટે તૈયાર કરેલા મંડપનું કાર્ય પહેલાંથી જ અતિ પ્રેક્ષણીય થયું હતું. સમારંભને દિવસે તે મંડપને પુષ્પવતાપક્ષય અને આમોપાસવનાં સુંદર તોરણોથી શણગારી શોભાપમાન બનાવ્યો હતો. આજે મંડપની ગોબા અવર્ણનીય હતી. ભગવાન દિનમણીનાં અરણ્ય કિરણો ક્ષિતિજ પર આવ્યાં, આકાશ રકતવર્ણ થયું કે તુરત જ મંડપના સિંહદાર પર મંજુલ વાંઘ મધુર ગ્વરે વાગવા લાગ્યાં. વાહાંત્રીના મધુર ધ્વનિ સાંભળી નગરજનો અને રાજકન્યાઓ વગેરેના અંત કરણ હૃતસાહિત થઈ મંડપમાં જવાની નૈયારી કરવા લાગ્યા. રાજકન્યાઓ મંગલસ્નાન કરી પોતપોતાની દેહવતિકા સુંદર મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો વડે શણગાંવા લાગી. સુઘોદય થતાંજ વિરાળ મંડપ પ્રેક્ષકોથી ચિદાર ભરાઈ ગયો. સુંદર સુંદર કુમારિકાઓ બિલબિલ રંગના વસ્ત્રો ધારણ કરી મંડપમાં આવવા લાગી. કુમારિકાઓને બેસવા માટે એક જૂડું રચાન હતું. ત્યાં સુવાગી મખમલથી મરેલા દમરો ડોચ ગોઠવ્યા હતા. આમના ડોચ પર અવિવાહિત અને પાછલા ડોચ પર માત્ર આનંદને માટે આવેલી વિવાહિત સ્ત્રીઓને,

જેસવાની વ્યવસ્થા કરેલી હતી. થોડા સમયમાં જ તે સર્વ દેવ નાના પ્રકારના રંગબેરંગી મથવાન 'વસ્ત્રાભૂષણોથી માનવી સ્ત્રીઓથી ભરાઈ ગયા. આ સમયે મંડપની શોભા ધ્વજશ્રવણ કરતાંયે વિશેષ સુંદર અને ગોઠક જણાતી હતી. કુમારિકાઓની રદામુ એક-ઉઘ્ગ મુવાળું સિંદાસન બોઠવેલું હતું. તેની નજીક રાજગણિ મુવાળુંના અનેક અસંકારો મુક્યા હતા. એ અપૂર્વ ચમારંભ જોઈ પ્રેક્ષકો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. થોડીવારમાં જ રાજકુમાર 'સિદ્ધાર્થ' ચાર થોડાના મુવાળું રથમાં બેઠી મંડપમાં આવી સિંદાસન પર બેઠો. તેની રદામુ એકથી એક સુંદર કુમારિકાઓ બેઠી હતી પરંતુ તેણે કોઈના તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો નહિ. મંડપમાં બેઠેલા સર્વ પ્રેક્ષકો તરફ એકસરખી દૃષ્ટિ ફેરવી તે સિંદાસન પર બેઠો હતો. થોડીવારમાં જ એક પછી એક રાજકન્યા સિદ્ધાર્થની નજીક જતી અને તે જોઈ કાંઈ અવંકાર આપતો તે લઈ મંડપ બહાર નિકળી જતી. સિદ્ધાર્થ થણે સુંદર હતો. અત્યારે તે તારણ અવસ્થામાં હોવાથી મનમોહક જણાતો હતો. પ્રત્યેક રાજકન્યા મનમાં જ વિચાર કરતી કે "સિદ્ધાર્થ બહારે થોડા પતિ છે. હું તેનું મન અવસ્થા આકર્ષણ કરીશ." પરંતુ તેમનું એ અભિમાન પોતાની બેઠક પરથી ઉઠતાં મુઠી જ મૂકેલું. કુમારિકા ઉઠી સિદ્ધાર્થની નજીક જતી એટલે તેને સિદ્ધાર્થના મુખ પર એક પ્રકારની પવિત્રતાનું તેજ જણાતું તેથી તે બહીતાં બહીતાં કુમાર પાસે જતી. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ તેના હાથમાં અસંકાર આપતો કે તુરત જ તે કન્યા ત્યાંથી ચાલી જતી. તેને પોતાના પર રાજકુમારની પ્રસન્નતા જણાતી નહિ તેથી તે નિગમ લઈ જતી. એકએક કરતાં મેંકડે રાજકન્યા એટલે લઈ ગઈ તેમ છતાં સિદ્ધાર્થ પોતાના પર પ્રસન્ન થયો છે કે નહિ તે કોઈને જણાયું નહિ. આ બનાવ રાજા શુદ્ધોદન અને પ્રધાન લક્ષ્મણે નિહાળી રહ્યા હતા. પુષ્કળ રાજકન્યાઓ નિગમ થયેલી હોવાથી તેમને પણ નિરાશા હતી. થઈ હતી. જોતજોતામાં સર્વ રાજકન્યા બહાર લઈ ગઈ. રાજાનાં હાથમાં

અલંકાર પણ પૂરા થયા. સમારંભ પરિપૂર્ણ થયો છે જાણી પ્રેક્ષકો
ધીમેધીમે પોતાને ઘેર જવા લાગ્યા પોતાનો મહાન્ પ્રયત્ન વ્યર્થ
ગયો જાણી રાજા અને પ્રધાન નિરસાહ થયા. પોતાનો નિરસાહ
કોઈને નહિ જાણુવા દેતાં રાજા અને પ્રધાન સમારંભમાં આવેના
પદાનુષ્ટાને વિનાય કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

એટલામાં જ એક આશ્ચર્યકારક બનાવ જન્મ્યો. મંડપના દ્વાર
આગળ એક સુંદર રથ અતિ વેગપૂર્વક આવી પહોંચ્યો. તે રથમાંથી
જાણે લક્ષ્મીદેવીની સામ્રાટ મૂર્તિ હોય એવી એક સર્વાંગ સુંદર દેવાં-
ગનાએ મંડપમાં પગલાં માંડ્યાં. આ સમયે સર્વ મનુષ્યો મંડપમાંથી
બહાર નિકળવાની ગડબડમાં હતાં, પરંતુ નવિન આવનાર યુવતિનું
મંડપમાં આગમન જોતાંજ સર્વ મનુષ્યો મંત્રમુગ્ધ થઈ પોતપોતાને
સ્થળે બેસી ગયાં. સર્વેનાં નેત્રો તે સુંદરીનાં અનૌકિક મુખકમળ આશુ
જેવા લાગ્યા. નવીન આવેલી તરુણીએ જોયું કે સમારંભનું કાર્ય
પરિપૂર્ણ થયું છે અને અલંકારો પણ પૂર્ણ થઈ ગયા છે, તેમ છતાં
નિરાગ નહિ થતા તે રાજકુમાર સમક્ષ ગઈ. તેણે સિમ્હાસન ઉપા
ગમકુમાર સિદ્ધાર્થને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું

“રાજકુમાર ! અને કાઈપણ બક્ષિસ નહિ કે ?”

તરુણીનો સુમધુર મસ્તુક અર સાંભળી રાજકુમારના અંતઃ-
કરણ પર જૂદા પ્રકારની જ છાપ પડી. તેણે તે તરુણીને નખથી
સિખાપર્વત બંરાગ નિદાળી જોઈ અને મનમાં જ વિચાર્યું કે “આ
કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નથી.” રાજકુમારનું લગ્ન તેના અપ્રતિમ સૌંદર્ય
પ્રત્યે ગયું નહિ, પરંતુ તેના મુખ ઉપર જાણાતી પ્રણતિ પવિત્રતા
અને તેજસ્વિતા તે જોઈ રહ્યો. એ સ્વદુષ્ટી રાજકન્યાનો સત્કાર
કેવી રીતે કરવો તેની વિચારણા તેને થઈ નહિ સર્વ અલંકાર અપાઈ
ગયા હતા તેમ છતાં નવિન યુવતિને મંડપમાં આવનાં જોઈ રાજા

શુદ્ધીને તુરતજ રાજમહેલમાં સેવકો મોકલી અલંકાર મંગાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તે આવી પહેાંચે તે પહેલાં જ સિદ્ધાર્થે તેને હાસ્યભરેલ વદને, રાજકન્યાએ જાણિસની ચાચના કરી તેજ વખતે, પોતાના ગળામાં પહેરેલી રત્નગણિત માળા હાથમાં લઈ કહ્યું: .

“ જાણિસ ન મળે એમ હોય ? ” મ્હારા ગળાની આ રત્ન-માળા તમારા હાંમાં પહેરાવું છું અને મ્હારી આ હીરાની વીંટી પણ હું તમને જાણિસ આપું છું. તમે કપિલવસ્તુનગરમાં પધારી નગરને શોભાવમાન કર્યું તેના આ અતિ અલ્પ બદલો છે. તે અમૂલ્ય સમજી તમે સ્વીકારો. ”

સિદ્ધાર્થે હાસ્ય કરતાં કરતાં પોતાના ગળાની રત્નમાળા તે તારણીના ગળામાં પહેરાવી અને પોતાના હાથમાં પહેરેલી હીરાની વીંટી પણ તેના હાથમાં પહેરાવી. આ સત્કારથી પ્રસન્ન થઈ રાજ-કન્યા નમન કરી પોતાના રથમાં બેસી પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કરી ગઈ. સિદ્ધાર્થ પણ મંડપ બહાર નિકળી પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. ધીમેધીમે સર્વ મનુષ્યો મંડપ બહાર નિકળી ગયાં. વિદ્યાળ મંડપ જનસભ્ય બની ગયો.

રાજ શુદ્ધોદન અતિ નિરાશ થયો હતો તે ઉપરો બનાવ જોઈ એકદમ હિત્સારિત થયો. તેણે પ્રધાનને પ્રશ્ન કર્યો

“ પ્રધાન ! આ રાજકન્યા કોની પુત્રી ? ”

પ્રધાને ઉત્તર દીધો

“ એ શાક્યકુલ વંશના સુપ્રજુહ રાજની કન્યા. એનું નામ યશોધરા. ”

“ પ્રધાન ! તમે સુપ્રજુહ પાસે જઈ સિદ્ધાર્થને માટે યજ્ઞોધરાની માંગણી કરો. ” શુદ્ધોદને કહ્યું.

૧ ગંગાની આસા પ્રમાણે પ્રધાન સુપ્રભુદ્ ગંગના નગરમાં ગયો. શુદ્ધોદને આપેલી બોટ રાત્રીને અર્પણ કરી પ્રધાને પોતાના મનના વિચાર જણાવ્યા. યશોધરાને સિદ્ધાર્થ જેવો પતિ મળતો જોઈ રાત્રી સુપ્રભુદ્ અતિ પ્રમન્ન થયો. તેણે પ્રધાનને કહ્યું.

“ શુદ્ધોદન રાત્રીની વિનતિ અતિ પ્રેમપૂર્વક રવીકાંઠે છું પરંતુ અમારા વચમાં આગપર્યંત સર્વ રાજકન્યાનાં લગ્ન સ્વયંવર પદ્ધતિથી થયતાં હોવાથી સિદ્ધાર્થે જીમ્મ રાજકુમારોનો પગલ્ય કરી યશોધરાનું પાણિમહણ કરવું જોઈએ.”

સ્વયંવરનું નામ સાંભળી પ્રધાનના મનમાં પ્રાપ્તિ પડ્યો તેણે રાત્રીને ઉત્તર દીધો.

“ સ્વયંવર વખતે કયા પ્રકારની સરત હોય છે ? ”

૧ “ ક્ષત્રિય રાજપુત્રોની કીર્તિમાં જે કાર્યથી ગદ્દિ થાય એવી જ સરત હોય છે. ધનુષોરિત્ય, અસિકીકા અને અશ્વારોહણ. આ ત્રણ કાર્યમાં જે રાજકુમાર વિશેષ નિપુણ જણાશે તેને દુઃ સ્વાગી મંગલોધરા અર્પણ કરીશ.” સુપ્રભુદ્ ગંગાએ પ્રતાપો કર્યો.

૧ એ સાંભળી પ્રધાનને શાંતિ થઈ નહિ. કામળ પ્રકૃતિનો સિદ્ધાર્થ ઉપરોક્ત સર્વ વિદ્યામાં નિપુણ હતો છતાં જીમ્મ રાજકુમારો સાથે તે આવી સરતમાં ઉતરશે કે કેમ તેની તેને સંકા થઈ. પ્રધાને પોતાનો પ્રસાદો સત્તર જણાવવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી કપિમનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રધાને રાત્રી શુદ્ધોદનને સર્વ દક્ષિગત નિવેદન કરી. રાત્રી એ સાંભળી નિગમ થયો પરંતુ સિદ્ધાર્થના ઓક મિત્રે તુરંત જ જણાવ્યું કે “ રાજકુમાર સ્વયંવરની સગ્ન પ્રમાણે વર્તવા નેપાઈ છે.”

રાગને સ્વપંચરમાં જવાની નૈપારી કરી. સુપ્રજુદ રાગને એ સમાચાર મળતાં જ તેણે પોતાનું નગર સારી રીતે શાળુગારી બન્ધ મંડપ જનાવી સ્વપંચરની સર્વ વ્યવસ્થા કરી. દેશવિદેશના સર્વ રાજ-કુમારને આમંત્રણ પત્રો મોકલ્યા. સ્વપંચરને દિવસે જુદા જુદા રાજ-કુમારો પોતાના વાદનો પર સ્વાર થઈ મેવકો સહિત મંડેટો હાથમાં મંડપમાં આવી પહોંચ્યા. આને રાજનગરમાં પ્રગ્ત ઉત્સાહધેણી જની સ્વપંચર મંડપમાં પહોંચી ગઈ. સ્વપંચરમાં કેનો જય થાય છે તેની વાદ જોવા લાગ્યાં. સર્વ મંડપમાં આવી રવા પછી રાગ સુપ્રજુદના પ્રધાને રાજકુમારોને ઉદ્દેશી કહ્યું:

“રાજકુમારો! યશોધરા સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે ધનુર્વિદ્યા, અસિપરિચ્યાલન અને અશ્વરોહણ, એ ત્રણ કાર્યમાં પોતાની નિપુણતા અતાવવી જોઈએ. આ રથને એક ધનુષ્ય ચૂકવું છે અને મંડપ ઉપર એક ઘંટ બાંધ્યો છે. તેના પર ધનુષ્યમાંથી બાણ છોડી સર્વ સભાજનોને ઘંટનાદ સંભળાવવો જોઈએ. પ્રથમ રાજકુમારે ઘંટનાદ કયો પછી તે ઘંટા થોડી ઉંચી કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે જેમ જેમ રાજકુમારો ઘંટનાદ કરતા જશે તેમ તેમ તે ઘંટા થોડી થોડી ઉંચી લઈ જવામાં આવશે. વળી આ એક વૃક્ષ છે. એ વૃક્ષમાં તલવાર મારતાં જેની તલવાર વિશેષ ઉંડી જશે તે તલવાર ચલાવવામાં કુશળ ગણાશે. જૂવો, પેવો કાળો રંગનો થોડો છે. તેના પર સ્વાર થઈ મંડપની પાંચ પ્રદક્ષિણા કરવી. જોઈએ. જે રાજકુમાર એ ત્રણે કાર્યમાં યશસ્વી થશે તેને રાગ સુપ્રજુદ પોતાની કન્યા યશોધરા અર્પણ કરશે. સરતમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે રાજકુમાર સભા સમક્ષ હાજર થાય.”

અધાનના સંભાષણ પછી માત્ર ચાર રાજકુમાર સભાજનો સમક્ષ હાજર થયા. દેવદત્ત, અર્જુન, નંદ અને સિદ્ધાર્થ. એ ચાર રાજકુમાર ધનુષ્ય, તલવાર અને અશ્વને નિહાળવા લાગ્યા. તેમણે

મંડપમાં ઉંચે ટાંગેલા ઘંટ તરફ પાણી દ્રષ્ટિ ફેરવી. યશોધરા ધુધ્પની સુંદર માળા લઈ પોતાની બ્હેનપણીઓ સાથે તેમની નજીક એક આસન ઉપર બેસી હતી. પોતાને સિદ્ધાર્થ પતિની પ્રાપ્તિ થાય એ તેની મનોવાંછના હતી. પોતાની સાથે લગ્ન કરવા માટે ચાર રાજકુમાર પ્રયત્ન કરે છે એ જોઈ સિદ્ધાર્થ મેળવવામાં તેના મનમાં ઇંકા ઉત્પન્ન થઈ. સિદ્ધાર્થને જ યશ મળે તે માટે મનમાં ને મનમાં જ તેણે એકચિત્તે ઈશ્વર પ્રાર્થના કરી.

રવિવરની સરત પૂર્ણ કરવા પ્રથમ નંદ રાજકુમારે ધનુષ્યબાણ ઉચ્છેદ્યું. તેણે બાણ મારી ઘંટનાદ કર્યો પછી તે ઘંટ થોડો ઉંચો કરવામાં આવ્યો. એટલે દેવદત્તે બાણ મારી ઘંટનાદ કર્યો. તેના પછી અર્જુન અને છેલ્લે સિદ્ધાર્થનો વારો આવ્યો. તે વખતે ઘંટ ધણે જ ઉંચે લઈ જવામાં આવ્યો હતો. હવે ઘંટનાદ થયો મુરિક્ષ સમગ્ર આતુર તથા સર્વ સિદ્ધાર્થ સ્હામુ જોવા લાગ્યાં. સિદ્ધાર્થ પોતાના આસન પરથી ઉઠ્યો. તેણે ધનુષ્યબાણ મદ્ય કર્યું અને શાંતચિત્તે ધનુષ્યની દોરી ચઢાવતાં જ ધનુષ્ય તુડી ગયું.

સિદ્ધાર્થે પ્રધાનને કહ્યું

“ જીગ્ઞુ સાઈ મગજૂલ ધનુષ્ય આપમે તો ડીક કરો. ”

સિદ્ધાર્થના ઘન્ટો સાંભળતાં જ દેવદત્તે તેની મશ્કરી કરવાના ઉદ્દેશથી એક ઉંચળી ન શકાય એવું બારે વાગનનું પ્રચંડ ધનુષ્ય તેની સમક્ષ લાવી મુક્યું. “ ધનુષ્ય ઉંચક્યાં જ સિદ્ધાર્થે પરાગિત થઈ જશે ત્યાં પછી બાણ માગે શી રીતે ? ” સર્વ પ્રેસારના મનમાં ઇંકા ઉત્પન્ન થઈ પગે પગે સિદ્ધાર્થે શણ વારમાં જ તે ધનુષ્ય ઉંચળી ખૂન બગાડીને બાણ છોડ્યું એટલે ગુરત જ આશ્ચર્યના તારા પોંડે લાંબી જાળાતી ઘંટાનો નાદ થયો અને ગુરત જ તેના સેંકડો ટટકા થઈ પૂર્વી પર પડ્યા.

ઁ એ જોઈ સર્વ પ્રેક્ષકોએ ઉચ્ચ સ્વરે સિદ્ધાર્થનો જાણવનિ કયો. એક સરખો તાળીઓનો ગડગડાટ થઈ રહ્યો. સભામંડપ ગાઝ ઉઠ્યો. આ વખતે યશોધરાના અંતઃકરણમાં જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. તેની તો પાચકોએ કલ્પના જ કરી શેવી ધટે.

એ પછી અસિ-સંચાલન સમારંભ શરૂ થયો. પ્રથમ રાજકુમાર નંદે તલવાર હાથમાં લઈ વૃક્ષ ઉપર ધા કયો. તે માત્ર ચાર આંગળા ઉંડો ગયો. દેવદત્તની તલવાર છ આંગળા ઉંડી ગઈ. અશ્વત્થામની તલવાર સાત આંગળા ઉંડી ગઈ પરંતુ સિદ્ધાર્થ એવા જોરથી તલવારનો ધા માર્યો કે આશ્ચર્ય વૃક્ષ જ કપાઈને બે કટકા થઈ ગયું! સિદ્ધાર્થનું અનુક્રમ બળપરાક્રમ જોઈ પુનઃ મંડપમાં હર્ષજ્વનિ થયો. બન્ને સરતમાં સિદ્ધાર્થને વિજય મળવાથી બીજા રાજકુમાર નિરૂત્સાહ થયા તેમ છતાં ઘોડેસ્વારની સરતમાં વિગેષ પરાક્રમ બતાવી સિદ્ધાર્થનો પરાજય કરવાનો તેમણે નિમય કયો. પ્રત્યેક રાજકુમાર ઠાળા ઘોડા પર સ્વાર થયા માટે તેની નજીક ગયો. તેજ ક્ષણે ઘોડાએ બળપૂર્વક હથુહથાટ કયો અને પામે આવેલા રાજકુમાર પર એનો ધસારો કયો કે જેથી તે રાજકુમાર બચ પાગી ત્યાંથી નદામી ગયો. અંતે સિદ્ધાર્થ ઘોડાની પાસે ગયો, એટલે ઘોડાએ મ્હોટો ખેંચારો મારી ઉછળીને પગ પછાડ્યા પરંતુ સિદ્ધાર્થ બચ નહિ પામતાં સુકિતપૂર્વક ઘોડેસ્વાર થઈ ગયો. લગભગ હાથમાં લેતાંજ ઘોડો વાયુવેગે મંડપ બદાગ દોડવા લાગ્યો. ઘોડો ચાલી જાય ત્યાંસુધી સિદ્ધાર્થ તેને મંડપની આસપાસ ખૂંચ દોડાવ્યા પછી તેને મંડપમાં લઈ આવ્યો. સિદ્ધાર્થનો વિજય જોઈ સભામંડપમાં ખેડેલા સર્વ સમાજનો અને રાજા સુપ્રમુદ્ધ સર્વ વિજયજ્વનિ કરવા લાગ્યા. રાજા સુપ્રમુદ્ધ સિદ્ધાર્થનું સન્માન કરવા પોતાના આસન પરથી ઉઠી તેની નજીક ગયો અને તેનો આદરસત્કાર કરી લગ્ન માટે મુંગારેલા ઉચ્ચ આસન પર બેસાડ્યો. સિદ્ધાર્થ લગ્નવેદી પર બેસતાં જ વાદ્યત્રામાંથી

સુંદર 'કર્ણુ' પ્રિય' મંગલ સ્વર નિકળવા લાગ્યા. રાજપુરોહિત 'ધ્રાણ્યો' ઉચ્ચ' સ્વરે વેદમંત્રો અને મંગલાષ્ટક ઉચ્ચારવા લાગ્યા. સૌગંધિત ધૂપ વડે સભા મંડપમાં બેઠેલા સર્વનાં મસ્તક તૃપ્ત થવા લાગ્યાં. સુંદર વસ્ત્ર અને સુવર્ણ રત્નજડિત આશ્રુપેણુ વડે સુશોભિત ગંગા-ભિની રાજકન્યા યશોધરા ધીમે પગલે શરમાતી સંકોચાતી 'સિદ્ધાર્થ' પાસે જઈ તેના ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી. સભાજનોએ તાળીઓના હાથનાં વડે મંડપ ગર્ભની મૂક્યો. સર્વ દિશામાંથી વરવધૂ પર પુષ્પની દૃષ્ટિ થવા લાગી. સર્વ મનુષ્યો આદીર્ણાદ દેવા લાગ્યાં. "વર-કન્યા સુખી રહેા." સુપ્રસુદ અને શુધ્ધાદને મ્હોટા ઠોઠમાંથી લગ્ન સમારંભ અપૂર્વ પ્રકારે ઉજવ્યો. રાત્રીમાં સર્વ પ્રજાજનોએ યોગ્ય રીતે સંતુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રજાજનોએ પણ વરકન્યાને બહુ મૂલ્ય યજ્ઞસ અર્પણ કરી અપ્રતિમ સન્માન કર્યું.

લગ્નનું શુભ કાર્ય શાંતિપૂર્વક પરિપૂર્ણ થયું. રાત્રી 'શુધ્ધાદન' સપરિવાર કપિલવસ્તુ નગરમાં આવી પહોંચ્યા. 'સિદ્ધાર્થ' અને યશો-ધરાને સ્વતંત્ર રીતે રહેવા માટે રાજાએ એક સર્વોચ્ચ સુંદર વિલાસ-ભવન તૈયાર કરવાની સેવકોને આજ્ઞા કરી. રાજાની આજ્ઞા ચર્તા જ દળદારો કારીગરો કામે વળગ્યા. કપિલવસ્તુ નગરથી થોડે દૂર રાંદિણી નદી પર્વતમાળાની નજીક ચર્ધાને વદન થતી હતી. 'તે' પર્વત અને નદીના મધ્ય ભાગમાં એક સુંદર સ્થળે 'વિલાસભવન' બાંધવાનું કામ શરૂ થયું હતું. વિલાસભવનની દક્ષિણ દિશામાં ઉચ્ચ ટેકોનું, વિશાળ અરણ્ય હતું. ઉત્તર દિશામાં હિમાલયનાં હિમાચ્છાદિત ઉચ્ચ ગિરિ શિખરો નીચ આકાશ સાથે વાતોડાપ કરી રહ્યાં હતાં. પશ્ચિમ દિશામાં હિમના શીણ જેવો 'પ્રવેત' જળપ્રવાહ વહેતો હતો. પૂર્વે ન્દાના ન્દાના પવનોની હારમાળામાંથી કપિલવસ્તુ નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ દતો. આ સ્થાન અત્યંત રમણીય અને જનસમાગમ ધન્ય દોવાયો રાજાએ તે સ્થાન પગલે કર્યું હતું. ત્યાં જ બેગાર મંદિરામાં વિલાસ-

બવન તૈયાર થયું. જીવિમાન કારીગરોએ કુશળતાપૂર્વક રંગબેરંગી આરસપદ્માણુદ્વારા વિલાસબવન અતિ સુંદર અને મોહક બનાવ્યું હતું. તેમાં અનેક પ્રકારના સ્તંભ, અનેક પ્રકારના દાદર અને, અનેક પ્રકારના ઝોટકા, ઝોસરીઓ અને આસપાસ સૌગંધિત વૃક્ષોના મનોહર બગિચા બનાવ્યા હતા. પુરાણમાં વિલાસબવનોની રચનાનાં વર્ણન આપ્યે વાંચીએ છીએ તેવું તે અપૂર્વ સુંદર બન્યું હતું. ગમે તેવા ચિંતાતુર મનુષ્ય તે મનોહારક દ્રવ્ય જોઈ પોતાનું કુઞ્ઞ ભૂલી જાય તેવું તે આસ્વાદ્યારક બન્યું હતું. વિલાસબવનની આસપાસના પ્રદેશમાં પણ અનેક સુંદર ઉપવન, ન્હાનાં સરોવરો અને સ્નાનકુંડો બનાવ્યા હતા. તે સર્વની આસપાસ અતિ ઉચ્ચ અને મજબૂત પાપાણના ત્રણ કોટ બનાવ્યા હતા. કોટમાં પ્રવેશ કરવા માટે માત્ર એકેક મજબૂત દરવાજો બનાવ્યો હતો. ત્રણ કોટના ત્રણ દરવાજા પસાર કર્યા પછી વિલાસબવનમાં પ્રવેશ કરનાર મનુષ્ય જાણે કોઈ નવિન મૃદિમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું હતું. વિલાસબવનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જન્મ, જરા, મૃત્યુ વગેરે વ્યાધિથી અસિત થયેલા જનસમાજ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ ન હોવાથી તેણે એક અદ્વય સુખકારક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો હોય એવાજ તેને લાસ થતો. તે સ્થાન તદ્દન એકાંત હતું. વિલાસબવનની આસપાસ પાપાણના કોટ ચણી લીધેલા હોવાથી બહારનો મનુષ્ય કિંવા તેનો શબ્દ તેમાં પ્રવેશ કરવા અસમર્થ હતો. માત્ર બહારથી પક્ષીઓ, ઉડી આવી વૃક્ષો પર બેસી કક્કરવ કરી મનુષ્ય મનને આનંદ આપતા હતા. તેમ થવાથી વિલાસબવનની ગંભીર શાંતતામાં સદાજ પશુ વિંધન ઉત્પન્ન થતું ન હતું. તેમાં અનેક પ્રકારની વિલાસ સામગ્રી ગોઠવવામાં આવી હતી. યજ્ઞોધરા અને સિધ્ધાર્થની સેવા મુશ્કેલી માટેના દાસીઓ નિમવામાં આવી હતી તે સર્વ યુવાન અને સુંદર હતી. તેમાંથી કોઈ બિમાર થતું તો તુરંતજ તેને નગરમાં લઈ જતા, એટલુંજ નહિ પણ એકાદ દાસીના મસ્તક પર વાધ્વકમણ્ડક સફેદ વાળ જણાતો

કે તુરતજ તેને વિલાસભવનમાંથી દૂર કરી તેને બદલે બીજી તરફ દાસી નિમવાનો શુધ્ધોદ્દેશ દુક્રમ કયો હતો. વિલાસભવન તૈયાર થયા પછી રાજા શુધ્ધોદ્દેશ મોટો સમારંભ કરી તે યશોધરા અને સિધ્ધાર્થને સ્વાધિન કર્યું. એ મનોહર મંદિર તૈયાર કરવાનું કારણ રાજાએ રાજ્યધૂ યશોધરાને પ્રથમથી જ મંભળાવેલું હોવા છતાં વિલાસભવનમાંથી નગરમાં પાછાં ફરતી વખત રાજા પુનઃ યશોધરાને મળ્યા. તેમણે ગદ્ગદ કંઈક કરણ શબ્દ કહ્યું :

“ યશોધરા ! હવે મ્હારો આધાર કેવળ ત્હારા પરજ છે. મ્હારા રાજ્યનું ગૌરવ વધારવાનું હવે માત્ર ત્હારા હાથમાં છે. ” સિધ્ધાર્થ સર્વજનસંગ પરિત્યાગ કરી ધર્મ મંસ્થાપક થશે કિંવા પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરી ચક્રવર્તિ રાજા થશે એવી અવિધ્યવાણી છે. જો તું ત્હને રાજ્યના વિલાસ-વૈભવનો મોહ છગાડશે તો તું સાર્વભૌમ રાજરાણી થશે, નહિં તો સદૃશિર્મણીના ધર્મ પ્રમાણે ત્હારે પણ બિહારવૃત્તિ પમંદ કરવી પડશે! માટે જ તું બુદ્ધિપૂર્વક વર્તન રાખી સિદ્ધાર્થને ઔદિક મુખને મોહ છગાડવાનો પ્રયાત્ન કરજે. મ્હારી એ શિખામણ ધ્યાનમાં લેજે. ”

એટલું કહી શુદ્ધોદ્દેશ વિલાસભવનમાંથી બહાર નિકળી ગયા. નગર તરફ જતી વખત કોટ બહાર ઉભેલા સિપાલીઓને કહ્યું :

“ મ્હારી આજ્ઞા સિવાય તમે કોઈ પણ મનુષ્યને અંદર જવા દેશો નહિ તેમજ બહાર પણ નિકળવા દેશો નહિ. રાજકુમારને પણ બહાર જવા દેશો નહિ. મ્હારી આજ્ઞાથી વિરદ વર્તેશો તો દેદાંત હાડતી શિક્ષા થશે એ ધ્યાનમાં રાખજો. ”

વિલાસભવનના પડેરેગીરે રાજાના પ્રમાણે અતિથય દર્શતાથી પડેરે ભરવા લાગ્યા. અનેક મનુષ્યો વિલાસભવન જોવા જતાં પરંતુ

સિપાહીઓનો સખ્ત બદોગસ્ત હોવાથી તેઓ દૂર જિજ્ઞાસી તેની સુંદરતા જોઈ પાછા વળતા. વૈભવ વડે મોડ પામનાર મનુષ્યો તે મહાસપને વિશ્વાસબળન કહેતાં પરંતુ ત્યાં સિપાહીઓનો કડક બદોગસ્ત જોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો તેને કાસગટનું જ ઉપનામ આપતાં ! રાજનના બપોરે સીધે એ રાજદો પ્રેક્ષકોના હૃદય મંદિરમાંથી બહાર નિકળતા ન હતા. વિશ્વાસબળન જોવાના ઉત્સાહમાં ગમતાં મનુષ્યો ત્યાંથી તદ્દન નિરાશ થઈને જ પાછાં ફરતાં !

પ્રકરણ ૪ થું.

સમાજ નિરીક્ષણ.

જ્ઞાનનું વિનાશ કયમર્તિ કાલે ।
મચતન સ્વાદિદ દિ પ્રમત્ત ॥

વિષય મુખને જ પોતાનું સર્વજ્ઞ માનનાર મનુષ્યોની દૃષ્ટિમાં વિવાસનવન એટલે એક સુખ પ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સ્થાન સમજવું હતું પરંતુ સસારના મુખને તુરંત સમજનાર મનુષ્ય તે જોઈ લાણુનાર મુખ્ય થતા ત્યાં સસાર મુખ્ય થયેત મનુષ્યની રચીતિ વિવાસનવનમાં પ્રવેગ્યા પછી ગાંડા મનુષ્ય જેવી થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? રાગકુમાર સિધ્ધાર્થની ગ્યોતિ થોડા દિવસ તો એવી જ હતી વિવાસનવનમાં ગોઠવેલા વિવાસના સાપનો જોઈ પશોધરાનો નિર્મળ સારિત્વકૃતિ અને નિર્મળ પવિત્રપ્રેમ જોઈ સિધ્ધાર્થ જગતો તો ગયું પણ પોતાની જાતો મુખ્યા ખૂબી મયો હતો સિધ્ધાર્થને વિવાસ પ્રેમવના આનદમાં નિમગ્ન જોઈ પશોધરા

અને શુધ્ધાદને મહાન આનંદ થતો હતો. કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી પશોધરાએ એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ સમાચાર સાંભળી રાજ્યમાં સર્વત્ર આનંદ ઉત્સવ ચર્ચિ રહ્યો. શુધ્ધાદને જાણ્યું કે: હવે તેની એક મોટી ચિન્તા દૂર ચર્ચિ. પ્રજાજનોએ પણ જાણ્યું કે: “આ પુત્રનો મોહપાશ તોડવામાં સિદ્ધાર્થ અસમર્થ હોવાથી હવે તે સત્વર રાજ્યનો કાર્યભાર પોતાના હાથમાં લેશે.”

જન સમાજની એ ધારણા વ્યર્થ હતી. સુખ વૈભવમાં તે શુદ્ધાદો હતો છતાં તેના અંતઃકરણની સ્થિતિ બદલાઈ નહતી. તેના મનમાંથી વૈરાગ્યના વિચાર નિર્મૂળ થયા નહતા. યશોધરા તે જાણતી હતી. પિંજરામાં સપડાયલા પક્ષીની પેઠે જે સિદ્ધાર્થ આનંદ ભરેલે પણ વ્યાકુળ ચિત્તે પોતાની સાથે વર્તતો હતો તે પણ જાણતી હતી. પિંજરાનાં દ્વાર ઉઘડતાંજ પક્ષી જેમ બહાર ઉડી જાય છે તેની વૈરાગ્યની તીવ્ર આવના સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતાં જ તે પોતાનો ત્યાગ ક્યો વિના રહેશે નહિ એ પણ તે સારી પેઠે સમજતી હતી. સિદ્ધાર્થનું મન રિઝવવા તે વિદ્યાર્થુ પ્રયત્ન કરતી હતી. તે પ્રયત્નનું રહસ્ય સિદ્ધાર્થ સમજે છે કે નહિ તેના મનમાં વારં-વાર સંશય ઉત્પન્ન થતો, તેનો એ સંશય સત્ય હતો, તેમ છતાં અનેક પ્રકારે તે પતિનું મનરંજન કરતી હતી. એક દિવસ સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી વિલાસભવનમાં આવતો હતો, એટલામાંજ રહામે એક પ્રચંડ ડોટ આવ્યાથી સારથીએ ઘોડા બીજી દિશામાં હંકાર્યો. એ જોઈ સિદ્ધાર્થના મનમાં અનેક વિચાર ઉત્પન્ન થયા. તેણે પોતાના સારથી છંદકને પ્રશ્ન કયો:

“છંદક! આ ડોટની પેલી તરફ શું છે?”

સિદ્ધાર્થનો પ્રશ્ન સાંભળી છંદક વિચાર વમળમાં પડ્યો. તેણે ઉત્તર દીધો:

“મહારાજ! ડોટની પેરી તરફ વિલાસભવનના જ્વેલાંગ પૃથ્વી, પાણી, પર્વત અને અરણ્ય વગેરે છે.”

“વિલાસભવનમાં મનુષ્યોની પેઠે ત્યાં પણ મનુષ્યો હશે કેમ?” સિદ્ધાર્થે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

હાંકે ઉત્તર દીધો.

“હા સર્વ રચળે એમજ હોય છે.”

સિદ્ધાર્થે આગુર નેત્રે પુછ્યું.

“અને તે વિલાસભવનનાં મનુષ્યોની પેઠે જ સુખ શાંતિમાં દિવસો નિર્ગમન કરતાં હશે?”

હાંકે કહ્યું:

“હા, એ તો ખુબ્બજ છે.”

સિદ્ધાર્થે વળી પુછ્યું

“ત્યાં કુખી મનુષ્યો કયા રચળમાં રહેતાં હશે?”

હાંકે આ પ્રશ્નનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ધણે વખત સુધી ઉત્તર નહિ મળવાથી સિદ્ધાર્થે ફરીથી કહ્યું:

“હાંકે’ ધણા દિવસ વિલાસભવનમાં નિવાસ કર્યા પછી હવે મને બહારનો પ્રદેશ જોવાની ધણી ઇચ્છા થઈ છે. હવે તું ડોટ બહાર આપણે રથ હાંકી જા.”

સિદ્ધાર્થની આજ્ઞા સાંભળી હાંકે ગભરાયો તેણે કહ્યું.

“રાજકુમાર! મહારાજની આજ્ઞા રહ્યા સિવાય તમને હું અડીધી -

બહાર લઈ જઈ સકીય નહિ. દરવાજાના પહેરેખીરે! મહારાજાની આજ્ઞા સિવાય આપણને બહાર જવા દેશે નહિ.”

હંદકનો ઉત્તર સાંભળી સિધ્ધાર્થના મનમાં અતિથય ખિન્નતા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે કહ્યું:

“હંદક! રથ વિશ્વાસમયન તરફ પાછો લઈ આવ.”

રાજકુમારની આજ્ઞા પ્રમાણે હંદક રથ વિશ્વાસમયન તરફ લઈ ગયો. સિધ્ધાર્થ પોતાના મહેલમાં ગયો. મોકાંત દિવાનખાનામાં જઈ રામની આજ્ઞા સાંભળી તે ઘણો અપ્રસન્ન થઈ પાંચ જગતને વિચાર કરતો હતો. સિધ્ધાર્થની અપ્રસન્નતા જોઈ યશોધરા ચિંતા કરવા લાગી. તે દિવસે મોડી રાત પિતવા છતાં તે સેતરેણ પર પડ્યો રહી આમતેજ આમોટતો હતો. આજે સિધ્ધાર્થના નેત્રમાં નિદ્રા ન હતી. યશોધરા તેની નજીક બેસી પાંખા વડે પવન નાંખતી હતી. તે સારી સારી વાતો કરી તેના મન રંજન માટે પ્રયત્ન કરવા લાગી. સિધ્ધાર્થનો અપ્રસન્નતા કંઈક દુર થઈ અને થોડો સમય નિદ્રા આવી મઈ, પરંતુ પગેડીઆને સમયે તે એકદમ જાગૃત થઈ ખોટોધી બોલ્યો

“કુખી વસંધરા! હું તને બૂલ્યો નથી હું સત્વર આવું છું.”

યશોધરા તુરંતજ જાગૃત થઈ. તેણે બચબીત સ્વરે કહ્યું

“નાથ! આપ ગબરાયલા કેમ જણાઓ છો?”

સિધ્ધાર્થે કિચિત સ્મિત હાસ્ય કરતાં કહ્યું:

“દિવી! હું ગબરાયો નથી. તમેજ ગબરાયલા જણાઓ છો.”

યશોધરાએ કહ્યું:

“સત્ય છે સ્વામીનાથ ! હું મજરાઈ છું. “હું સત્તર આંતું છું.” એ શબ્દો તમે કહેને કલા!”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો.

“પ્રિયે ! એ શબ્દો મહેં વમુધરાને કલા છે. તે અનેક આપત્તિ વિપત્તિથી ઘેરાયેલી છે. તેનાં સન્તાન અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી આક્રુષ વ્યાક્રુષ થઈ રળાં છે, તેથી તે મૂળે બોલાવે છે. એવું મૂળે સ્વપ્ન આપ્યું. તે સ્વપ્ન જોનાં મૂળે જોમ લાગ્યું છે કે હવે મહારે વિલાસભવનમાંથી બહાર નિકળી મંપૂર્ણ પૃથ્વીનું અવલોકન કરવું અને જે દુઃખી મનુષ્યો હોય તેનાં દુઃખ નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. સાયંકાલને સમયે સૂર્ય અસ્તાયમ પર જાય છે તે સમયે મૂળે જોમ લાગે છે કે મહારે પણ તેની સાથેજ પશ્ચિમ દિશામાં જઈ ત્યાંના જન સમાગમની સ્થિતિનું અવલોકન કરવું. પશ્ચિમો જ્યારે ઉંચા ઉડતા દિમાનયના મુંગસિખરે પર જઈ જોમે છે ત્યારે મૂળે એવો વિચાર થાય છે કે હું પણ મુંગસિખરે પર જઈ સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું અવલોકન કરું પરંતુ તેમ કમ્પા હું સમર્થ કયા છું ?”

યગોધરાએ ઉત્તર દીધો.

“નાથ ! એમાં અગત્ય શું છે ? સાર્વભૌમ મુદોદન રામના તમે પ્રિય રાજકુમાર છો ! તમારો વિચાર મદારાગળને કહો એટલીજ વાગ છે. અતિ આનંદપૂર્વક મદારાગળ તમારો વિચાર પરિપૂર્ણ કરશે.”

યગોધરાની સલાહ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થ જેનાના મનના વિચાર પિતાને જાણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રાત્ર વિધિ કરવાની કમ્પાથી તે જોત જ મહેંમાં ચાલ્યો ગયો. સૂર્યોદય થતા પછી સર્વ વિજામભવન પ્રમણિત થતાં સિદ્ધાર્થના મનમાં જાજ જમવને મારે અનેક વિચાર

ઉત્પન્ન થતા લાગ્યા. તેણે છંદકને બોલાવી કપિલવસ્તુ નગર જોવાની આજ્ઞા મેળવવા શુદ્ધોદન મહારાજ પાસે મોકલ્યો. છંદકે મહારાજને સિદ્ધાર્થના વિચારો નિવેદન કર્યો. મહારાજએ પુત્રની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા આજ્ઞા આપી. છંદક વિલાસભવનમાં આવી પહોંચ્યો.

સિદ્ધાર્થની ઇચ્છા જાણી શુદ્ધોદનને પુનઃ ચિંતા થવા લાગી. સિદ્ધાર્થ વિલાસભવનમાં વિવિધ સોડુપ થઈ બાહ્ય જગતને સર્વાંશે વિસરી ગયો છે, એમ તે સમજવા હતા અને આનંદમગ્ન રહેતા હતા. એટલામાંજ છંદકે જે સમાચાર સંભળાવ્યા તેથી તેના અંતઃકરણમાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો. આનંદના હૃદય શિખર પર બેઠેલો જેમ સખ્ત વાવાઝોડાથી એકદમ ગિરિચૂંગ પરથી ઉડી દુઃખ સાગરમાં ગળદી પડે તેજ પ્રમાણે શુદ્ધોદન શોકગ્રસ્ત થઈ છંદકના કથનનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

સિદ્ધાર્થને વિલાસ ભવનમાંથી બહાર નિકળવાની પરવાનગી આપવાથી શોક દુઃખ ભોગવતા પ્રજા સમાજને જોઈ તે તુરતજ વૈરાગ્ય ધારણ કરશે અને પરવાનગી નહિ આપવાથી વિલાસ ભવનમાંજ તેને ગોંધી રાખવાની જ્ઞારી ઇચ્છા છે, એમ સમજી તે કાંઈ બીજું જ કરી બેસશે. શુદ્ધોદન આ પ્રમાણે બેવડા સપાટામાં સપડાયો હોવાથી તેની સ્થિતિ માંડા જેવી થાપ એમાં આશ્ચર્ય શું ? અંતે સિદ્ધાર્થને કપિલવસ્તુ નગર અવલોકન કરવાની પરવાનગી આપવી શ્રેયસ્કર જણાયાથી રાજાએ તેમ કહ્યું 'ખરું' પરંતુ તુરતજ તેણે નગરમાં સર્વત્ર રાજદૂતો મોકલી રાજપુત્રનો સ્થ જે જે માર્ગે થઈને જવાનો હતો તે સર્વ રસ્તા વગેરે સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુગારથી સજ્જ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. રાજાની આજ્ઞા સાંભળતાં જ કેટલાક પ્રજાજનો ઇચ્છાપૂર્વક અને કેટલાક અનિચ્છાપૂર્વક પોતપોતાના મંકનો શય્યાગારવા લાગ્યા. સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણમાં ઉદાસિનતા ઉત્પન્ન કરે એવું એક પણ દ્રવ્ય તેના જોવામાં ન આવે એવી

વ્યવસ્થા રાગ્નએ સર્વત્ર કરાવી હતી. વૃદ્ધાવસ્થાથી પિઠાતા, વ્યાધિ
 અસ્ત વગેરે કોઈ પણ દુઃખી મનુષ્ય રસ્તામાં જાણાય નહિ એવો
 સખ્ત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. રાગ્નની સર્વ વ્યવસ્થા યરાગર થયા
 પછી વિદ્યાસ ભવનના કોઠના ત્રણે દરવાજા ઉધડ્યા. રાગ્નકુમાર
 સિધ્ધાર્થનો રથ ધીમે ધીમે કપિલવસ્તુ નગર તરફ ચાલવા લાગ્યો.
 સિધ્ધાર્થે ત્યારે મર્યાદિત વિદ્યાસ ભવનમાંથી બહાર નિકળી વિશ્વે-
 શ્વરના અમર્યોદિત કિંકાકાનનમાં ચાલ્યો ત્યારે તેને અનિશ્ચય સંભવ
 થયો. સાયંકાળે વદન થતો શીતળ સુગંધમય મંદ વાયુ, અભાગમ
 પર જતા સૂર્યનો શાંત ઉજ્જવળ પ્રકાશ અને તેના સુવર્ણમય કિરણો-
 વડે પ્રકાશિત થઈ રહેલી સૃષ્ટિ સુંદરીનાં દર્શન કરવાથી સિધ્ધાર્થને
 અતિ આનંદ થયો. અરણ્યમાંથી શહેરમાં જવાનો રસ્તો સ્વચ્છ અને
 સુંદર જોઈ તેને વિલાસભવન કરતાં બાલ દ્રવ્ય અધિક સુંદર અને
 રમોદર જણાવા લાગ્યું. નગરમાં આવવાથી તેને ધણેજ આનંદ
 થયો. ખ્વજ, પતાકા અને તોરણોવડે સમસ્ત શહેર, દંડ્રભુવન જેવું
 શણગારેલું જોઈ તેનું મન અતિપ્રસન્ન થયું. “પૃથ્વી દુઃખમરત
 હોવાથી તે પોતાને બોલાવે છે.” એ તેનું સ્વપ્ન માત્ર પોતાના
 મનની જાંનિ દોષ એમ જણાવા લાગ્યું. ધૂળ કચરાથી સ્વચ્છ થયેલા
 રસ્તા, ખ્વજ તોરણોથી અલંકૃત થયેલાં મકાન અને સુંદર વખા-
 લંકાર ધારણ કરેલા પ્રજાજનો જોઈ જગતમાં કોઈ દુઃખી નથી
 એવુંજ સિધ્ધાર્થને લાગ્યું પરંતુ તે સાથે જ સિધ્ધાર્થના મનમાં
 એવો પણ સંશય ઉત્પન્ન થયો કે : પોને જુવે છે તે રથીન ક્ષત્ર
 છે કે જેમ કે નિશ્ચિત કરેલા રાજમાર્ગે રાગ્નકુમારનો રથ ચાલતો
 હતો અને સર્વની વૈભવ સમ્પન્નતા જોવાથી તેનો સંશય દૂર થયો.
 સર્વ શહેરનું નિરીક્ષણ કરી પછી રથ ચ્યારે બીજે એક માર્ગે
 ફેરવવામાં આવ્યો તેજ ક્ષણે સિધ્ધાર્થે હાંકને કહ્યું :

“હંદક ! એને જે સમાજની ગ્થીતિ જોઈ તે ક્ષત્ર નથી. પ્રજા-
 જનો આટલાં ગર્વાં મુખી દોષ એ સમ્પન્નિત નથી. સર્વન આનંદ

તેવામાં આવ્યો તે કૃત્રિમ આનંદ જણાય છે. મહારાજએ નિશ્ચિત કરેલે માર્ગે રથ નહિ ચલાવતાં એકાદ અન્ય માર્ગે રથ લાંકશે ત્યારે જ પ્રાપ્તિ ખરી રથીતિ હું જોઈ શકીશ.”

સિધ્ધાર્થની આગળ સાબળતાં જ હાંદે, પ્થ્વન પતાકાવાળો અને રથગે રથગે હિના રાખેલા રાજદૂતોવાળો માર્ગે બદલી ખીન્ને જ રરતે રથે લાંકામાં. રથ થોડે વેગજે વર્તતાંજ એક ખેતરમાં એક ગરીબ ખેડુતની ઝુંપડી સિધ્ધાર્થની દષ્ટિએ પડી. ઝુંપડીની પાસે જ એક કાટલાં તુટલાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલો ખેડુત ખેતરમાં કામ કરતો જોઈ સિધ્ધાર્થે પોતાના સારથીને કહ્યું :

“હાંદક ! આ દાણુ છે ?”

હાંદકે ઉત્તર દીધો :

“મહારાજ ! એ એક ગરીબ ખેડુત છે. એ લોકો આવોજ પરિશ્રમ કરી ધાન્ય પકવે છે અને તે ધાન્ય વહેજ સર્વ જમતાં પોપણુ થાય છે.”

સિધ્ધાર્થના મુખ પર દયાનાં ચિન્હો જણાયાં. તેણે કહ્યું

“અરેરે ! ખેડુતો તો રાજ્યનું એક અમત્યનું અંગ છે. અહા ! તે બિચારા કેવી દરિદ્રાવસ્થામાં છે ? સુહિદશાળી રાજાઓએ જન સમાજનું યથાર્થ અવલોકન કરવું હોય તો મ્હોટા મ્હોટાં શહેર અને નગરોમાં પ્રવાસ નહિ કરતાં ગરીબોની ઝુંપડીમાં જઈ ત્યાંની વસ્તુ-રથીતિનું અવલોકન કરવું જોઈએ, તેમના સુખદુઃખનો અનુભવ લેવો જોઈએ ત્યારેજ તેઓ જનસમુદાયની ખરી રથીતિ જાણી શકશે.”

સિધ્ધાર્થના ઉદ્ગારનો અંત આવતાં પહેલાંજ વેગપૂર્વક ચાલતો રથ પોતાના શરીરને અથડાય નહિ એ વિચારથી હતાવળે

પગને એક બાજુએ દોડી જતા એક વૃદ્ધ ખેડુત પર સિધ્ધાર્થની દ્રષ્ટિ ગઈ. તે ગરીબ કંગાલ ખેડુતને જોઈ સિધ્ધાર્થે કહ્યું:

“હંદક ! લાકડીના ટેકાથી ધણા કાંટે એક એક પગતુ બરતો. પેસો ઉનાવળે કોણ દોડે છે ? ગિયારો તદ્દન નિર્ગળ જણાય છે. તેનું શરીર તદ્દન શુષ્ક હાડમાંસનો માગો જન્યું છે. અરે ! તેની શરીરની પ્રત્યેક નસ જોઈ ચકાચ છે. માથાના વાળ સ્વેત થયા છે. મ્હોઢામાં એક પળુ દાંત નથી. તે મોઢેથી “ભગવાન ! ભગવાન !” બોલીને આવે છે. એ કોણ છે ?”

હંદકે ઉત્તર દીધો:

“મદારાજ ! એ વૃદ્ધારથા પ્રાપ્ત કરેલો મનુષ્ય છે. તેને કોઈ કુટુંબીજન નહિ હોય અથવા તેના સમા ‘કુટુંબીજનો’એ તેનો ત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાય છે, તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો અત્યંત ક્ષીભ થયેલી જણાય છે. તે આ જમણમાં ઘાઘ દિસનો મદમાત છે.”

સિધ્ધાર્થે પૂછ્યું:

“પણ તે આવો વૃદ્ધ કેમ ? તેના શરીરમાં જ વૃદ્ધારથા આવી છે કે ? જગતના સર્વ પ્રાણી માખને તે પ્રાપ્ત થાય છે કે હંદક ! આરા પ્રાણી સર્વો ઉત્તર આપ.”

હંદકે ઉત્તર આપ્યો:

“મદારાજ ! વૃદ્ધારથા નો પ્રાણીમાખનો માસ ૧૨ છે. શરીરનો મેઝ ખર્મ છે. જાવણરથા પાંડી નાણવારથા, તાણપ પાંડી પ્રોણરથા અને તેની પાછળ જ વૃદ્ધારથા. આ પ્રમાણે મેઝે મનુષ્યની

માર અવસ્થા હોય છે. તે પ્રાણી માત્રને બોગવળી પડે છે. સદિ-
કર્તાનો એજ નિયમ છે.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું:

“ત્યારે તો એ વૃદ્ધાવસ્થા મળેને પણ પ્રાપ્ત થશેજ !”

“હા મહારાજ! તે કોઈને જોડે એમ નથી, પણી તે શ્રીમંત
રાજા હો કે ગરીબ દરિદ્રી હો. વૃદ્ધાવસ્થા તો પ્રત્યેક મનુષ્યને બોગ-
વળીજ પડે છે.” હંદકે ખુલાસો કર્યો.

સિદ્ધાર્થે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું:

“અરેરે હંદક ! આપણે કેટલા બધા અવાની છીએ ? આપણે
યૌવનના મદમાં ઉન્મત્ત બની ભવિષ્યમાં આવનાર વૃદ્ધાવસ્થા સમ્બંધી
થોડો પણ વિચાર કરતા નથી ! ક્ષણિક સ્થાપી રહેનાર યૌવનાવસ્થા !
તેમાં આપણને કેટલો લોભ, કેટલો ગોહ, કેટલો અહંકાર ! યુવા-
વસ્થામાં મનુષ્યો જન્મતાનાં પ્રાણી માત્રને તુચ્છ સમજી કેટલાં નિશ્ચિંત
રહે છે ! કેવાં દયાહીન, ધર્મહીન, નીતિહીન અને વિનય-નમ્રતાહીન
પાપકર્મી કરે છે ! હંદક ! જો રહે ! મહારાજ રથ અહીંજ થોભાવ.”

હંદકે રથ થોભાવ્યો. સિદ્ધાર્થે રથમાંથી નીચે ઉતર્યો. વૃદ્ધની
પાસે જઈ તેનું સારી રીતે અવમોકન કર્યું. વૃદ્ધને જોઈ સિદ્ધાર્થના
મનમાં ધણે ઉદ્વેગ થયો. તે પુનઃ રથમાં બેઠો. રથ આગવા લાગ્યો.
રથ થોડે વેગે જતાંજ એક ખીજે જતાવ તેની દષ્ટિએ જોવામાં
આવ્યો. એક વ્યાધિમસ્ત મનુષ્ય દુઃખથી પિડાતો રસ્તામાં આસતો
હતો. તેના શરીરનું સર્વ રક્ત સૂકાઈ ગયું હતું, તેથી તે ક્ષિક્ષે
અને શક્તિહીન થયો હતો. તેનો આસોધાસ જોઈથી આસતો હતો.
એક એક કગરું બરવામાં તેને બારિ કષ્ટ થતું હતું. તે
મનુષ્યને જોતાંજ સિદ્ધાર્થનું મન પિગળી ગયું. તેણે હંદકને કહ્યું:

“હંદક! આ મનુષ્યનું શરીર મૃદ્ધ બન્યાનું નથી, તેમ છતાં તેની આવી દુર્દશા શાથી થઈ હશે?”

હંદકે તે રોગી મનુષ્યના સ્વામું જોઈ ઉત્તર દીધો:

“મહારાજ! એ મનુષ્ય કોઈ પ્રકારના વ્યાધિથી પીડાય છે તેથીજ તેની આવી સ્થિતિ થઈ છે. તે રોગથી એટલો ક્ષીણ અને નિર્માળ થયો છે કે તેને જંગતમાં જીવવાની બીનકુશ ઈચ્છા નથી. બિચારો નિરાશ થઈ મૃત્યુની રાહ જુવે છે.”

સિદ્ધાર્થે પૂછ્યું:

“હંદક! જા માટે વ્યાધિએ તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો?”

હંદક બોલ્યો:

“મહારાજ! એ કહી શકાય એમ નથી. શરીરનું આરોગ્ય એ તો સ્વપ્ન જેવું ક્ષણભંગુર છે. ક્યે વખતે ક્યો રોગ શરીરમાં પ્રવેશ કરશે એનો કોઈ નિયમ નથી. શરીર એ તો રોગોને ગહેવાની યુદ્ધ છે. ગમે તેવો જળવાન જણાતો તરણ કોઈ એક દિવસ વ્યાધિથી પિડાતો જણાય છે. તે વખતે તેનું તારણ-અભિમાન અને લક્ષ્મીનો મદ છેકજ ઉતરી જાય છે. એ સ્થિતિમાં ગમે તેવો ધીમંત ગરીબ કંગાન બની જાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે ક્ષણે ક્ષણે જગવાનની સદાયતા માગે છે અને વ્યાધિમુક્ત થવા પ્રાર્થના કરે છે. તે વખતે તેના નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહન થાય છે. તેનું શરીર થડ થડ કમ્પે છે. તેની એવી અવસ્થા જોઈ ક્રુદ્ધજીવનો, સગાં વ્દાતાં અને રોગીઓને પણ તેની દયા આવે છે! તે વખતે પુષ્કળ લક્ષ્મીનો વ્યય કરવા છતાં વ્યાધિ તેને છોડતો નથી. અતિ તે મૃત્યુના વિકાગ વદનમાં આત્મો જાય છે અને સગાં વ્દાતાને જમનમાં રડતાં પડ્યાં રહેવા દે છે!”

એ સાંભળી સિદ્ધાર્થના શરીરમાં રોમાંચ થયો. તે કશું સ્વરે
ખોલ્યો :

“ હંદક ! તરુણ મનુષ્યની પણ એવી અવસ્થા થાય છે ? તે
સમયે વિનાસ વૈભવની સામગ્રી કાંઈ ઉપયોગમાં આવતી નથી અને
હેવટે તે મૃત્યુને શરણ થાય છે ? ઓહ ! હંદક ! મ્હારે મારે પણ
તે એક દિવસ નિર્માણ થયો છે ! હાં, ત્યારે તો હુદ્દિમાન મનુષ્યે
પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવું એજ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પરોપકાર !
પરોપકાર ! જસ, એજ જીવનનો એક ઉદ્દેશ ! મનુષ્યનું એજ
કર્તવ્ય ! એમ છતાં હજી હું શારીરિક સુખને વળગી રહ્યો છું. વિનાસ
વૈભવમાં જ ગુંથાઈ રહ્યો છું. હાં, રથ આગળ ચલાવ. ”

સિદ્ધાર્થની આરા પ્રમાણે રથ આગળ હંકાર્યો. થોડે જતાં જ
સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિએ એક વિચિત્ર બનાવ જોવામાં આવ્યો. એક મૃત્યુ
પામેક્ષા મનુષ્યનું રાજ નનામીમાં ખાંધેલું પડ્યું હતું. તેની આસપાસ
તેનાં સર્ગાં સહોદર મ્હોરી જૂમો પાડતાં રક્તાં કકળતાં બેઠાં હતાં. એ
જોઈ સિદ્ધાર્થના હૃદયમાં ભય અને ક્રોધા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે સારથીને
પૂછ્યું :

“ હંદક ! પેલા મનુષ્યને નનામીમાં ખાંધી ખીજાં મનુષ્યો શા
માટે કર્ષાંત કરે છે ? ”

“ મહારાજ ! તે મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યો છે. તેને સ્મશાનમાં લઈ
જવા માટે નનામીમાં ખાંધ્યો છે. તે મરણ પામવાથી તેનાં સર્ગાં-
વ્હાલાં અને કુટુંબીજનો અણપાત કરી રહ્યા છે. ” હંદકે ઉત્તર
દીધો.

સિદ્ધાર્થે એક-હંડો નિશ્વાસ મુકી નિરાશાસ્પર્શક સ્વરે કહ્યું

“હંદક ! મનુષ્યને માટે મૃત્યુ નિર્મોણ જ થયેલું છે કે એક દિવસ આ જગતનો ત્યાગ કરી મનુષ્યે ચાલ્યા જવું પડશે એ નિશ્ચિતજ છે, મનુષ્યનું જે કાંઈ કર્તવ્ય હોય, તેનો જે ધર્મ હોય તે યુવાવસ્થામાં જ કરી લેવું જોઈએ. યુવાવસ્થાને અદ્યપ અમર સમજી હું તો સર્વ જગતને જીવી ગયો હતો, પરંતુ તારણનો કપારે નાશ થશે તેનો કાંઈ નિષમજ નથી. યુવાવસ્થાનો નાશ કરવા માટે વ્યાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ તારી રહ્યાં છે. ધિકાર હજી એ યુવાવસ્થાને ! એ દુઃખમાંથી સર્વ આણી માત્રને મુક્ત કરવાનો કાંઈપણ પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. દુઃખી દરિદ્રી મનુષ્યોને જોવા છતાં તેને દુઃખ દર્દથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે જીવતો રાક્ષસ સમાન દૂર છે. દુષ્ટ છે. એવા મનુષ્યોથી રાક્ષસને ધિકાર છે !”

સિદ્ધાર્થનો રથ વેગપૂર્વક ચાલવા લાગ્યો. મંધ્યા સમય થવાની તૈયારી હતી. વિદ્યાસભવનનો અચંક કોટ જણાતો હતો. તેજ સમયે સિદ્ધાર્થને એક નવિન મનુષ્યનાં દર્શન થયાં. તેને કોટની નજીક થઈને પસાર થતો જોઈ સિદ્ધાર્થે હંદકને પૂછ્યું :

“હંદક ! પેલો જગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલો મનુષ્ય આપણા તરફ આવે છે તે કોણ છે ? તેની મુખમુદ્રા મંજીર ચાંત છે. તે સ્થીર અને નિર્વિકાર ચિત્તે ચાલતો જણાય છે. તેણે પોતાના હાથમાં એક આશ્વર્થકારક પાત્ર ધારણ કર્યું છે. તેને તું જોળજે છે ?”

સારથીએ ઉત્તર દીધો :

“રાગ/કુમાર ! તે જગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલા મનુષ્યે સર્વજન-મંગનો પરિયાગ કરી સ્વન્યસ્ત મદણ કર્યું છે. તેણે વૈગમ્ય ધારણ કરેલો હોવાથી તેના હાથમાં બિદ્યાપાત્ર મદણ કર્યું છે. તે બિદ્યા માંગી પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે. પોતાના આત્માને પૂર્ણ ચાંતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ તેણે એ રત્તિ સ્વીકારી છે.”

હંદકના શબ્દો સાંભળતાં સિદ્ધાર્થના મન 'પર કાંઈ જૂદીજ અસર થઈ. તેણે કહ્યું :

“ હંદક-! આ રસ્તે આવતાં જે જે દ્રવ્યો -મહારા જોવામાં આવ્યાં તેથી આવજો દિવસ હું અતિ મહત્વનો સમજીશ. વિદ્યાસંભવનમાં વિષય લોહુપ થઈ હું મહાર્ જીવન કર્તવ્ય વિસરી ગયો હતો. આજે જે બનાવ જોયા તેથી પુનઃ મહારામાં કર્તવ્ય જાગૃતિ થવા પામી છે. પ્રાણી માત્રનાં દુઃખ નિવારણ કરવા માટે મહારે કયો માર્ગ પ્રદર્શ કરવો એ પેલા બિશ્નુકને જોવાથી મહારા સદૃશમાં આવ્યું છે. પોતાનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો આત્મોદ્ધાર કરવા માટે એજ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એમ મહેને જણાય છે. સર્વ જનસંગનો પરિત્યાગ કરી મહારે બિશ્નુ યજ્ઞ ઉચિત છે. ”

રાજકુમારના હૃદયોદ્ધાર સાંભળી હંદકને ઘણો ખેદ તેમજ આશ્ચર્ય થયું. કાંઈપણ ઉચ્ચાર નહિ કરતાં રથ વિદ્યાસંભવનમાં લઈ ગયો. કુમારે પોતાના મહેવમાં પ્રવેશ કર્યો.

યશોધરા આતુર નયને તેની વાટ જોઈ રહી હતી.

કુમારને આવેલો જોઈ સ્થિત હાસ્ય ભરેલે વદને તે પતિદેવતાનો સત્કાર કરવા આનંદ પામતી મહેવના દારપર્વત રહામી ગઈ અને તેને અંતઃપુરમાં લઈ ગઈ. પતિના આગમન સમાચાર સાંભળી તેને જે આનંદ થયો હતો તે તેની મુખમુદ્રા જોતાં જ નાશ પામ્યો. પતિનો મહેરો નિરાશામુક્ત, ચિંતાતુર અને મ્હાન જણાતો હતો. સિદ્ધાર્થને એક પદ્મંગ પર જોસાડી યશોધરા તેને પંખા વડે પવન નાંખવા લાગી.

થોડીવારે તેણે કહ્યું :

“ નાથ ! આજે ચિન્તામસ્ત કેમ જણાવ્યો છો ? આજે તમે સુખપૂર્વક નગર અવલોકન કર્યું હશે. ”

કાંઈક અક્ષરો લખેલા હતા. તે વેગપૂર્વક સપાટાબંધ કરતું હોવાથી અક્ષરો વાંચી શકાતા ન હતા. ચક્રમાંથી એક જ્યોતિ-પ્રકાશ નિકળતો હવામાં ઉડી જતો હતો. તેમાંથી એક પ્રકારનો ગંભીર ધ્વનિ નિકળી તે સર્વત્ર પ્રસરી જતો હતો. જોતજોતામાં તે ચક્ર પશુ અદ્યથ્ય થઈ ગયું અને તે સ્થાને એક મ્હોટી નોખત જાણવા લાગી. સિદ્ધાર્થ તે ખૂબ જોરથી વગાડતો હતો. નોખનને પ્રયંત્ર ધ્વનિ દશે દિશામાં વ્યાપી ગયો હતો. થોડી વારમાં જ નોખન અદ્યથ્ય થઈ ગયું તેની જગ્યાએ એક દેવળ જેવામાં આવ્યું. મંદિરનો મોટો ભાગ ઉચ્ચ થતો થતો આકાશમંડપ સુધી પહોંચી ગયો. સિદ્ધાર્થ તેટલે ઉંચે ચઢી, ખેઠો અને પોતાના બન્ને હાથ વડે મંદિર નજીક ઉભેલા પ્રેક્ષક-મંડળને મોતી અને રત્નો વહેંચવા લાગ્યો. એટલામાં તે મંદિર અદ્યથ્ય થયું અને ત્યાં છપ્પુરો આકંઠ કરતા આવ્યા. તેમનો ચહેરો ક્રોધાપમાન અને ઉદ્વિગ્ન હતો. તેઓ ઉચ્ચ સ્વરે વિશ્વાપ કરવા લાગ્યા. ”

આ સ્વપ્ન જોઈ રાજા શુદ્ધોદન અત્યંત ભયભીત થયો. છેવટનો વિશ્વાપ સ્વર સાંભળી તે મ્હોટી ચીસ પાડી જાગી ઉઠ્યો અને વ્યાકુળ અંતઃકરણે સ્વપ્નનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે તુરંત જ રાજસેવકોને મોકલી સ્વપ્ન, જ્યોતિષ આદિ જાણનાર વિદ્વાનોને ખોલાવી મંગાવ્યા. તેમને પોતાનો સર્વ સ્વપ્નવૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો પરંતુ તે વિદ્વાનોમાંથી કોઈ પણ રાજાના સ્વપ્નનું કંઈ કહી શક્યા નહિ. વિદ્વાનોનું એવું જ્યોતિષ જ્ઞાન જાણીરાજાને અતિ ક્રોધ ચડ્યો. તેના મનમાં ધણું દુઃખ થયું. તેણે કહ્યું: “ મારા રાજ્યમાં આટલા બધા જ્યોતિષીઓ હોવા છતાં તેમાંના કોઈને સ્વપ્નસાત્તનું જ્ઞાન નથી એ આશ્ચર્ય છે ! ” રાજાને બમણો ઉદ્વેગ થયો. વિશેષ રીતે યદ્ય એટલામાં જ કટિદેશ પર મૃગચર્મ ધારણ કરેલા ગ્વેત-જટાધારી એક ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે કિરિયત શિખર કરતાં ગગને કહ્યું:

“રાજા! તમારા સ્વપ્નનું શુભાશુભ પરિણામ કહેવા માટે જ હું આવ્યો છું. તમે જે સ્વપ્ન જોયું તે નિઃસંશય શુભ છે. તેને માટે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી.”

એટલું કહી ઋષિએ રાજાનો સર્વ સ્વપ્ન વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો, ઋષિએ ઉત્તર દીધો.

“શુદ્ધોદન! તમે જે સ્વપ્ન જોયું છે તે ખરેખર આનંદદાયક છે. તમે છિન્નભિન્ન થયેલી ધ્વજા જોઈ તેનો અર્થ જીર્ણ ધર્મનો લોપ થઈ પૃથ્વી પર સત્વર એક નવિન ધર્મ સ્થાપન થવાનો છે. તમે દશ હાથી જોયા તેનો અર્થ નવિન સ્થાપન ચનાર ધર્મને દશ સત્તાશક્તિ છે. એ શક્તિને લીધે જ યુવરાજ મંસારનો ત્યાગ કરી નવિન ધર્મજ્ઞાન વડે સર્વ જગતમાં ફેરફાર કરી દેશે. સિદ્ધાર્થનો રથ એચનાર ચાર ઘોડા તમે જોયા તે ચાર ધર્મ છે. તે સિદ્ધાર્થને મંશપક્ષી અધિકારમાંથી આયોગમય જ્ઞાનલોપમાં લઈ જશે. જે વિશાળ ચક્ર ફરતું જોયું તે ચક્ર પ્રેમસૂચક છે. તે સિદ્ધાર્થને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી સર્વ જગતમાં એક બીજા પર પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરશે. તમે કુંડુભિ ધ્વનિ સાંભળ્યો તે સિદ્ધાર્થનો ધર્મપ્રચાર ધ્વનિ છે. તે ધ્વનિ સાંભળી જગતના સર્વ મનુષ્યો મુગ્ધ થશે અને નવિન ધર્મનો રિતકાર કરશે. તમે એક અતિ ઉચ્ચ મંદિર જોયું તેનો અર્થ એ છે કે તે સિદ્ધાર્થના પ્રચલિત ધર્મનું સ્વરૂપ છે અને તેણે મોતી અને રત્નો પ્રેક્ષકોને આપ્યા તે એમ જ દર્શાવે છે છે કે તે તેના ધર્મનાં ઉપદેશ રત્નો છે. જે છ પુરોહિતે આકાશ, ક્ષેત્ર જોયા તે પદ્ધર્શન શાસ્ત્રના જ્ઞાતા અધ્યાપક હતા. તેઓ સિદ્ધાર્થના નવિન ધર્મમતનું ખંડન કરી ચક્રના નહિ તેથી કંદન કરતા હતા. રાજા શુદ્ધોદન! તમારા સ્વપ્નનો અર્થ હવે તમને સમજાશે હશે. એ માટે હવે તમે શોક કરશો નહિ. સિદ્ધાર્થની પેરાળ બાનના માટે આનંદ જ માનવો જોઈએ. સિદ્ધાર્થ હવે

સત્વર રત્નાક્ષર અને વસ્ત્રાશૂષણનો ત્યાગ કરી તેના કરતાં પણ અમૂલ્ય ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી ક્ષુદ્ર કપિલવસ્તુ નગર કરતાં સહસ્ત્ર-ગણા શ્રેષ્ઠ સ્થાન પર પોતાની ધર્મસત્તા જમાવશે અને સર્વત્ર નવિન ધર્મ ગર્જના કરશે.”

એટલું કહી તુરતજ ઋષિ મહારાજ ઉતાવળે પગલે રાજમહેલ બહાર નિકળી ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેમની પાછળ સ્વપ્ન ફળ કહેવા આવેલા સર્વ જ્યોતિષીઓ પણ રાગને પ્રભુમ કરી પોત-પોતાને ઘેર આપ્યા ગયા. ઋષિ કયિત સ્વપ્ન ફળ સાંભળી રાગની સ્થીતિ અતિ વિચિત્ર થઈ, કેટલોકવાર સુધી તે તે પાપાણુની પ્રતિમા જેવો સ્થીર બેસી રહ્યો હતો. થોડીવાર પછી તેની દૃષ્ટિ-શાંત થઈ. ઋષિએ કહેલા સ્વપ્ન ફળ પર પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો. પુત્ર અને રાજ્ય પ્રત્યે મોહવશ થપલા રાગ સિદ્ધાર્થની વૈરાગ્ય સમ્પન્ન બાવિ હકિગત સાંભળી પ્રસન્ન નહિ થતાં અત્યંત ખિન્ન થયો. દૈવીશક્તિ અધિક કે રાજ્યસત્તા અધિક તે સંબંધી શુદ્ધોદને અત્યાર પહેલાં કઈ વિચાર કયો ન હતો. પરંતુ ઋષિએ સ્વપ્નફળ કહ્યા પછી દૈવીશક્તિ કરતાં પોતાની રાજ્યસત્તા અધિક જણાવાથી તેના મનમાં ધર્મો ઉત્પન્ન થઈ અને ગમે તે મુક્તિ પ્રયુક્તિથી રાજપુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી તેને રાજ બનાવવાનો નિશ્ચય કયો વિલાસભવન નજીક અનેક હોંશિયાર પહેરેગીર મોકલી દીધા. ખીજી તરફ વિલાસભવનમાં કેટલોક સામગ્રી મોકલી દીધી. સિદ્ધાર્થનું મન રિજવવા માટે નૃત્ય અને સંગિતમાં અતિકુશળ સુંદર બીઓ નિમ-વામાં આવી. તે ઉપરાંત યશોધરાના પુત્ર પર સિદ્ધાર્થને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો. તથાપિ સિદ્ધાર્થના મનમાં વૈરાગ્યની દ્રઢ બાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે મોહ પણ પ્રયત્ને નાશ પામી નહિ. તે પોતાના વૈરાગ્યના વિચાર પ્રસ-ંગોપાન સદધમિજું યશોધરાને જણાવી તેની સલાહ ગ્રહીતો હતો.

૧ સિદ્ધાર્થના વિચારનો શો ઉત્તર આપવો તે યશોધરાને સૂઝતું નહીં. સત્ય કહેવાથી પતિની વૈરાગ્ય વૃત્તિ પ્રત્યે સન્માતિ દર્શાવ્યા જેવું થશે અને અસત્ય કહેવાથી સહધર્મિષ્ઠીનો ધર્મનાશ પામવા જેવું થશે. આવા ધર્મ સંકટમાંથી કેમ મુક્ત થવું તેનોજ તે વિચાર કરતી હતી. આ વખત તેને ગુપચુપ બેસી રહ્યા સિવાય બીજો ઠાઠ ઉપાય નહતો.

રાજા શુદ્ધોદને વિશ્વાસભવનમાં વિશેષ બદોખસ્ત કરેલો જોઈ સિદ્ધાર્થને પિતાના રોદ પ્રત્યે આશ્ચર્ય થતું તે સાથેજ તેની અજાનતા માટે તેને ઘણું દુઃખ પણ થતું. નવિન બદોખસ્ત કમી પછી કેટલેક દિવસે રાજા, સિદ્ધાર્થની મન સ્થીતિનું અવલોકન કરવા વિશ્વાસભવનમાં ગયો. સિદ્ધાર્થને કુળજ સમાચાર પૂછ્યા પછી સિદ્ધાર્થે કહ્યું:

“ પિતાજી ! તમે તે દિવસ મને કપિલવસ્તુનગર અવલોકન કરવાની આજ્ઞા આપી હતી પરંતુ તે સમયે નગર શણગારવાની તમારી આજ્ઞાને લીધે મને જનસમાજની સાચી સ્થીતિ જોવાનો લાજ મળ્યો ન હતો. કેષ્ઠપિણ્ડ અમંગળ કે ઉદ્દેગજનક વસ્તુસ્થીતિ મ્હારા જોવામાં ન આવે તે માટે તમે ખાસ બદોખસ્ત કર્યો હતો, તેથી મનુષ્યોની સત્ય સ્થીતિ હું જોઈ શક્યો ન હતો. તે દિવસ મ્હેં ચારે દિશામાં કૃત્રિમ આનંદનાંજ દર્શન કર્યાં. સર્વત્ર સુખ-શાંતિજ જોવામાં આવી. જેને બવિધ્યમાં રાજા થવું હોય તેને આવા બનાવટી રાજ્ય સમારંભ જોઈ બવિધ્યમાં રાજ્યકર્તાબાર ચલાવવામાં કેટલી સહાયતા મળી શકે ? રાજા પોતાની દીન, દુઃખી, અને દરિદ્રી પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સુખી સમજી નિશ્ચિતપણે રાજ્યવૈભવ જોગવી ઐહિકં સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરે છે. રાજ્યનાં હજારો પ્રજા-જનોનું દૈનિકકચવન કદીજણ સુખમાં વ્યતીત થાયજ નહિં એમ હું

સમજું છું, તેથી જો તમે મને પ્રગતી સાચી સ્થિતિ અવલોકન કરવાની આજ્ઞા કરશો તોજ કેવી યોગ્યતાથી રાત્રિ ચલાવવું તેનું મને જ્ઞાન થશે. જો રાત્રિની સ્થિતિ હું યોગ્ય રીતે નહિ સમજી તો મારે હાથે પ્રગતિ પર નિરર્થક જીવન થવાનો ભય છે. વિલાસ-ભવનમાં જન્મગીત આદિમાં શુંથી રાખી રાત્રિનાર્થમાર મને સોંપવો એ અનુચિત છે. જો મને રાત્રિ બનાવવાની આપની ઇચ્છા હોય તો સાચી લોકસ્થિતિનું મને જ્ઞાન થવા દેવું આપનું કર્તવ્ય છે. આપની આજ્ઞા થશે તો હું અને છંદક નિત્ય શુભ વેશ ધારણ કરી શંકેરમાં અને અન્યત્ર જઈ પ્રગતી સ્થિતિનું અવલોકન કરીશ.”

સિદ્ધાર્થનો પ્રશ્ન સાંભળી રાત્રિ શુદ્ધોદન વિચારમાં પડ્યો. તેનું કહેવું વિશેષ અંશે સત્ય હોવાથી તેણે કજીવ કહ્યું. રાત્રિની આજ્ઞા થતાંજ વિલાસભવનના દરવાજા ઉઘડી ગયા. સિદ્ધાર્થ અને છંદક નિત્ય શુભવેશ ધારણ કરી જનસમાજની ખરી સ્થિતિ જોવા વિલાસ ભવન બહાર જવા લાગ્યા. એક દિવસ જંગલ, એક દિવસ ન્યાયની કચેરીઓ, એક દિવસ જૂઠાં જૂઠાં કારખાનાં, એક દિવસ જાદુગરોના ખેલ. એક દિવસ કૃષિ કર્મ તો એક દિવસ જૂઠાં જૂઠાં દેવમંદિર આ પ્રમાણે મનમાં આવતું તેમ સર્વ જામણ કરી પ્રગતિનો સ્થિતિ બંને અવલોકન કરવા લાગ્યા. ધણી દિવસ તેમણે અવલોકન કર્યું. સ્વતંત્રતાથી સિદ્ધાર્થની હિદયગતી દૂર થઈ અને ઐહિક સુખમાંજ સાચું સુખ છે તે તેને સમજાશે એમ રાત્રિના મનમાં હતું. પરંતુ જેમ જેમ તે સ્વતંત્રતાપૂર્વક નિત્ય નવાં સ્થાનોમાં જામણ કરતો, લોક સ્થિતિનું સૂક્ષ્મદષ્ટિએ અવલોકન કરતો તેમ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેરાય ભાવના નિર્મૂળ થવાને બદલે અધિકાધિક રાખી પ્રગતિવાળા પ્રયત્ન દક્ષની પેઠે વિચળ બનતી હતી. -

એક દિવસ સિદ્ધાર્થ છંદક સારથી સાથે શહેરનું અવલોકન કરી રાહિણી નદીને કાંઠે બેઠો હતો. નદીનો એક સરખો વહેનો જળ-

પ્રવાહ જોઇ તેના મનમાં અનેક વિચાર તરંગ ઊત્પન્ન થવા લાગ્યાં.
તેણે હંદકને કહ્યું:

“હંદક ! નદીનો પ્રવાહ એક સરખો વહન થઇ સમુદ્રના
મુખમાં પ્રવેશ કરવાનું પોતાનું કાર્ય નિરાવસરપૂર્વક કરી રહ્યો છે.
જગતમાં સૌકોનો દુઃખમય જીવન પ્રવાહ પણ એ પ્રમાણેજ સતત
વહન થઇ રહ્યો છે, પરંતુ એ જાને પ્રવાહમાં કેવું મોટું અંતર છે ?
એક માત્ર પરોપકારને માટે કોઈની નિંદા કે સ્તુતિની પરવા નહિ
કરતાં અસંખ્ય પ્રાણીઓને જળપાન કરાવી નિરાભિમાનપૂર્વક
સમુદ્રને શરણે જાય છે તેમજ જીવે જીવને કલકથી સંસારમગ્ન થઈ
રીરવ નરકને જઇ મળે છે ! ધિઃકાર છે આપણા જેવા લોભવશ
મનુષ્યોને ! ધિઃકાર છે વિશ્વાસઘાતક સ્વાર્થી મનુષ્યોને ! ધિઃકાર
એ વિશ્વાસ વૈભવને અને ધિઃકાર છે એ સંસારની મોહમાયાને ! નિર્દોષ
ચિત્તદ્વારા પરસ્પર પ્રેમ અને પરોપકાર કરવો એજ આપણું મનુષ્ય
કર્તવ્ય છે પરંતુ તેઓ કર્તવ્ય ધન્ય થઈ આત્મશાંતિનો સહજ પણ અપત્ન
કરતા નથી. હંદક ! પેલા બિહુની વૈરાગ્ય વૃત્તિજ આત્મશાંતિદાયક
જણાય છે. તેને મોહ નથી, મમતા નથી, લોભ નથી, સ્વાર્થ નથી !
પરોપકાર એજ તેનું જીવનવ્રત છે. રાત્રી સ્વીકારી રાખ થવા કરતાં
બિહુપાત્ર સ્વીકારી સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રેમરહિ કરવી હું અધિક
ચોગ્ય સમજું છું. હું બિહુ થઈ નિર્બીણ માર્ગ શોધવો પસંદ
કરું છું.”

પ્રકરણ ૫ મું.

કર્તવ્ય ભાગ્યતિ.

For now the hour is come when I should quit
This golden prison where my heart lives caged,
To find the Truth which henceforth I will seek.
For all men's sake until the Truth be found

વ સંતા ઝગતું સૃષ્ટિ દેવતા ધુત્રાવસ્થામાં આવેલા હોવાથી
સુદર તરફ જેવા વિશેષ સુદર જાણીતા હતા પૂર્ણિમાનો
પૂર્ણ ચંદ્ર આકાશ મહાપના મધ્ય ભાગમાં આવી સૃષ્ટિ પર
ઉત્તર ચિત્ત કિરણદ્વારા અમૃતની વૃષ્ટિ કરતો હોવાથી અધિક
સુદર જાણીતું હતું

મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો આને રામનવમીનો ઉત્સવ હોવાથી
કપિવસ્તુનગરી આનંદ ગર્જનાપૂર્ણ જાણીતી હતી નાના પ્રકારના
વાહનોના કર્ણુ મધુર સ્વર સંભળાતા હતા પ્રજાઓ ઉત્સવમાં
નિમગ્ન થયા હતા માત્ર વિદ્યાસભવન સમાધિનિષ્ઠ યોગિના જેવું

શાંત જણાતું હતું. અનેક રંગના સતેજ અને ચળકતા આરણ્યપદ-
 ધુના પત્થરો પર ચંદ્રનાં સફેદ કિરણોનો પ્રકાશ પડતો હોવાથી
 વિલાસભવન જાણે રત્નખણ્ડોથી વિભૂષિત થયું હોય એવો બાસ
 થતો હતો. આ સમયે ઉદ્યાનનાં પુષ્પવૃક્ષો વિશેષ વિકસિત થયેલાં
 હોવાથી શીતલમંદ વાસુની લહરો સર્વત્ર સુગંધ પ્રસારતી હતી.
 ચાંદનીના શુભ પ્રકાશને લીધે રોહિણી નદીનો ખગ્ખગ્ વહન થતો
 પ્રવાહ જાણે રત્નતંતુ વડે વણેલા વસ્ત્ર જેવો શ્વેત સતેજ જણાતો
 હતો. ખડક પર પછડાતા પ્રવાહથી જળની છાંયો ઉજળતી. તે
 જાણે મહા મૂલ્યવાન મૌકિતકનો ચળકતો દમશો હોય તેમ જણાતું
 હતું. શાંત નિસ્તબ્ધ વિલાસભવન અને રોહિણીના ખગ્ખગ્ વહેતા
 જળપ્રવાહ તરફ જોતાં નિદ્રિત વિલાસભવનને રોહિણી કહી રહી છે
 કે: "જમ્યત યા! જમ્યત યા!" પરંતુ રોહિણીનો એ બાવ આજે
 જણાતો નથી. આજે તેના ખળખળાટમાં જૂદા પ્રકારની જ મંથુ-
 લતા ઉત્પન્ન થઈ છે. માતા જેમ પોતાના મધુર સંગિત વડે ન્દાનાં
 બાળકને નિદ્રાધિન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેજ પ્રમાણે તે શીતલ
 સરિતાદેવી પોતાના કિડા સ્વરથી વિલાસભવનને નિદ્રામસ્ત કરવાનો
 પ્રયત્ન કરતી જણાય છે. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સ્થિતિજ પર આવી પોતાના
 સુધા કલશમાંથી સુધાની વૃષ્ટિ રોહિણી નદી પર ઢરવા લાગ્યો. તે
 સમયે સરિતા તદ્દન તન્મય થઈ પોતાના શીતપ્થવિન વડે વિલાસ-
 ભવન સુગંધ કરતી હતી. ભવનના દાસદાસી, રાજકુમાર અને પશોધરાને
 રોહિણીનો ખગ્ખગ્ વહેતો અવાજ આજે મનોહર લાગતો હતો.
 જૂદાંજૂદાં વાજત્રો વગાડનાર દામીઓએ આજે પોતાનાં વાણ રોહિ-
 ણીના ખગ્ખગ્ વહન થતા અવાજ પ્રમાણે એક સૂર મેળવી વગાડવાનો
 આરંભ કર્યો. ગાયન માનાર ગાયિકાઓએ પણ તેજ સુમધુર સ્વર
 પ્રમાણે ગાવાનું શરૂ કર્યું. દૃત્ય કરનાર સ્ત્રીઓના પગનાં ગુપ્તરનો કુમ્કુમ
 થતો સ્વર પણ રોહિણીના નિર્ઝર ધ્વનિની સ્પર્ધા કરવા લાગ્યો.

વિદ્યાસભવનમાં સર્વત્ર સુમધુર વાજ્રત્રોના સ્વર નિકળવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં હિત્સાદ અને આનંદ પ્રસરી રહ્યો છે એમ જાણાતું. તે આનંદ સરિતામાં સ્નાન કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને આનંદરસ પાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. કેટલીક સુંદર સુવાન મેવિકાઓ રાજકુમારને પુષ્પના હાર પહેરાવવા લાગી. કેટલી લાવ-ગુલવતી તરણીઓ સુગંધમયિત પંખાઓ વડે નવ દમ્પત્તિને વાયુ ઢોળવા લાગી. કેટલાક સેવકો ગૂંદાંમૂંદાં સુગંધી દ્રવ્યોના ધૂપથી વિદ્યાસભવનને સુગંધમય કરવા લાગ્યા. આજે વિદ્યાસભવને પોતાના નામ પ્રમાણે વિદ્યાસની સાક્ષાત્ મૂર્તિનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. આજે ત્યાં સાક્ષાત્ વિદ્યાસદેવતા નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. વિદ્યાસમાં સર્વ મનુષ્યો એટલાં મુગ્ધ થયાં હતાં કે તે કોણ જાણે સાચી નિદ્રાવશ થઈ ગયાં.

અત્યારે સિદ્ધાર્થની શી સ્થિતિ હતી ? શું તે પણ વિદ્યાસમુગ્ધ થયો હતો ! શું તે નૃત્યગીતથી પ્રસન્ન થયો હતો ! સર્વ મનુષ્યો એમજ સમજતાં હતાં પરંતુ તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ તેવી ન હતી. તે નૃત્ય મંગીતથી પ્રસન્ન થયો ન હતો. વાણના મધુર સ્વર છતાં કકંઈ અને મંગીતના મંજુલ સ્વર છતાં તે નિરસ જાણાતો. તેને તે અવિરમ ધારાથી વહેતો રાહિણીનો પ્રવાહધ્વનિ વિશેષ પ્રિય લાગતો. તે ધ્વનિનું ચૈતન્ય, પ્રસન્નતા, હૃદયેત્સાહક સુસ્વરતા, ગંભીરપણું વગેરે સ્વર્ગીય સદ્ગુણો જોઈ દેવતાવિષ્ણી રાહિણી પર્વત શ્રેણીમાંથી નૃત્ય કરતી પોતાના ગંભીર સ્વગ વડે સર્વ પ્રાણી માત્રને બોધામૃતનું પાન કરાવી રહી છે એમ સિદ્ધાર્થને લાગતું. તેનું લક્ષ્ય માત્ર રાહિણીના મધુર ધ્વનિ પ્રત્યે લાગ્યું હતું. યશોધરાનું લક્ષ્ય સંગીતના મનોહારક સ્વર પ્રત્યે હોવાથી તે સમજતાં સાજજતાં જ તે નિદ્રાવશ થઈ. સિદ્ધાર્થને પણ રાહિણીના પ્રવાહધ્વનિ મધુર ધ્વનિથી નિદ્રા આવી ગઈ.

રાગપુત્ર સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા સુવર્ણ પક્ષંગો પર નિદ્રાવશ થતાં જ દાસદામીઓ પોતાના સ્થાન પર જઈ નિદ્રા લેવા લાગ્યાં. વિદ્યાસભવનના કેટલાક મહોટા તેજસ્વી દિવા ઓગળી નાંખ્યા અને કેટલાક ઝીણા કરવામાં આવ્યા. ભવનના ઘણા સેવકો નિદ્રામાં હોવાથી આજે તે શાંત જણાતું હતું. દૃક્ષતાનાં પાંદડાંને અવાજ યામ નહિ તેથી તે પણ સ્તબ્ધ બની ગયાં હતાં. રાત્રિએ વિહાર કરનાર પક્ષીઓ પણ માળામાં ગુપચુપ બરાબ બેઠાં હતાં. સિંહવ્યાધિ આદિ પશુઓની ગર્જના પણ આજે બંધ થઈ હતી પરંતુ રોહિણીને ખાખાખા નાદ, સ્તબ્ધતાની ખીક નહિં રાખતાં પોતાની ઉપદેશામૃત વાણીદ્વારા શાંતિનો ભંગ કરતો હતો. તે વિશ્વંતરી પરવાહ કરતો ન હતો. કોઈપણ વસ્તુની અપેક્ષા કરતો ન હતો. રોહિણીનો સતત વહન થતો પ્રવાહ તો “જગતનાં કલ્યાણ માટે જ મંત્રની વિમુક્તિ” એ મુત્ર પ્રમાણે જગત કલ્યાણનું કાર્ય કરી રહ્યો હતો.

આ સમયે સિદ્ધાર્થ ગાઢ નિદ્રામાં મગ્ન હતો. યશોધરા પણ નિદ્રાગ્રસ્ત હતી. તે એકદમ નિદ્રામાંથી ચમકી ઉઠી. સિદ્ધાર્થને જાગૃત કરવાના ઉદ્દેશ્યથી ભયચકિત સ્વરે તેણે કહ્યું:

“નાથ! જાગૃત થાઓ. જાગૃત થાઓ. મને અતિશય ભય લાગે છે.”

યશોધરાના ભયગ્રસ્ત શબ્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થ ગભરાતો એકદમ જાગૃત થયો. યશોધરાને પોતાની નજીક બેસાડી પૂછ્યું:

“પ્રિયદેવી! શા માટે ખીચે છે? એવું શું બન્યું વાંદ?”

યશોધરાની મુખમુદ્રા મલિન, શોકગ્રસ્ત અને ભયભીત જણાતી હતી. બધને લીધે તેણે હૃદય ધરધર થતું હતું. તેના શરીરમાંથી પ્રસ્રવેલો પ્રવાહ વહેતો હતો. તેનો શ્વાસ જોરથી વહેતો હતો. બચતું

કારણ પતિને કહેવું કે નહિ એ વિચારથી તેણે એક વખત તેના મુખ સદામું જોયું, અને બીજી જ પગે તેણે બીજી તરફ દષ્ટિ ફેરવી દીધી. સિદ્ધાર્થની ઉત્સુકતા જુદી પામતી હોવાથી યશોધરાએ કહ્યું:

“નાથ! નિદ્રાવસ્થામાં મહેં એક વિચિત્ર સ્વપ્ન જોયું.” યશોધરાના મુખમાંથી સ્વપ્નની વાત સાંભળતાં જ સિદ્ધાર્થના અંતઃકરણમાં ભય, નિઃશ્વાસ અને આશ્ચર્યસૂચક મનોવિકાર ઉત્પન્ન થયા. તેણે અધિગ્રાહથી પૂછ્યું :

“યશોધરા! ભય પામવા જેવું સ્વપ્ન કેવું હતું?” યશોધરા થોડો વખત શાંત રહી કંપને સ્વરે બોલી :

“નાથ! સ્વપ્ન અતિ આશ્ચર્યકારક હતું. તે કહેતાં જ મને વિશેષ ભય લાગે છે. સ્વપ્નમાં મહેં જોયું કે સાયંકાળનો સમય હતો. ચંદ્ર આકાશપટ પર ઉદય થયો હતો. વિદ્યાસભવનની ઉચ્ચ અગાશી પર જઈ હું પૃથ્વી પરની મોખા નિહાળતી હતી. કોટના સર્વ દરવાજા ખુલા હતા. હું કપિધનનગર તરફ જોતી હતી, એટલામાં નગરના માર્ગ તરફથી એક શ્વેત બળદ વિદ્યાસભવન તરફ દોડતો આવતો જણાવ્યો. તે બળદનો રંગ બીજા સફેદ રંગના બળદ કરતાં અતિશય સફેદ હતો. તેનું શરીર પણ વિશાળ હતું. તે અતિશય સતેજ અને બળવાન હતો. તેના શિંગડાં પણ ધણું મોટાં અણિદાર હતાં. તેના કપાળ પ્રદેશ પર એક મોટો તેજસ્વી મણિ ચળકતો હતો. તે જાણે આકાશનું કોઈ એક દેહીપ્રમાણ નક્ષત્ર તેના મસ્તકમાં ચોંદયું હોય અથવા તે બળદે સ્વપરાક્રમથી વાસુકી પાસેથી મેળવી પોતાના લલાટ પ્રદેશ પર ધારણ કર્યો હોય તેવું જણાતું હતું. બળદની દોડવાની ગતિ અતિશય વિચિત્ર હતી. તે દોડતો વિદ્યાસભવન તરફ જ આવતો હતો. ભવનનાં દ્વાર ઉઘાડાં હોવાથી તે અંદર આવી ગુફામાં ધસી આવે. મને ભય લાગ્યો. હું તત્કાળ અગાશી પરથી નીચે ઉતરી અને

“દરવાજા બંધ કરો, દરવાજા બંધ કરો.” એવી મ્હોટી બૂમો પાડતી દરવાજા ખર્ચેત ચાલી ગઈ, પરંતુ મ્હારી આજ્ઞા કોઈએ સાંભળી નહિ. બળદ તો ખૂબ બળપૂર્વક દોડવો આવતો હતો, તેથી મ્હને અત્યંત ભય લાગ્યો. હવે શું કરવું તે વિચાર કરતી હું દરવાજા નજીક હિમી હતી એટલામાં જ દરવાજા નજીકના ઈંદ્ર મંદિરમાંથી મ્હોટો ધ્વનિ નિકળ્યો કે “આ બળદને ઠાઈ પકડો નહિ તો તે કપિશવસ્તુનાં સર્વ ગૌરવનો નાશ કરશે.”

એ સાંભળી મ્હારો શ્વ અત્યંત વ્યાકુળ થયો. એ સમયે જો કે હું ધુલિહીન થઈ ગઈ હતી, છતાં મ્હારા જન્મે હાથ પહોળા કરી બળદને રોકવા પ્રયત્ન કરતી હતી. મ્હેં મ્હોટી બૂમ મારી સેવકોને સહાયતા માટે જોડાવતાં કહ્યું કે: “દરવાજા બંધ કરો.” પરંતુ કોઈપણ સેવક મ્હારી સહાયતા માટે આવ્યો નહિ. જોતજોતામાં બળદ દોડતો આવી પહોંચ્યો. તેણે મ્હને શિંગડાં મારી દૂર ફેંકી દીધી અને દરવાજામાં પેસી ગયો. એ સમયે દરવાજાના પહેરેગીરાએ ગભરાતા ઢોડી જઈ દરવાજો બંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ બળદે દરવાજો તોડી છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યો. તેણે પહેરેગીરાને લતાપ્રહારથી પૃથ્વી પર પાડી નાંખ્યા અને તુરંતજ વિશ્વાસબચનમાં બળપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો.

હું દરવાજા આગળ હિમી રહી સર્વ જનાવ જોતી હતી. વિશ્વાસબચનના ઉપવનમાં બળદ અદ્ભુત થઈ ગયો. તે પછી હું ઈંદ્ર મંદિરમાંથી કેનો અવાજ આવ્યો હતો તે જોવા મંદિરમાં ગઈ. હિંચી દ્રષ્ટિ કરતાં જ મ્હેં જોયું કે આકાશ માર્મેયી ચાર દિવ્ય પુરુષ ધીમે ધીમે પૃથ્વી પર ઉતરી રહ્યા છે. તે ચારે પુરુષો અતિ દિવ્ય તેજસ્વી હતા. તેમણે પોતાના શરીર પર અત્યંત તેજસ્વી શુભ વસ્ત્રોનાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં હતા. તે સર્વે કપિશવસ્તુ નગરમાં

આવવા લાગ્યા. તેમના આગમનથી શહેરમાં સર્વત્ર હર્ષધ્વનિ થયા. સર્વત્ર આનંદ આનંદ જાણાવા લાગ્યો, એટલામાં જ દરવાજાના સિંહ-
 દાર પર ફરકતો દંદ્રધ્વજ એકાએક છિન્નભિન્ન થઈ ભૂમિ પર
 પડ્યો અને તેજ દાર પર એક બીજો ધ્વજ ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢવા
 લાગ્યો. થોડા વખતમાં જ તે ધ્વજે આકાશને સ્પર્શ કર્યો. ધ્વજનું
 વસ્ત્ર પવનના સપાટાથી સમરત આકાશમાં ફરકવા લાગ્યું. તે વસ્ત્ર
 પ્રાત કાલના અશ્વજે જેવું તેજસ્વી રાતા રંગનું હતું. તેના પર કેટલાક
 દિવ્ય અક્ષરો લખેલા હતા. આકાશમાર્ગે આવેલાં અમંખ્ય મનુષ્યો
 જોતજોતામાં તે ધ્વજ નીચે એકત્ર થયા અને ધ્વજ પર લખેલા
 અક્ષરો વાંચી વિશેષ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યાં. તેમના હર્ષક્રોધોમથી
 સર્વ પૃથ્વી આનંદથી દોનાયમાન થતી હોય એમ જાણાવા લાગ્યું.
 ધીમે ધીમે પૂર્વ આકાશ રક્તવર્ણનું થઈ સદસ્રરશ્મિ સૂર્ય નારાયણે
 આકાશપટ પર દર્શન દીધાં. તેજ સમયે દશ દિગામીથી સ્ત્રીપુરુષોનાં
 ટોળેટોળાં ધ્વજ આગળ આવી ભક્તિભાવપૂર્વક તેના પર લખેલા
 અક્ષરો વાંચવા લાગ્યાં. સૂર્યોદય થવા છતાં ધ્વજનું તેજ પ્રથમ જેવુંજ
 તેજસ્વી હતું તેના પર લખેલા અક્ષરો પ્રથમની પેઠે જ ઉજવળ
 રાતની પેઠે ચળકતા હતા. અનહદ મનુષ્યોની ભીડ થયા પછી આકાશ-
 મહાપમાંથી અચાનક પુષ્પટટિ ધર્મ. તે પુષ્પો અતિશય અપૂર્વ હતાં.
 પુષ્પનો રંગ, સૌગંધ અને આકૃતિ મનોહર હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય તે
 પુષ્પ વીણી લેવા લાગ્યાં. નાથ! જાણે સ્વપ્નમાં જોયેલાં પુષ્પ હજી હું
 મ્હારી દ્રષ્ટિએ જોઈ રહી છું. એવાં સુંદર પુષ્પ મ્હે મ્હારા જીવનમાં
 કદી જોયાં નથી.”

યશોધરા પોતાનું સ્વપ્ન વૃત્તાંત કહેતી હતી. સિદ્ધાચે વચમાંજ
 ‘પ્રમન કર્યો.’

“પ્રિય દેવી! તમે જે વર્ણન કર્યું તે અતિશય મનોહર છે;

તેમાં કેસા પણ અશુભ સંકેત નથી. એ સ્વપ્ન જોઈ તમને બધા લાગ્યો ? ”

યશોધરાએ બચવિદ્વજનું ‘પણ’ કંઈક તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિએ જોઈ કહ્યું :

“ નાથ ! એ સ્વપ્નથી મને બધા લાગ્યો નથી. સ્વપ્નમાં જે જે આશ્ચર્યકારક બનાવ જોયા, તેનાથી હું ભયચકિત થઈ, બલવનના સિંહ-દાર આગળ જનસમૂહમાં હું ઉભી હતી તે વખત મોટે અવાજે એકાએક “ સાવધાન, સાવધાન. ” શબ્દો સંભળાયા. તે સાંભળતાં જ મહારા પેટમાં ઊંડો ધ્રારકો પડ્યો. મહારા મનમાં કુશંકાઓ ઉત્પન્ન થવાથી હું ઉતાવળે પગલે મહેલમાં તમારા પસંગ નજીક આવી તમને જોવા લાગી પરંતુ નાથ ! પસંગ પર તમે ન હતા. માત્ર આ ન્હાતું બાળક અને તમારાં પત્નો પડેલાં હતાં. એ જોઈ મને લાગ્યું કે : તમે મહારા ત્યાગ કરી ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છો તેથી હું મોટેથી આફંદા કરવા લાગી. તમને શોધના માટે હું વિલાસબલવનના અનેક દિવાનખાનામાં ગઈ પરંતુ હૃદયેશ્વર ! મહે’ તમને ક્યાંય પણ દેખા નહિ. અંતે નિરાશ થઈ હું મહારા મહાલયમાં આવી પસંગ પર પડી અશુભાત કરવા લાગી. તે સમયે પણ કેટલાક અશુભ બનાવ મહારી દ્રષ્ટિએ જોવામાં આવ્યા. મહારા ગજાની મુક્તામાળા એકાએક તૂટી ગઈ. તેણે સર્પનું રૂપ ધારણ કરી મને હંસ કર્યો. પગનાં વડપુર તૂટી પૃથ્વી પર પડ્યાં. હાથનાં રવણું કંકણ અદબ્ય થઈ ગયાં. કંઈમાનો રત્નહાર તૂટી ગયો અને તેનાં કેટલાંક રત્નો માટીમાં મળ્યા ગયલાં નજીકાં. પુષ્પશ્યાનું મનોહર રૂપ મૃત્તિકાની શય્યા જેવું જણાવા લાગ્યું. એ કાળે જોઈ બપયો મહારી સ્થીતિ જાંઝ જેવી બની ગઈ. મહારી એવી વિકટ સ્થીતિ હોવા છતાં હું તમને શોધવાના સતત પ્રયત્ન કરતી હતી. આપનો ક્યાંય પત્તો નહિ લાગવાથી હું વિલાસ-બલવનની હવ્વ અગામી પર ચઢી આસપાસના પ્રદેશમાં તમને જોવા લાગી. બલવનના મૂખ્ય દાર પર દ્રષ્ટિ પડતાં જ પુનઃ તે વિશાળ શ્વેત

બળદ જોયો, પુનઃ આકાશમાં વિગાળ થવન કરતો જણાયો અને અનેક મનુષ્યો આનંદ ધ્વનિ કરતાં જણાયાં એટલામાં જ પુનઃ મ્હને ડોઢએ મ્હોટે અવાજે કહ્યું “સાવધાન! સાવધાન!” એ શબ્દ સાંભળી હું બચીત ચઇ જંગી હિડી. હૃદયેશ્વર! એ જ અતિ આશ્ચર્ય-કારક અને ભયપ્રદ સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન જોયા પછી મ્હારું મન રાકા કુશકાઓને સીધે ડેવું બચીત ચડું હરો? નાથ! એ સ્વપ્નનો અર્થ શો હશે? તમે મ્હારો ત્યાગ કરી જરો એ જ ડેખીજો? એ સ્વપ્નથી મ્હારે એમ જ સમજવું કે તમે મ્હને અભાગિણીને ત્યજી જશો? હું તમારા ચરણની મેવાયો મુઠત ચપ્પડ એ જ ડેખીશું? આર્થપુત્ર! એ સ્વપ્નનો અર્થ તમે જ કહો.”

યશોધરા ભય અને દુઃખથી ગભરાઇ હતી. તેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેતો હતો. તે પતિની સન્મુખ બેસી સકાપૂર્ણ પશુ આશાઞ્ગિત દ્રષ્ટિએ જોયા કરતી હતી. આતુર નયને પતિના ઉત્તરની વાટ જોતી હતી પરંતુ સિદ્ધાર્થની સ્થિતિ અતિશય વિચિત્ર થઈ હતી. યશોધરાને શાંતિ આપે એવો ઉત્તર દેનારું તેને મુજબ ન હતું. તે ચિન્તામગ્ન થઇ વિચાર કરતો હતો તેથી યશોધરાના મનમાં બમણી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ તે દીન સ્વરે બોલી

“નાથ” એમાં વિચાર ગો કરવો હતો? મ્હારા પર અને બાળક પુત્ર રાહુલ પર જે તમને સાચો પ્રેમ હોય તો તમારા મનમાં જે સત્ય હોય તે કહો શું તમે આ દાસી અને તમારા પુત્રને ત્યાગ કરી જશો?”

સામકાલને સમયે અસ્તાયમ પર જતો સૂર્ય પોતાના ઝાંખાં રક્ત કિરણ વડે પૃથ્વી તરફ કરણ દ્રષ્ટિએ જૂવે છે તે પ્રમાણે ગરિબડે એકે સિદ્ધાર્થના મુખ સદામુ જોઈ યશોધરા પોતાના પ્રશ્નના ઉત્તરની રાહ જોતી હતી. સિદ્ધાર્થે પણ તેવી જ કંઠજામય દ્રષ્ટિએ ઉત્તર દીધો

“ પ્રિયે ! તમારા જેવી સુચ્છ સ્ત્રીએ સ્વપ્નને એટલું બધું મહત્ત્વ આપવું ઉચિત નથી. સાધારણ રીતે જ મનમાં જે વિચાર ઘોળાતા હોય તેનાં જ સ્વપ્ન જોનામાં આવે એવો નિયમ છે. તમે આજે એ સંબંધી ધણું વિચાર કર્યો હશે તેથી જ તમે એ સ્વપ્ન જોયું હોય એમ જણાય છે. તમે નિર્થક વિચારો કરીને તમારું મન વ્યર્થ કરો છો. હું તમારો ત્યાગ કરીશ એવું મનમાં લાવશો નહિ. તમે શાંતિથી નિદ્રાવશ થાઓ. તમને નિદ્રા આવે ત્યાં સુધી હું તમારી પાસે જ બેસીશ. તમને પ્રસૂતા થવાને હજી સાત દિવસ થયા નથી. એ સ્થિતિમાં ખોટા વિચાર કરવાથી તમારી પ્રકૃતિ બગડશે. મ્હારે માટે તમે બિશ્વસ ચિન્તા કરશો નહિ. ”

સિદ્ધાર્થના આધ્યાસન સૂચક રાજદો સાંભળવાથી યશોધરાની ચિન્તા કંઈકે ઓછી થઈ. કંઈકે શાંતિ પળી. તે ન્હાના બાળકને સોડમાં સર્જ નિદ્રાગ્રસ્ત થઈ. તેને નિદ્રિત જોઈ સિદ્ધાર્થનું મન નિશ્ચિન થયું. યશોધરાનો સ્વપ્ન ટૂંકાન્ત સાંભળી તેનું અંતઃકરણ અશાંત થયું હતું. સિદ્ધાર્થ વિચાર કરવા લાગ્યો કે યશોધરાનું સ્વપ્ન તેને માટે બયમ્મદ ખરું પરંતુ તે મ્હને જાગૃત કરવા માટે જ છે. સ્વપ્નનો વિચાર કરતાં તેના અંતઃકરણમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યનો વિચાર પુનઃ પ્રખળ થઈ ઉઠ્યો. હુ'ખદર્દથી ત્રાસ પામેલી પૃથ્વીએ સ્વપ્નદ્વારા પોતાને આમંત્રણ કર્યું છે એમ તેને લાગ્યું. તે એક બારી આગળ જઈ આકાશમંડપ તરફ જોવા લાગ્યો. તેને આજની રાત્રિ અતિ શુભ જણાયા લાગી. નક્ષત્રો પોતાના તરફ તીવ્ર દ્રષ્ટિપાત કરી કર્તવ્યપરાયણ થવાનો ઉપદેશ કરતાં હતાં. પશ્ચિમ આકાશમાં અસ્ત પામતા ચંદ્ર રડામે તેની દ્રષ્ટિ જતાં જ જાણે તે કહે છે કે “ યુવરાજ ઉઠ ! જોતો ખરો ! મ્હારા શીતળ પ્રકાશપટે પૃથ્વી ઠેવી સાંતળને ઉત્તળ થઈ રહી છે ? આજની રાત્રિ મહત્ત્વની છે. મ્હારા આવા સુંદર પ્રકાશમાં જો તું ત્હારો માર્ગ ચોધી લેશે નહિ તો ત્હારું સર્વ આયુષ્ય નિષ્ફળ જશે.

નથી રાજ્ય તૃષ્ણાથીજ હજારો મનુષ્યોનો વધ કરી તેમણી ઉત્પત્તિ થતા રક્ત-માસ-ના કાદવમાંથી રાજ્યરથ પગિષાલન કરવાની રાક્ષસી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે રાજ્યતૃષ્ણા અને તે રાજ્યને પિછાડ હજારો એવા રાજ્યનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધાર્થની પતિને વિગાદ નહિ થાય એ ખાતરી છે મનુષ્યના મનમાં ઉન્નતતા ઉત્પન્ન થવાથી દીન અને દીન છવાત્માઓ પર જીનજ કરવાના વિચાર અંત- કરણમાં રમી રહે છે. તે રાજ્યનો ત્યાગ કરી જગતનું સર્વ દુઃખ પોતાના મનમાં પર ધારણ કરવું એજ મને મહાત્મ કર્તવ્ય જણાય છે. યશોધરા ! એજ કર્તવ્ય કર્મ કરવા હું તૈયાર થયો છું તેથી ત્હને બાનદોષ થશે. આજથી હવે હું ગજપુત્ર નહિ પણ ભિમુક થઈ રમતામાં ભટકનાર, જમિ પર ચપલ કરનાર અને ઘેરેઘેર દુકડા માગી ખાનાર ભિમુક છું ! હજારો મનુષ્યને એ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, તથાપિ તેમના દુઃખનો અનુભવ મારે સેવો પડશે અનેક પ્રાણીઓના દુઃખની વેના મારા અંત કરણમાં અનેક તીવ્ર ધા મારી ગઈ છે તે ધાની વેદના શાન કરતા માટે ત્યાગ વૈગમ્ય એજ એક સર્વોત્તમ ઔષધિ છે. તેનોજ હું ગ્રીહા કર છું આત્મ્યા હું મારા સર્વ રાજ્યસુખ ઐશ્વર્ય પર તિનાગ્નિ અર્પું છું.”

એટલું કહી સિદ્ધાથ યોદ્ધાના ચિંતાનુ થઈ ઉભો ગયો. પોતાના બાળપુત્ર સામે જોઈ મોઝો.

“ભવનનો ત્યાગ કરતા પહેલા બાળમ્ના સુદર ખાસ ઉપર સુખન કરવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ ના ! દરમ તે સુખનમાં વિગાડ આકર્ષણ સક્તિ દોષ તો મારા સર્વ વિચાર બદલાઈ નય હું પુત્ર મોદપાસમાં બેસાઈ મનિ” છું.”

૫૫૧

સિદ્ધાથ ત્યાં યોગે નહિ. તેણે યશોધરાના પતંગની આસપાસ

તથા પ્રદક્ષિણાઓ કરી તુરંતજ મહેવ જહાર નિકળી ખુદલા મેદાનમાં ઉભો રહ્યો. ત્યાંથી જળુણું વિશાળ આકાશ, તેમાંના તારાઓ અને તેમાં જળુણોની શીતલ ગોલક ચંદ્ર, એ સર્વ જોઈ તેના વિચાર અધિક દૃઢ થયા. તેણે મનમાંજ વિચાર્યું:

“વિચીણું જન્મતર્મડપમાં આટલા પંથા જીવાત્માઓ છે પરંતુ બાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુથી મુક્ત થવાનું દોષમાં સામર્થ્ય નથી. મને એવો એક પથ જીવાત્મા જળુણો નથી. જીવાત્મા તો શું પણ દેવતાઓ શૂદ્ધાં એ તથા દુઃખથી મુક્ત છે કે નહિ તે જાણી જાણે છે? દેવતાઓ પણ માયાના બંધનમાં બદલ થયલા જળુણ છે. ત્યાગની સર્વોત્તમ મહત્તા તેઓ સમજતા હોય એમ જળુણું નથી. ત્યારે શું મને નિર્વાણનો માર્ગ દર્શાવનાર કોઈપણ મહાપુરુષનાં દર્શન નહિં થાય? કદાચ કોઈ નહિ પણ મને પરંતુ તેથી દુઃ નિરાશ થઈશ નહિ. સત્યનો ગોધ તો હું પોતેજ કરી લઈશ જે અંતર આત્માની ગ્રેહલાક્ષી મને ત્યાગનો વિચાર ચુલ્લો છે તેજ અંતરૂઆત્મા મને નિર્વાણ માર્ગ જતાવી દેશે એવો મને વિશ્વાસ છે. એવી મને આત્મશ્રદ્ધા છે. આત્મા સર્વ શક્તિમાન છે. સર્વરા છે. વિશાળ રાજ્યના ત્યાગનું મૂલ્ય આપતાં મુક્તિમુદ્રા પ્રાપ્ત નહિં થાય એમ બને જ નહિ આ જગત્માં તો એક વસ્તુ આપતા બીજી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. મોં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, તેનો જહલો નિર્વાણની ઈચ્છા છે તે મળ્યા સિવાય ગંઢેએ નહિ હે દુઃખમસ્ત વસુધેવા! ત્યારે માટે, ત્યાગ અર્ગખ્ય સન્તાન માટે દુઃખ મહાઈ જીવન, મહા ગભ્ય-ઐશ્વર્ય, મહારી આનંદ, મહાઈ દિપસનું કાશ, ગતિની વિધાંતિ, આ ગભ્યમહા-લય, હૃદયેશ્વરી વસોધરા અને આ ન્હાનું બાળક! એ સર્વનો ત્યાગ કરું છું. પિતા, માતા, સગાંધરા, સર્વ પ્રજાજનો, તમે મહારો વિચાર-વિરદ સદન કરજો. મહામુક્તિનો પ્રદીપ ગોધવા બહિં છું. તે પ્રદીપ પ્રાપ્ત થતાં મુખી તમને મહાઈ દર્શન થશે નહિ.”

આ પ્રમાણે મનમાં જ બોલતો સિદ્ધાર્થ બે પગલાં આગળ ગયો એટલામાં જ તેનો સારથી છંદક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું : ।

“ મુવરાજ ! આટલી રાત્રિએ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ”

સિદ્ધાર્થે તેનો હાથ દબાવી કહ્યું :

“ છંદક ! ધીમેથી બોલ. આપણી વાતચિત ઠાઈ સાંભળે તે ઠીક નહિં. જા, અમ્મરાગામાં જા, મ્હારો પ્રિય અમ્મ દુઃખ સર્જી આવે. ”

છંદક ધીમે સ્વરે બોલ્યો :

“ પણ પ્રભુ ! આટલી રાતે તમે ક્યાં જશો ? ”

સિદ્ધાર્થે અતિ ધીમે સ્વરે ઉત્તર દીધો :

“ જોનો શોષ કરવા માટે હું જગતમાં જન્મ્યો છું તે શોષવા જાઉં છું. હું સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી અમૃતનો શોષ કરવા બદાર નિઃશ્ચય છું. મ્હારા એ મહત્વના કાર્યમાં તું મ્મને સદાય કર. જા, વિશ્વજ નહિં કરતાં ધોડો સત્તર સર્જી આવે. ”

સિદ્ધાર્થના શબ્દો સાંભળી છંદકના નેત્રમાં આંસુ બરાબ આવીં. તે જોમ સ્વામી બન્યા હતા તેજ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થનો પ્રિયર મિત્ર હતો. સિદ્ધાર્થ તેનો ત્યાગ કરી જશે એ જાણી તેને અતિથય દુઃખ થયું. તેણે કહ્યું :

“ મુવરાજ ! દલે તમે અમારો સર્વનો ત્યાગ કરી જાઓ છો । તમારા માત્મા જવાથી અહીં કેવો અનર્થ થશે તેનો કંઈ વિચાર થયો છે ખરો ? ”

સિદ્ધાર્થ ધીમે સ્વરે બોલ્યો:

“હંદક ! આ વખત એવું કાંઈ પણ બોલીને મહારા પુણ્ય-કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખવું ઉચિત નથી, શું તું નિવાસવિભવને સર્વો-પરિ સુખ સમજે છે ? ના, ના, એ તો એક પિંગર છે. હું તેમાં પૂરાયણ એક પક્ષી છું. ફરક એટલોજ છે કે, આ એક સુવર્ણનું પિંગર છે. પરંતુ હંદક ! પિંગર સુવર્ણનું હોય કે મમે તેનું પણ તે પિંગર તો ખરજી ! તેમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. હું મહારા પોતાના કલ્યાણ માટે આ પ્રયત્ન કરતો નથી પરંતુ જન્મતાના સર્વ જીવોના કલ્યાણ માટે મહારા આ પ્રયત્ન છે. તું મહારા મિત્ર છે. તું મને સહાયકર.”

હંદકે એક ધીમે નિઃશ્વાસ મુકી કહ્યું:

“ત્યારે સુવરાજ ! શું તમે રાજ્યનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાપાત્ર મહણ કરશો ?”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો:

“હા, તે માટે તો મને જન્મ ખારણ કર્યો છે. પરંતુ હંદક ! હું જે રાજ્યનો શોધ કરવા ગઈ છું. તે રાજ્યનું મૂલ્ય આવાં ફોટી રાજ્ય કરનાં અધિક છે.”

હંદકે કહ્યું:

“પણ મહારાજ ! આપના મધા પછી વૃદ્ધ શુદ્ધીદન મહારાજની સ્થિતિ શું થશે ? તમારાં માતૃથી ગૌતમીને કેટલો શ્રોધ થશે ? મરોધરને કેટલું દુઃખ થશે ? એનો કાંઈ વિચાર કરો જે મરોધરા તમને પોતાના પ્રાણથી અધિક સમજે છે તે તમારા મધા પછી કેટલા દિવસ જીવી શકશે ?”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું

“છંદક’ એવા શબ્દો બોલી મદને મોહવણ કરીય નહિ. તું મદારો મિત્ર છે. આ વખત મદને સદાય કરવી એ તારો ધર્મ છે. અને બેના પ્રેમ સંબંધી તું કહે છે તે પ્રેમ શું ચિગ્રદાન મદે તેમ છે? ગમે તેમ પણ તે પાર્થિવ પ્રેમ છે. દાનુનંદુર છે. કાપંદા-રણુ પૂરું થતાગ, પૂર્વ જન્મના કણ્યાર્નુવંધ તુટતાં તે પ્રેમ નાશ પામશે. સર્વ પોતપોતાને ધ્યાને આપ્યાં જશે. પરંતુ છંદક’ હું તો શ્વર્ગીય, અખંડ, અમર પ્રેમને માધરા જાઉં છું. મદને ત્યાં જતા દે. તું મદારો માર્ગદર્શક થા સુર્યોદય થતા પહેલાંજ તું મદને પછા દૂર દેગમાં સર્પ જા. તે પત્રી આગળ હું મદારે માર્ગે જઈ અમૃતનો સીધ કરી સર્જા.”

“હે જનની જન્મભૂમિ! હે ગરિયમી! માતે! ત્હને છેલ્લા પ્રજ્વાલ, મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે દિવ્ય અને સત્ય તત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ ત્હારા દર્શનનો અવગ્રહ લાભ લઈશ. તે પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાંસુધી સર્વ આયુષ્ય તેજ કાર્યમાં વ્યતીત કરીશ.”

સિદ્ધાર્થ જ્યાર નિકળતાંજ તેણે અત્યંત વેગપૂર્વક ઘોડો ચલાવ્યો. હંદક પણ તેની પાછળ તેટલાજ વેગથી ખેંતાનો ઘોડો દોડવનો હતો. જન્મે જરા પણ વિશ્રાંતિ નહિ લેતાં સૂર્યોદય વતાં પહેલાં સતત માર્ગ કાપતા હતા. અનેક ગામ, પર્વત, અરણ્ય પસાર કરી કપિલવસ્તુ નગરથી પિસ્તાપીસ માઈલ દૂર અનમા નામક સરિતાને કિનારે આવી પહોંચ્યા.

સિદ્ધાર્થ ઘોડેથી નીચે ઉતર્યો. તેણે ઘોડાની પીઠ ચામડી તેના મુખને ચુંબન કર્યું. અને હંદકને સોંપ્યો. નજીક એક શિકારી આશ્ચર્યચકિત તો જન્મેને જોયાં કરતો હતો. સિદ્ધાર્થે તે શિકારીને નજીક બોલાવી તેની કૃપા પ્રાર્થના કરતાં કર્યું:

“માઈ વ્યાધ! મ્હારી એક વિનંતિ માન્ય કરશો તો મ્હારા પર મ્હોટો ઉપકાર થશે. મ્હારો આ પોષાક તમે લ્યો અને તેના બદલામાં તમારાં દાટલાં વૃદ્ધાં વચ્ચે મ્હને આપો.”

સિદ્ધાર્થે રાજમુકુટ અને શરીર પરનો કિમ્બિ ગ્રખ્યો રહેવા હઈ બાકીનાં વચ્ચે વ્યાધને સ્વાધિન કર્યાં. એ જોઈ શિકારીને અતિશય આશ્ચર્ય થયું પરંતુ કાટલાં વચ્ચોતો જે બદલો મળ્યો તેથી તેને આનંદ જ થયો. તેણે તુરંતજ પોતાના વચ્ચે સિદ્ધાર્થને આપી તેનાં વચ્ચે ગ્રહણ કર્યાં. તે તુરંતજ આનંદ અને સંતોષ સદિત પોતાને મેર ચાલ્યો ગયો.

સિદ્ધાર્થે પોતાના હાથમાંની તથાગ વડે પોતાના મસ્તકના

વાળ કાપી નાંખ્યા. તે વાળ, પોતાનો રાગમુકટ અને ઝાંખો
છંદકને આપી કહ્યું:

“છંદક! મ્હારા સ્મરણ ચિન્હ તરીકે આ વસ્તુઓ મહારાજ
શુદ્ધોદનને આપજો. તેમને મ્હારા અનેક પ્રણામ દેજો. મ્હારે માટે
કંઈ ચિન્તા ન કરે એમ પણ મ્હારા તરફથી વિનંતિ કરજો. છંદક!
તેં મ્હારા પર અનેક ઉપકાર કર્યો છે. તેનો જદ્દો વાળવા મ્હારી
પાસે અત્યારે કંઈજ નથી. ત્હારો મ્હારા પર જે પ્રેમ છે તે કાયમ
રાખજો. જે મહત્વના કાર્ય માટે હું ત્હને છોડી જાઉં છું, તેમાં
મ્હને યશ પ્રાપ્ત થતાં તું પણ કેટલેક અંશે કારણભૂત હોવાથી જન-
સમાજ નિશ્ચય ત્હારી પ્રશંસા કરશે. જા, હવે તું કપિલવસ્તુ નગરને
માર્ગે પાછો જા. સર્વને સંતોષકારક સમાચાર કહેજે અને
આનંદમાં રહેજે.”

એટલું કહી સિદ્ધાર્થે એક ભિક્ષા પાત્ર હાથમાં મૂક્યું.
છંદકના નેત્રમાંથી થતા અશ્રુપાત તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં પગનાં
જોડા કાઢી દૂર ફેંકી દીધા અને આગળ ચાલ્યો ગયો. છંદક અને
કંટક બન્ને દૃષ્ટિ પહોંચી ત્યાં સુધી પાછું વાળા સિદ્ધાર્થને જોતા
હતા. સિદ્ધાર્થ ધણે દૂર દૃષ્ટિ બહાર નિકળી ગયો ત્યારે છંદકે એક
હાડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો તે કંટકને લઈ કપિલવસ્તુને માર્ગે જતા
તેમને યથોપદેશ કરતું કંટક ત્યાંથી એક ડગલું પણ ખમ્યો નહિ,
તે ત્યાંજ બેસી ગયો અને સ્વામિભક્ત મુગ્ધા પ્રાણીયે પોતાનો પ્રાણ
ત્યાગ કર્યો! અહા! કેવો સ્વામી વિરહ!

કંટકની કરુણ સ્થિતિ જોઈ છંદકનું હૃદય ચૂર્ણવિચૂર્ણ થવા
લાગ્યું. તેણે અશ્રુપાત કરતાં કહ્યું:

“હે પ્રભુ ભક્ત પ્રાણી! સ્વામીની વિરહ વેદનાથી ત્હારી
આવી રહીતિ થઈ એ ત્હારી સ્વામીભક્તિનું અનુપમ દર્શન છે.

સુંગા પશુઓ જેવી સ્વામિભક્તિ થોડે ધણે અંશે પશુ મનુષ્યના હૃદયમાં ઉતરે તો જનસમાજમાંથી નિમકહરામપણું ખરેખર દૂર થઈ જાય. તેમના પરથી કૃતધનતાનું કલંક નાશ પામે!”

છંદક ત્યાં ફાણ પણ થોભ્યો નહિ. થોડી વારમાં જ તે કપિલ-વસ્તુ નગરમાં જઈ પહોંચ્યો. તેના આવતા પહેલાંજ કપિલવસ્તુ નગરમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો. તે દિવસે સર્વ જનવાનો આકાશમાં દર્શન હેતાં પહેલાંજ સિદ્ધાર્થ અદ્યય થયાના દુઃખ સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા હતા. રાજા શુદ્ધોદનને કુમારના શોધ માટે સર્વત્ર રાજદૂતને મોકલી દીધા હતા પરંતુ સિદ્ધાર્થનો પત્તો લાગ્યો નહતો. આજે રાજા શુદ્ધોદન, રાણી પ્રગવતી અને યશોધરાના હૃદય ચિંતાને લીધે અતિશય વિવૃણ થયાં હતાં. યશોધરાની મન-સ્થિતિ તો જાણે તે પતિ વિયોગમાં ગાંડી બની ગઈ હોય તેમ યત્નકાર જણાતી હતી.

એટલામાંજ છંદક કપિલવસ્તુ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે શુદ્ધોદન સમક્ષ જઈ અશ્રુભરિત નયને સિદ્ધાર્થ સંબંધી સર્વ હકિગત નિવેદન કરી. એ સાંભળનાંજ રાજાના મસ્તક પર વજ્રપાત થયો હોય તેટલું કષ્ટ થયું પરંતુ યશોધરાના મુખ પર એક રીતે સંતોષની છાયા જણાવા લાગી તેણે પતિની પેઠેજ સન્નિવૃત્ત મહણ કરી રાજ્યવિભવ આદિ સર્વ સુખ પર જલાંતસિ અર્પણ કરી. તે એકાંત નિવાસમાં રહી પતિના કાર્યમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થા. તે માટે પરમાત્માની કૃપા બિક્ષા માંગવા લાગી. બાહ્યરક્તનું યથાવિધિ પાલન કરવા લાગી.

અનમા નદિને કિનારે જે સ્થળે સિદ્ધાર્થે છંદકને વિનાય ક્યો હતો ત્યાં નજીકના એક ન્હાના ગામને છંદવાડી કહે છે. તે ગામ હજી પણ વિદ્યમાન છે. તે પછીના બૌદ્ધમાં રાજાઓએ ત્યાં પ્રથંડ સ્તૂપ બાંધેલા છે. તે અજ્ઞાપિ પર્વત જીર્ણવસ્થામાં દર્શિ-ગાયર થાય છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

પર્યટણ.

ત્યહં જરામૃત્યુભયં ' વિદિત્ય
સુસુક્ષ્મા ધર્મમિમં પ્રપન્ન : ।

સિદ્ધાર્થે સાંબળ્યું હતું કે: માનવ-સમૂહના મંસર્ગથી અતિ દૂર પર્વતશ્રેણીની ગુફાઓમાં મ્હોટા મ્હોટા ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે. તેમને શરણે જવાથી આત્મમુક્તિનો નિર્વાણ માર્ગ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. હંદકને વિદાય કર્યા પછી સિદ્ધાર્થે પોતાને મળેલી માદિતી પ્રમાણે વિશાળ પર્વતશ્રેણી વચ્ચે અમળ કરવા માંડ્યું. થોડા દિવસમાંજ ત્રિવિસાર રાગની રાજધાની રાજગૃહ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. તે સમયે મગધ દેશમાં એ શહેર વિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધ હતું. પ્રાચીન કાળના રાગઓ શહેરના સંરક્ષણ માટે તેની આસપાસ મજબુત કોટ બાંધના. એ નિયમ પ્રમાણે રાજગૃહ શહેરની આસપાસ નૈઋત્ય રીતેજ મોટા

પર્વતો હતા અને સહેરની જ્ઞામુજ પાંચ વિશાળ પર્વત શૃંગ
આકારા સાથે સ્પર્ધા કરી રહ્યાં હતાં. વૈમાર, વિપુલ્લ, તપોવન
શેત્રગિરી અને રત્નગિરી નામક પાંચ પર્વત શૃંગ નજીક ઘેર
અરણ્યમાંથી પેલી જાણુએ જન્મ માટે એક તદ્દન સાંકડો વાંકિયુકો
રસ્તો જણાવતો હતો. તે રસ્તાની સ્થાનેની જાણુએ જર્તાંગ
અત્યંત મનોહર વનપ્રદેશનું દર્શન થતું હતું. એ વનપ્રદેશ અતિશય
પવિત્ર અને પ્રસિદ્ધ હતો. ત્યાં મુંદર ફૂલ-પુષ્પવાળાં અનેક વૃક્ષ હતાં.
પર્વત ઉપરથી વહેતા નિર્મળ જળના અનેક ઝરણુ તે પ્રદેશમાં વહન
થતાં હતાં. નજીકમાં જ મજ્જીત દિશાની બીંત જોવા અને કાષ્ઠ
ધ્યાનરથ બેઠેલા યોગિરાજની પેઠે શાંત, સ્થિર અને ગંભીર એક
નિશ્ચય પર્વત જણાવતો હતો. એજ પર્વતમાં એક વિશાળ ગુફા હતી.
તેનું મુખ ઔદુમ્બરના ધનધોર વૃક્ષોથી આગ્રત ઘેરાયું હતું. સિદ્ધાર્થ
ધામે ધામે માર્ગક્રમણ કરતો એજ રમણીય વનપ્રદેશમાં આવ્યો.
તદ્દત એકાંત સ્થાનમાં ગુફા જોઈ તેણે ત્યાં તપશ્રયી કરવાનો નિશ્ચય
કયો. એ પ્રદેશમાં એવી કંઈક પવિત્ર શક્તિ હતી કે ત્યાં પ્રવેશ
કરતાં જ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પવિત્ર ભાવના ઉત્પન્ન થતી. આ
સ્થાનમાં સિદ્ધાર્થ તપશ્રયી અર્થાત્ જગતના જીવોનાં દુઃખ કષ્ટ
પ્રકારે દૂર કરી શકાય તે સંજોગી વિચાર કરવાનો આરંભ કયો.
ગુફા બહારના એક મોટા પાપાણુખંડ ઉપર, પાપાણુની મૂર્તિ પેઠે
નિશ્ચય થિતે તે ધ્યાનમગ્ન થઈ બેસતો. એક વખત ધ્યાનમાં મગ્ન
થવા પછી ગમે તેટલો તાપ, પવન, વર્ષાદે કે ટાક પડ્યા છતાં સિદ્ધાર્થનું
મન તે તરફ ચલાયમાન થતું નહિ. તે તો છટ ચિંતનમાં બેઠો
તે જ બેઠો ! ત્રીજી કાળમાં દિનમણી પોતાના પ્રખર નેત્ર વડે હૃદયથી
અસ્તપર્યંત સિદ્ધાર્થના સ્વામી સતત જોના હતા. તે સમયે મૂર્ખના
સખ્ત તાપથી થયું જહીં મુદ્દાં ભય પામતાં હતાં જરૂર સિદ્ધાર્થ !
એક દાણુને માટે પણ નેત્ર ઉઘાડી પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠતો
ન હતો. આ પ્રમાણે એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ પણ કેટલાંક

વર્ષ પર્વત તેણે સૂર્યના પ્રવણ તાપ સહન કર્યો. વર્ષો ઋતુમાં તેના શરીર પર અખંડ જળધારાઓનો વર્ષાદ વર્ષોવી ઈંદ્રિયે તેને આસન-બેસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સિદ્ધાર્થે પોતાનો નિત્ય નિયમ ત્યજ્યો નહિ. થંડીના દિવસોમાં અતિશય થંડી પડતી હતી. ડાઘ ડાઘ વખત તો હીમનાં ઝોટાં ગચિયાં શરીર પર પડવા છતાં સિદ્ધાર્થને તેની કંઈ અસર થતી નહિ. તે એક ચિત્તે ઈંદ્રિયનમાંજ નિમગ્ન થયો હતો. તેને શરીરનું જાનજ ન હતું. તે પોતાના આત્મદેવની પ્રાર્થના કરી ઈચ્છિત માર્ગ શોધતો હતો. શરીરને ગમે તે થાય તો પણ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ થતાં સુધી પોતાના આસન પરથી ચલિત નહિ થવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. ત્યાં સુધી તેની એ ભાવના દૃઢ હતી ત્યાં-સુધી તે નિયમ પ્રમાણેજ ધ્યાનમગ્ન રહેતો. શરીરને ગમે તે થાય તેની તેને પરવા જ ન હતી.

સિદ્ધાર્થ નિશ્ચયચિત્તે ધ્યાનાવસ્થ થતો ત્યારે તે એટલો સ્થિર જણાતો કે પક્ષીઓ સુદ્ધાં તેને ચૈતન્યદિન સમજવામાં થંકા કરતાં નહિ. અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ તેની નજીક પડેલા બિંદુ પાત્રમાંથી ખાત ખાતાં, જળપાન કરતાં, અને તેના શરીર પર બેસી બપરદિન ચિત્તે કિંકકિલાટ કરતાં. માત્ર તેના નજીક જનાર દર્શકોને તે ચૈતન્ય-હીન જણાતો ન હતો. તેમને તો વાયુહીન સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષિત થઈ રહેલી નિઃકંપ દીપક ન્યોતિ જેવો તે પ્રભાવશીલ જણાતો. મધ્યાહ્ન સમયનો મૂર્ધ પોતાનાં તીક્ષ્ણ નેત્રો વડે જ્યારે તેના પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકતો ત્યારે એમજ જણાતું કે જાણે તે સિદ્ધાર્થની તપશ્વર્ણની પરીમાજ કરે છે! વર્ષોકાગમાં જ્યારે તેના શરીર પર મૂળગધાર દૃષ્ટિ પડતી ત્યારે ઈન્દ્રિય સિદ્ધાર્થને આસનબેસ થઈ તપશ્વર્ણ બંધ થવાની રાદ જોતા દોષ એમ જણાતું. થંડીના દિવસોમાં ન્દાના-ઝોટા હીમખંડ તેના શરીર પર પડતા દોષાઓ તેની તપશ્વર્ણ બંધ થવાની થંકા ઇત્યન્ન થતી પરંતુ સિદ્ધાર્થનું નિશ્ચયજન એટલું

દહ હતું કે પ્રકૃતિ દેવીદ્વારા ચતાં વિધોની તેણે દરકાર કરી નહિ. તપશ્ચર્યાને પ્રતાપે અવસ્થ સત્યની શોધ હસ્તગત થશે એવી તેને ખાત્રી હતી તેથી તેણે તપશ્ચર્યાકાર્ય સતત ચોક્ષુ રાખ્યું હતું. જ્યારે તે પોતાના આસન પર બેસી ધ્યેય ચિન્તમાં નિમગ્ન થતો ત્યારે તેને ખાલ જગતના નૈસર્ગિક પ્રપંચનું જ્ઞાનભાન રહેતું જ નહિ. મધ્યાહ્નનો સૂર્ય ધીમેધીમે પશ્ચિમ આકાશમાં વિસિન થઈ વિત્રાંતિ લેવા જતો અને એકેક તારક આકાશમંડપમાં રત્ન ગોણકની પેઠે ચમકી સર્વ આકાશ રત્નખચિત મૂલ્યવાન ચંદ્રવા જેવું દેખાવા લાગતું ત્યારે પણ સિદ્ધાર્થ પોતાના આસન પર ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલો જ જણાતો. મધ્ય રાત્રિએ દિસકે પશુઓ ગુફામાંથી બમંકર બરાડા પાડી અરણ્યમાં સિંહાર શોધવા નિકળતાં ત્યારે મધ્ય રાત્રિ ચમકી હોવાની કલ્પના કરી તે પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી. ગુફામાં જઈ થોડી નિદ્રા લેતો અને અશ્વેદપ થવા પૂર્વે જ તે પોતાના નિદ્રાસનનો ત્યાગ કરી પુનઃ નિત્યના ઉદ્યોગે વળગતો. ગુફામાંથી બહાર નિકળતા જ તે સૃષ્ટિ તરફ કશું દષ્ટિએ નિહાળી કહેતો કે “હે વસુધરા ! ત્હારું અને ત્હારાં સન્તાનોનું દુઃખ દૂર કરવા માટે મનતા પ્રપત્ન કરવાનો મહારો દહ નિશ્ચય છે. હું નિરાશ થતો નથી. તે સલા, તે અમૃત, તે દિવ્યનરૂપ શોધવા માટે મહે મહાર્થ સર્વ આયુષ્ય ત્હને અર્પણ કરું છે.” એમ કહી તે પોતાનું કમંડલુ ગ્રદણુ કરી પ્રાતઃવિધિ માટે બહાર નિકળતો. પર્વતમાલાના ઉચ્ચ વિભાગમાંથી ખળખળ નાદ કરી દોડતી વહેતી વનશૃંગિ ગગનવતી એકાદ નદીના પ્રવાહમાં જઈ સ્નાન કરતો. પછી બિહ્વાપાત્ર લઈ રાતજુદ શહેરમાં બિહ્વા માટે જતો. શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં જ પ્રત્યેક પ્રજાજનના મન પર તેની પવિત્રતાની છાપ પડતી તેથી તેઓ તેના તરફ આકર્ષાતાં. તેની શાંત, કંદુલાળનક દિવ્ય મુખકાંતિ જોતાં જ સર્વ મનુષ્યો તેને મહાપુરુષ સમજતાં. તેના ચરણ ઉપર ભક્તકે નમાવવા, તેની ચરણરજને વંદન કરવા અને તેના શરીરના વસ્ત્રો રક્ષા કરવા સર્વને ઇચ્છા થતી

તે શહેરમાં પ્રવેશ કરતો તેજ સમયે શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યો તેની આસપાસ
 વિટળાઈ જતાં. ન્હાનાં બાળકો સંધિયા ચોખ્ખા લઈ તેની પાછળ
 દોડતાં. તુરંતજ તેનું બિક્ષાપાત્ર ભરાઈ જતું. બિક્ષાપાત્ર ભરાઈ ગયા
 પછી સિદ્ધાર્થ બિક્ષા સ્વિકારતો ન હતો. તેથી ઘણાં બાળકો નિરાશ
 થઈ પાછાં ફરતાં. 'બાળકોની નિરાશા જોઈ પરદુઃખે દુઃખી એવી
 સિદ્ધાર્થની કશુંક મૂર્તિ અધિક કરણુ થતી. નિરાશ બાળકોને તે રિખત
 હાસ્ય કરતો કહેતો કે : "ભાઈ ! તમારી બિક્ષા હવે કામે લઈશ."
 બાળક મંતોપ માની ઘેર પાછાં વળતાં. સિદ્ધાર્થનો બિક્ષાનો સમય
 રાજગૃહ શહેરનાં લોકોને મનથી એક પુણ્યપર્વથી સમાન જણાતો.
 સિદ્ધાર્થ રસ્તેથી પસાર થતો તે સમયે સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્ય તથા દઈ
 તેને વંદન કરતી અને કેક પર બેસાડેલા ન્હાના બાળકને કહેતી કે :
 "જો, જો, પેલા મહાત્મા છે. તેને પ્રણામ કર." માતાનાં વચનો
 સાંભળી ન્હાનાં બાળકો પોતાના જન્મે કામળ દ્વાય કપાળે લગાડી
 પ્રણામ કરતાં. બિક્ષા લઈ પાછો આવ્યા પછી સિદ્ધાર્થ નજીકના
 એક ઋષિ આશ્રમમાં જઈ થોડો વખત ધાર્મિક ઉપદેશ શ્રવણ કરતો.
 થોડો ઉપાહાર કર્યા પછી પુનઃ તે પોતાની તપશ્રયો શરૂ કરતો.

રત્નગિરિ પર્વતની ગુફા નજીક સિદ્ધાર્થ તપશ્રયો કરતો હતો.
 તેની આસપાસના અરણ્યમાં સર્વ રચળે જૂદા જૂદા તપસ્વી મહાપુરો
 પોતાની ઇચ્છાનુસાર તપશ્રયો કરતા હતા. કેટલાક, આત્મા અને
 શરીર જૂદાં સમજી કેવળ આત્મોન્નતિ, આત્મસાક્ષાત્કારક, આત્મ-
 દર્શન માટે પોતાની શક્તિ વ્યય કરતા હતા. ત્યારે કેટલાક કેવળ
 શરીરને જૂદે જૂદે પ્રકારે કષ્ટ આપવામાં જ વિશેષતા માનતા હતા.
 એક દિવસ સિદ્ધાર્થ નગરમાંથી બિક્ષા માંગી પાછો આવતાં પોતાનો
 નિસનો માંગ ત્યજી દઈ જે જ્યે માત્ર શારીરિક કષ્ટ બોગવનાર તપ-
 સ્વીઓ બેઠા હતા તે માર્ગે પોતાની ગુફા તરફ જતા લાગ્યો. ત્યાં
 અનેક પંથ અને સમ્પ્રદાયનાં મનુષ્યો હતાં. કેટલાક અભ્યારીઓ હતા,

કેટલાક યોગીઓ હતા અને કેટલાક ઉદાસી હતા. કેટલાક દેવતાઓના પૂજન અર્ચનમાં જ પોતાનો સર્વ સમય વિતાવતા હતા, ત્યારે કેટલાક એકાંતમાં બેસી માનસ પૂજનમાં જ તક્ષીન થઈ રહ્યા હતા. કેટલાક મનુષ્યોએ પોતાના શરીરના પ્રત્યેક અવયવ પર સંપૂર્ણ એકાગ્રતા કરી તેમાં વિશેષત્વ વિકસાવ્યું હતું. કાંઈ પોતાનો એક હાથ ઉંચો કરી ધ્યાનસ્થ થયો હતો. કેટલાંક વર્ષપર્યંત એક હાથ સતત ઉચ્ચ રહેવાને લીધે તે શુષ્ક ધાટુ જેવો જણાતો હતો. કેટલાક એકપગે ઉભા રહી ધ્યાન કરતા હતા. કેટલાકે પોતાની જટા અને નખ આશ્ચર્યકારક રીતે વધાર્યા હતા. કેટલાક પદ્માસન વગેરે જૂઠાંજૂઠાં આસનો કરી ધ્યાનમાં બેઠા હતા. કેટલાક લોખંડના તીક્ષ્ણ કાંટાના આસન પર બેઠા હતા. કેટલાકના શરીર પર ચિતા બરમ ચઢેલી હતી. કેટલાકે ગળામાં જીવતા સર્પની માળા ધારણ કરી હતી. કેટલાક રમશાનના ચિતાગ્નિ નજીક આસનવાળી ધ્યાન કરી રહ્યા હતા. આવા અનેક તપસ્વીને જોઈ સિદ્ધાર્થના અંત કરણમાં અતિશય દયા ઉત્પન્ન થઈ. તપસ્વીઓની સ્થિતિ જોઈ તેના શરીર પર રોમાંચ થયો. તેના હૃદયમાંથી દયાનાં ઝરણુ વહન થવા લાગ્યાં. તે એક તપસ્વી પાસે ગયો. પ્રણામ કરી બોલ્યો:

“ મહારાજ! એક પ્રથમ પૃથ્વીની ઈચ્છા છે. ઉત્તર દેશો તો ઉપકાર થશે. હું ધણા દિવસથી આ પર્વતની ગુફામાં નિવાસ કરું છું. તમે અને તમારા જેવા અનેક મહાત્માઓ મારીરિક કષ્ટ સહન કરે છે તે હું નિત્ય જોઉં છું. સત્યના શોધ માટે હું સર્વસ્વનો ત્યાગ અહીં નિવાસ કરું છું. પરંતુ આવાં શારીરિક કષ્ટ સહન કરવાથી સત્યની પ્રાપ્તિ થશે એવું મને આટલા દિવસના અનુભવ પછી જણાતું નથી. મનુષ્ય કિંવા અન્ય કોઈ પણ પ્રાણી જન્મ ધારણ કર્યો પછી નૈસર્ગિક આધિઆમિની જાળમાં સદાજે સપડાય છે, અને તે કષ્ટ તેને મૃત્યુ પર્યંત સહન કરવું પડે છે. ત્યારે જે

આયુષ્ય કટ્ટાચક છે તેને અધિક કટ્ટ આપવામાં પુરુષાર્થ કે લાભ શો ? દુઃખ ભોગવવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. તેમ છતાં વિશેષ આગ્રહ કરીને શરીર કટ્ટ ભોગવવામાં તમારો હેતુ શો છે ?”

સિદ્ધાર્થનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાત્માએ ઉત્તર દીધો :

“ જાત્રમાં દર્શાવેલી વિધિ પ્રમાણે અમે અમારું કાર્ય કરી રહ્યા છીએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે : શરીરને કષ્ટસહિષ્ણુ બનાવી જે મનુષ્યે ભિન્નભિન્ન વ્યાપ્તિઓ ભોગવવામાં પોતાનું સર્વ આયુષ્ય વ્યતીત કરે છે તે પોતાના પાપનો ક્ષય કરે છે. સુવર્ણ જેમ અગ્નિમાં શુદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે શરીરે અનેક કષ્ટ ભોગવવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. આત્મા જોટશે શુદ્ધ અને જોટશે શ્વેત્ર થશે તેટલોજ તેને ઉચ્ચ લોકમાં પ્રમથુ કરવાનો વિશેષ અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. હું કેવળ મહારા આત્માને શ્વેત્ર કરવા માટે જ તપશ્ચર્યા કરું છું. ”

મહાત્મા । ઉત્તર પર થોડો સમય વિચાર કરી સિદ્ધાર્થે પૂછ્યું.

“ મહારાજ ! તમારું કહેવું એજ છે કે એ શુદ્ધ થયેમો આત્મા ભવિષ્યમાં સ્વર્ગલોક કે એવાજ ઠાઈ બીજા લોકમાં કેટલોક સમય નિવાસ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરશે. એજ કારણને માટે જો એ કષ્ટ ભોગ હોય તો એક સર્વોત્તમ વસ્તુનો ભોગ આપી બીજી અનિષ્ટકારક વસ્તુ ખરીદ કરવા જેવું એ કૃત્ય મને લાગ્યા છે. તમે કદો છો તે સત્ય છે કે નહિ તે કાણ જાણે છે ? જો તેમ હશે તો પણ તે ભોગવવાથી સત્ય લાભ થશે નહિ. આકાશમાં ઈન્દ્રના સિંહાસન સમક્ષ જે સ્વાર્ણમેધ આમતેમ મંચાર કરી રહ્યો છે તે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના પુષ્પબળને લીધે તે ઈન્દ્રના સિંહાસન નજીક જઈ પડે એ છે છતાં તેને ત્યાં પણ વાસ્તવિક અમરત્વ પ્રાપ્ત ક્યાં થાય છે ? ગિરિના મેઘને વાયુનો એક સપાટો લાગતાંજ ઘટ્ટિના રૂપમાં એકાદ પર્વત પર અથવા અરણ્યમાં તેનું પનન થશે, અને

ત્યાંથી અધાગમન કરી નદીમાં અને ત્યાંથી પુનઃ સમુદ્રમાં નર્મળશે !
એ મેઘની સ્થિતિ જેવી જ તમારી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિ છે.
પોતાના તપોબળથી જેઓ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે તેને અક્ષય અમરત્વ
મળતું નથી, તેથી એ અશાશ્વત સ્વર્ગ માટે આવું વિકટ કષ્ટ સહન
કરવાની પરંપરાને જાણી જોઈને આમંત્રણ કરવું મહેને કેવળ ગાંડપણ
જણાય છે. 'અક્ષય-અમર સુખ માટે થોડુંક કષ્ટ સહન કરી શરીરને
શિક્ષા કરવી એ તો હું સ્વીકારું છું', પણ ક્ષણિક સુખને માટે સર્વ
આયુષ્ય વિપત્તિના કઠિન બંધનમાં બાંધી રાખવું મહેને વ્યર્થ
જણાય છે. "

સિદ્ધાર્થનો અભિપ્રાય મહાત્માને પસંદ પડ્યો નહિ, તેમણે કહ્યું :

" તમારા અભિપ્રાય માટે કેઈ સાત્તાધાર છે ? આત્મા પુનઃ
પુનઃ દુઃખ ભોગવવા બંધાયેલો છે એ વિચાર બૂલ બરેલો છે. આત્માના
સ્વર્ગવાસ પછી સ્વર્ગવાસનો સમય પૂર્ણ થતાં સુધી તે કેવળ ત્યાં આનંદ
હિપભોગ કરતો નથી. ત્યાંથી હિતમસોકની પ્રાપ્તિને માટે તે પુનઃ
પ્રયત્ન કરે છે. રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી જેમ દિવસનાં દર્શન થાય છે
તે પ્રમાણે દુઃખ ભોગવ્યા સિવાય સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થશે ? પંચ
મહાભૂતદ્વારા તૈયાર થયેલું શરીર એ આત્માની સુકિતનું એક સાધન
છે, તે માટેજ એ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય તેનો સફળપ્રયોગ
નહિ કરતાં માત્ર ક્ષણિક સુખને માટે શરીરને કષ્ટથી દૂર રાખવું
એ કેવળ અજ્ઞાનતા છે. "

સિદ્ધાર્થનાં મનને મંતોષ થયો નહિ. તેણે સાંતિપૂર્વક કહ્યું

" મહારાજ ! આત્માની સુકિતને માટે પુનર્જન્મની કલ્પના સત્ય
માનવી જોઈએ પરંતુ મહેને તો એમ જ જણાય છે કે. પુનર્જન્મ
વગેરે સર્વ મિથ્યા છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે કદાચ હું ક્ષણપર્યંત કબૂલ
કરું કે પુનર્જન્મ છે. તેમાંથી સુકેત થઈ એકાદ દેવનો જન્મ મળતાં

તમને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થશે. તેમ છતાં પરિવર્તનની ક્રિયા અંધ પડતી નથી. દેવતાઓનું પણ પરિવર્તન થાય છે એ તમે સ્વીકારો છો ખરા ?”

મહાત્માએ ઉત્તર દીધો:

“હા ! દેવતાઓ પણ પરિવર્તનશીલ છે. માત્ર બ્રહ્મ—કૃષ્ણ—એ જ પરિવર્તન રહિત છે. દેવતાઓને પણ ક્ષય—વૃદ્ધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ તે બ્રહ્મ તો અમર, અજર અશ્વય છે.”

સિદ્ધાર્થે ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું:

“ત્યારે મહારાજ ! તમે જ વિચાર કરી જુઓ કે એક કાષ્ઠનિક અને અનિશ્ચિત દૃઢ પ્રાપ્ત કરવાની આશામાં ભયંકર કष्ट ભોગવવું એ ગાંડપણુ નહિ ? આત્માના કવ્યાણુને માટે ગમે તેવી શારીરિક વિપત્તિ સાથે જાણીજોઈને યુદ્ધ કરવું એ ન્યાય કયાંનો ? ગર્ભવાસના વિસક્ષણુ દુઃખ ભોગ સંપૂર્ણ થાય નહિ એટલામાં જ આત્મમુખની કષ્ટપનામાં શરીરને દુઃખ સહન કરાવવું એ મ્હને સપ્રમાણુ જણાતું નથી.”

મહાત્મા કોંઈક સંત ખેડા પછી કિચિત્ ઉદ્દેગપૂર્વક બોલ્યા

“મહાત્મન ! અમારો આ માર્ગ પરાપૂર્વથી આસ્થો આવે છે. એમાં શંકાને સ્થાન નથી. શકા ઉપરિચિત કરી મનને બળ નહિ કરતાં અપૂર્વ શ્રદ્ધાથી સતત કર્તવ્ય કરતાં રહેવું એ જ અમે ઉચિત સમજીએ છીએ. આ માર્ગ કરતાં જો કેઈ અન્ય એક માર્ગ તમારા જાણુવામાં હોય તો મ્હને સંમતિ હશે. જો ન જાણુતા હો તો મ્હને મ્હારા કર્તવ્યમાંથી બદલ કરશો નહિ.”

“એ સંમતિ સિદ્ધાર્થના મનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. તે વિચાર-ભરિત ચિત્તે ત્યાંથી ઉઠી પોતાની યુદ્ધ તરફ વળ્યો. માર્ગમાં જતાં

પર્વત શ્રેણીમાંથી વસન ચતાં ઝરણાં, નવપદ્મવથી પ્રકૃતિજત બનેલાં વૃક્ષપદ્મવ, સૂર્યનાં કિરણથી અધિક સનેજ બાણતાં વિકસિત પુષ્પ, નીલ આકાશમાં ઉચ્ચાર્ધના અભિમાનથી મસ્તક ડોલાવી રહેલા તાડવૃક્ષ અને પોતાના ઉદ્ધાસિત કલરવથી વનદેવીનાં મંગીત ગાનાર પક્ષી ! એ સર્વનાં દર્શન કર્યોથી તેના અર્પત કરણની ચિન્નતા દૂર થવા લાગી. તે કંઈક ખૂબી પ્રિયે જ એ સર્વ સ્થામે જોવા લાગ્યો. તે સર્વ તેને શાંત, સંતોષી અને આનંદમગ્ન બાણાયાં તેણે મનમાં જ કહ્યું :

“ વિકસેલાં પુષ્પો કેવાં મનોહર બાણાય છે. કેવળ સંતોષપટ્ટિને લીધે જ તેમને મનોહરત્વ પ્રાપ્ત ચર્ચુ છે. એ વિચારાનું આદ્યુષ્ય કેટલું અત્યંત ! એક એ દિવસમાં હરમાઇ જઈને વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ખરી પડશે. એટલા અદ્ય આયુષ્યમાં પણ તેઓ આત્મનાશનો અથવા શરીરકષ્ટનો પ્રયત્ન કરતાં નથી. એતપર્વત પ્રકૃતિદેવી સાથે આનંદપૂર્વક હર્વન વ્યતીત કરે છે. તેજ પ્રમાણે પેલા તાડ આદિનાં ઉચ્ચ વૃક્ષ ! પોતાના પરલવથી, અવિચલ આનંદિત બની સુદૃઢ પગિશ્મ દૂર કરવા માટે પંખો નોખી રહ્યાં છે. આ વિચારાં પરાપકાર કરવા સિવાય બીજી કંઈપણ કામ કરતાં જ નથી. તેના પર આશય વેનાર પક્ષીઓ સુદ્ધાં કેવા અપૂર્વ આનંદથી પોતાનો કાળક્રમણ કરી રહ્યાં છે અને અમે ? પક્ષીનો સંહાર કરવામાં કુશળ મનુષ્યો નાના પ્રકારનાં શત્રુ અધ્યયન કરી પુષ્કળ યોગ સપાદન કરવા છતાં શું કરીએ છીએ ? અમે તો અમારો અને અન્ય જીવોનો નાશ કરી રહ્યા છીએ ! પુષ્પ અને પક્ષીઓનું પરાપકારજીત અને તેમની સદિધિપ્તિનું પ્રજ્ઞાંત જોઈ મનુષ્યહૃદયમાં કંઈ પરિવર્તન ચર્ચુ થક્ય છે ખરું ? મનુષ્યહૃદય પરાપ-કારજીત ધારણ કરવા સમર્થ ચરે ખરું ? ”

“ નિદાર્ય વિચાર કરતો થોડો વખત નિવસ પ્રિયે ઉમેો રહેા. પક્ષી તેણે અદ્યુષ્ટત સ્વરે કહ્યું.

“હા! સક્ય છે! સતત પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્યની બ્રમણામૂલક સમગ્રજી સદગે દૂર થઈ શકે એમ છે. આજથી જ, નહિ, નહિ, આ કાલથી જ એ જ ઉદ્ધોગ શરૂ કરવો જોઈએ.”

ઉપલા શબ્દો પ્રતિજ્ઞાના રૂપમાં ઉચ્ચાર્યો પછી સિદ્ધાર્થ પોતાની શુકા તરફ ગયો. હૃદયની સર્વ શક્તિ એકત્ર કરી પરોપકાર માટે તેનો ઉપયોગ કયે રચણે કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં થોડે વેગળે ફેટલાક ભરવાડ લોકે ઘેટાંનું એક મ્હોટું ટોળું લાંબી આવતા જોઈ તે ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. થોડી વારમાં જ ઘેટાંનું ટોળું ત્યાં આવી પહોંચ્યું. સિદ્ધાર્થે ઘેટાના અનેક ન્હાના બચ્ચાં તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી. તેને જણાયું કે તે બચ્ચાના પગમાં કંઈક વાગવાથી તેમાંથી રક્ત નિકળી રહ્યું છે. તે લંગડું લંગડું ચાલતું હતું. તે બાળકની માતા ઘેટી વારંવાર પાછું વાળી જોતી અને આર્તસ્વરે બૂમો પાડતી. એ જોઈ સિદ્ધાર્થનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેના નેત્રમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે તે ઘેટાના બચ્ચાને ઉંચકી છાતી સાથે દબાવી કહ્યું:

“વાત્સલ્યપ્રેમથી વિચ્છેદન થયેલી જનની! ત્હારા દુઃખનો સહાયક થઈ કંઈક આંસો ત્હારૂં દુઃખ ઓછું કરીશ. પરંતુ ઉપર બેમી શરીર કષ્ટ બોગવનારા તપસ્વીઓના દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં આ દુઃખ અબોધ પશુને સુખી કરવું અનેકગણું શ્રેયસ્કર છે.”

ત્યારપછી સિદ્ધાર્થે ભરવાડને કહ્યું:

“ભાઈ! આ બકરાં અને ઘેટાંને તમે ક્યાં લઈ જાઓ છો?”

સર્વ ભરવાડમાંથી એકે કહ્યું:

“મહારાજ! આ સર્વ પશુને અમે યત્રમાં બિલિદાન આપવા માટે લઈ જઈએ છીએ. રાજગૃહના ત્રિવિસાર રાજાએ એક મ્હોટો

યમ આરંભ્યો છે. આવતી કાલે રાત્રે બાર વાગે રાખ આ પશુઓનું બસિદાન આપવાના છે. રાખની આગ્રા મળવાથી અમે આ સર્વ પશુ ત્યાં લઇ જઈએ છીએ. "

બરવાડના શબ્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થનું કોમળ હૃદય અધિક ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થયું. આજરાત્રે આટલાં બધાં પશુઓનો સંહાર થવાનું જાણી તેના હૃદયમાં ધણું કષ્ટ થયું. કઈ સુકિતદારા સર્વ પશુઓના જીવનું મરણીય કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એ સંબંધી બરવાડ લોકોની સલાહ લાભદાયક નહિ થાય એમ સમજી તેણે એક બરવાડને કહ્યું:

"માઈ! એ ન્દાના બચ્ચાને પત્રે વાગેલું હોવાથી તે ચાલી શકતું નથી. તેથી જો તમને હરકત ન હોય તો હું રાજગૃહના ધરમંડપ સુધી ઉંચરી લઉં. "

સિદ્ધાર્થનું મુખતેજ, તેની પરોપકારવૃત્તિ અને નિરાભિમાનીપણું જોઈ બરવાડેને તેના ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે ઘેટાના બચ્ચાને ઉંચરી ધરમંડપ સુધી લઈ જવાની પરવાનગી આપી. તરત જ સિદ્ધાર્થ બચ્ચાને લઈ તેની માતા સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો. મધ્યાહ્ન સૂર્યના પ્રખર તાપકિરણો અગ્નિની વૃષ્ટિ કરતાં હોવાથી રસ્તો સખ્ત તપી રહ્યો હતો. તેમ છતાં સિદ્ધાર્થ શાંતિ અને સહનશક્તિ ધારણ કરી બરવાડો સાથે ચાલતો હતો. બીજા પર પરોપકાર કરવામાં, બીજા પર દયા કરવામાં અને બીજાનાં કષ્ટ દાળવામાં મનુષ્યના મુખ પર એક પ્રકારનું દૈવી તેજ, દૈવી સતોષ અને દૈવી આનંદ જણાય છે. તે સર્વ ચિન્હો સિદ્ધાર્થના મુખ પર વિકાસ પામેલાં હોવાથી તે અત્યારે પહેલાં કરતાં અધિક તેજસ્વી અને નમ્ર જણાતો હતો. નમ્રતા અને તેજસ્વિતા યોગ્ય પ્રમાણમાં એકત્રિત થવાથી તેના મુખ પર અવર્ણનીય ગાંભીર્ય જણાતું હતું. એક દિવ્ય કાંતિધારી સન્માસી એક ન્દાના ઘેટાના બચ્ચાને હૃદય સાથે દયાવી

ચંત્રપશુની પાછળ પાછળ ચાલે છે એ દેખાવ જે મનુષ્યોએ જોયો તેનો મનમાં અતિ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને એ “મનુષ્ય છે કે દેવ” એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો.

એક ન્દાના ઘેટાના બચ્ચા ઉપર ઉપકાર કરવાથી સિદ્ધાર્થના મુખ ઉપર તેનો વિશેષ પ્રભાવ વિનસ્યો. તેણે જાણ્યું કે જ્યદયાનું પરિણામ ખરેખર વિલક્ષણ છે. તપશ્ચર્યામાં દબરો વર્ષ વ્યતીત કરવા કરતાં પગેપકાર કાર્ય કરવામાં વિશેષ એક દિવસ અધિક કિંમતી છે એમ તે સમજ્યો. ભવિષ્યના આયુષ્ય કમની તેને શુકલિન્દીજ મગા ગઈ હોય તેટલો તેને સનોપાનદ થયો. એક ઘેટાના બચ્ચાનું કુખ ઝોલુ કર્યું ને કાંઈ વિશેષ નથી પરંતુ આ સર્વ પ્રાણીઓના જીવ બચાવવામાં કેવું વિશેષત્વ છે એ વિચાર તેના મનમાં એક સરખો ઘોળાયા કર્યો હતો. પોતાની સર્વ વિચારશક્તિ એ એક જ વિષય પર કેન્દ્રિત કરી હતી. ભરવાડોની સાથે ધીમે ધીમે ચાનતાં ચાનતાં સિદ્ધાર્થ જીવે દિવમે સૂર્યોદય સમયે રાજગૃહ નગર નજીક વડન થઈ રહેલી નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યો. આ સમયે સૂર્યનાં ડોમળ કિશ્કુ નદીના તરંગો પર પડવાથી નદીમાંથી જાણે દિવ્ય રત્નો વડન થઈ જતાં હોય એવું મુંદર જળાતું હતું. નગરના પ્રવેશ દ્વાર આગળ ઉમેના પહેરેગીરોનું પ્રતિબિંબ નદી પર્યંત પ્રસરેલું હતું. જાણે તે પ્રતિબિંબ પહેરેગીરોના અધિકારનું વિશાળત્વ દર્શાવતું હતું! પ્રતિબિંબ જોયા પછી સિદ્ધાર્થ નદી ઉતરી પેટે પાર ગયો. જો એટલામાં જ એક ગોકમન્ડળી પોતાના દાયમાં એક મૃત શિશુ સદિત સિદ્ધાર્થ સમક્ષ આવી ઉભી રહી પુત્રગાકને લીધે તે તત્કાલ માંડા જેવી યર્ષ ગર્ષ હતી. મ્લોગી જૂમો પાડી અશ્રુપાત કરી હતી અને પોતાનો મૃતક પુત્ર સિદ્ધાર્થની રનામે મુઠી બોલી.

“બમવન! મારા આ બાળકને સ્પર્દેશ થવાથી મૃત્યુવશ થયો છે. આ ન્દાના ગાળક સિવાય માફ થઈ નથી નથી. ઘેડો!

સમય પહેલાં તે આ નદીને ઝિનારે રમતો હતો. એટલામાં કાણુ બાણુ ક્યાંથી એક સર્પે આવી એને દંડ દીધો. બાળકે રમતો રમતો મૂર્છિત થયો. જોતજોતામાં તેનો પ્રાણુજ્યોતિ લૂટી ગઈ! મહારાજ! આપ અહિં પધારતા હતા તે વખતે કાઈએ મ્હને કહ્યું કે: તમે સ્તુપુરુષ છો. તેથી તમારા ચરણુ ઉપર તેને અર્પણુ કરું છું. આપ તેને પ્રાણુદાન આપો."

તે સ્ત્રીના કશ્ચાન્નક દયાર્દ્ર સન્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થનાં મનમાં ધ્રુવે દુ:ખ થયું. તેને જો સ્ત્રીની ધણી દયા આવી. પરંતુ તેના પુત્રને પ્રાણુદાન દેવાની તેનામાં શક્તિ નહિ હોવાથી કયા સન્દોમાં તેને સંતોષ આપવો એ તેને મુશ્કેલ ન હતું. તે બાઈને કાંઈ પશુ રીતે સમજાવવાના વિચારથી સિદ્ધાર્થે કહ્યું.

"બહેન! તારા પુત્રને શ્રવિત કરવો એ કાંઈ વિશેષ કાશુ નથી. તેને માટે એક ઔપધિની આવશ્યકતા છે. તેનું નામ કાળા તલ છે. એ મેળવવા સહેલુ છે એમ તું સમજતી હશે, પરંતુ જેના ધરમાં કાંઈ મનુષ્ય મરણુ પામ્યું ન હોય તેને જો જઈ એક મુઠી તલ માંગી લાવ તો હું તારા બાળકને શ્રવંત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

સિદ્ધાર્થના સન્દ સાંભળી તે બાઈ પોતાના મૃતક પુત્રને લઈ કાળા તલ સેના નગરમાં ગઈ. સિદ્ધાર્થે ભરવાડોની સાથે જ યત્રમંડપ નજીક જઈ ઉભો રહ્યો. પ્રાત કાવનો સમય હતો. સર્વ મનુષ્યો પોત-પોતાના વ્યાપારઉદ્યોગમાં મુશાશાં હતાં, એટલામાં સફેરમાં સિદ્ધાર્થનું આગમન થયું. સર્વ મનુષ્યો તેને કહેવા લાગ્યાં કે "યત્ર યત્ર લઈ આવનાર દેવ" એ જ છે. સર્વ તેના મ્હામે આંગળી ખતાવવા લાગ્યાં. સર્વ ખેતપોતાનો કામધંધો છોડી અનિમિષ નેત્રે સિદ્ધાર્થનાં દર્શન કરવા લાગ્યાં. સ્ત્રી બાળકોની મોટી ભીડ બની ગઈ. રસ્તામાં જતા ગાદીપેઠા હિતાવથે એક બાળુએ જઈ સિદ્ધાર્થને જવાનો માર્ગ

મોકળો કરી આપતા હતા, રસ્તે જતાં મનુષ્યો એક, બાથુએ થઈ જતાં અને ભક્તિપૂર્ણ દષ્ટિએ તેનાં દર્શન કરી પ્રણામ કરતાં. ખજૂરમાં આવતું સેવડદેવડ વગેરે કાચું, થોડો વખત મંધ પડ્યું. સર્વ, વ્યાપારીઓ હાથમાનું કામ છોડી દઈ સિદ્ધાર્થનાં દર્શન કરવા લાગ્યાં. થોડો ગારીમારણું વગેરે જ્યાં સ્થાન માન્યું ત્યાં ઉભાં રહી દર્શનવંદન કરવા લાગ્યાં.

સિદ્ધાર્થના આગમનથી, સર્વ શહેર શાંત અને ગંભીર બની ગયું. આજે શું છે? સર્વ એ જ વિચાર કરવા લાગ્યાં, પણ લઈ જનાર સિદ્ધાર્થ ભિક્ષા માંગવા જતો તેથી રાજમૃદ નગરનાં સર્વ મનુષ્યો તેને ઓળખતાં હતાં એટલે આગતી પરિસ્થિતિ સમજતાં લોકોને વિચંબ થયો નહિ.

સિદ્ધાર્થ યજ્ઞમંડપ નજીક ગયો તે સમયે દ્વાર આગળ પડેરગીર સિપાહી ઉભો રહી રાત્રના પ્રમાણે મંડપમાં કોઈને પ્રવેશ દેવા દેતો નહતો. પરંતુ છાતી સાથે ઘેટાનાં જમ્યાંને લઈ આવેલા સિદ્ધાર્થની શાંત ગંભીર અને તેજસ્વી મુર્તિ જોઈ પડેરગીર રાત્રની આજ્ઞા વિસરી ગયો. તે એક બાથુએ જઈ ઉભો. સિદ્ધાર્થને યજ્ઞ મંડપમાં જવા દીધો.

તે સમયે ભારતવર્ષમાં યજ્ઞનું વિવશળ પ્રાગત્ય જાગેલું હતું. ગાંધીઓ પોતાની કાર્તિકમાં જલ્દિ કરવાનું તેને એક માધન સમગ્ર વારંવાર યજ્ઞ અનુક્રાંત આરંભતા. યજ્ઞ માટે ઝોટા વિશાળ સુંદર મંડપો બંધાવતા. દળરો આગ્રણેને આમંત્રણ આપતા અને યજ્ઞમાં પશુઓનું જલ્દિ આપી પોતાની કાર્તિક સાથે પુણ્ય સંપાદન કરાવતું એવું સમજતા. તેજ પ્રમાણે મિનિસાર રાત્રએ પણ વિખીજી અને સુંદર મંડપ બંધાવેલો હતો. તેના મધ્ય ભાગમાં યજ્ઞ કુંડમાં પ્રખર અગ્નિ જાળાઓ પ્રજ્વલિત થઈ રહી હતી. યજ્ઞ કુંડ સમીપ જાલકો

મંત્રણ કરી રહ્યા હતા અને વચેમાં વચમાં ઘૂત આદિ સૌગંધિત પદાર્થોની આહુતિ આપતા હતા. ચતુર્કુન્ડની નજીક જ પશુહત્યાનું આન હતું. ત્યાંથી પશુનો રક્તપ્રવાહ વહેતો યજમંડપમાં જઈ પડતો હતો. સિદ્ધાર્થ યજમંડપમાં જઈ પહોંચ્યો તે સમયે પશુહત્યા કર-
વોનો સમય હોવાથી એક બ્રાહ્મણ દોચમાં તલવાર લઈ સ્તંભ સાથે અધિષ્ઠા બેઠો નજીક ગયો અને તલવાર ઉઘડી / મ્હેરિયા બોલ્યો :

“ દેવતાઓ ! બિંબિસાર રાત્રના સર્વ શ્રેષ્ઠ યજુમાં આ બલિ-
દાન તમારા સંતોષને માટે અર્પણ કરું છું. તેનો સ્વીકાર કરો. ”

એટલું બોલી બ્રાહ્મણે પોતાની તીક્ષ્ણ તલવાર બકરાના ગળા પર મારવા હાથ ઉગાર્યો. એટલેમાં સિદ્ધાર્થે તેનો હાથ પકડી લીધો. તેણે કહ્યું :

“ રાજા બિંબિસાર ! પશુહત્યા કરશો નહિ. આ નિર્દોષ પશુને મુક્ત કરવાની આજ્ઞા કરો. ”

તે પછી તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું :

“ મહારાજ ! તમારા પુત્ર્ય કૃત્યમાં વિધ્ન નાખવા માટે મ્હને દામા કરજો, પણ મહારાજ ! પ્રથમ મ્હને કહો કે : બે પશુને પ્રાથ-
દાન આપવાનું તમારામાં સામર્થ્ય નથી તે પશુને મારવાનો તમને શો અધિકાર છે ? ”

સિદ્ધાર્થનો પ્રશ્ન સાંભળી બ્રાહ્મણ શુપ્તશુપ્ત બોલે રહ્યો. રાત્ર પણ કંઈ પ્રતિક્રિયાર દર્શાવ્યો નહિ. અનેક વ્રજ મંત્રવિદ્ બ્રાહ્મણો ત્યાં હાજર હતા પણ કોઈએ સિદ્ધાર્થના પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો નહિ. તેમ જ તેના કૃત્યનો કોઈએ પ્રતિરોધ પણ કર્યો નહિ. સિદ્ધાર્થે આનંદપૂર્વક તે પશુને ગળે બાંધી દોરડું છોડી તેને મુક્ત કર્યું. તેણે દયાર્દ્ર કંઈ કહ્યું :

“પ્રાણ એ મૃત્યુલોકની અમૂલ્ય વસ્તુ છે. જેના પ્રાણ હોય તેના પર રક્ત તેજ મનુષ્યનો અધિકાર છે. તેથી એક બીજાના પ્રાણની હત્યા કરવાનો કોઈને હક્ક નથી. જીવ હત્યા કરતી એ નિ મંશ્ય મદાપાપ છે, અર્થાત્ આવા જીવહત્યા કરવા જેવા યજ્ઞથી પુણ્યને બદલે પાપ ફૂટ જ, ચાય છે. યજ્ઞ એ પુણ્યને બદલે પાપનાં બંડાર બરવાનું એક સાધન જ છે. તમને મુંઝા પશુની પ્રાણની કિંમત જ નથી. મદારાજ! તમારા પોતાના પ્રાણ કરતાં એક દાદ કીટના પ્રાણની કિંમત કાંઈ ઓછી નથી, એ તમારે હની પશુ બૂલવું જોઈતું નથી. પૃથ્વીમાં જોયેલું પરિવર્તન યશે અને બકરાઓને મનુષ્ય યજ્ઞ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થશે ત્યારે બ્રાહ્મણો! તે વખતે યજ્ઞને માટે તમારા પ્રાણ વિસર્જન કરતાં તમને ટેવી લાગણી થશે? તે સમયે તમે અતિથય કંપાંત જ કરશો! તે સમયે નિશ્ચય તમે જ કહેશો કે. ” આ તો મદાપાપ ચાય છે! મદાપાપ ચાય છે! ” તે સમયે તમે તમારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા અનેક ઉપાયો યોગ્યશો. નેત્રમાં અશ્રુ અને હૃદયમાં ચતા ધમકાગ સહિત તમે અન્યની સદાયતા માટે જુઓ પાડશો એમ હું ધારું છું. આ યજ્ઞ માટે તમને ગરીબ અવાચક બકરા ઘેડાંની અગત્ય જણાય છે એ જ મોડોડું આશ્ચર્ય છે! ‘બ્રાહ્મણો! તમે જે યજ્ઞમંત્ર જાણતા હો તો વાપ કિંચ સિદ્ધનું જલિદાન આપવા કેમ સમર્થ થતા નથી! આ ગરિજ પ્રાણીઓ તો પોતાના દુધ વડે જગતનો ઉપહાર કરે છે, પરંતુ વાપ અને સિંહ જેવાં વિક્રમ દિસક પ્રાણીઓ તો જગતમાં ત્રાસ વર્તાવે છે, એ તમે જાણો છો છતાં તમે તેનું જલિદાન કેમ આપતા નથી? એવા ફર પશુઓનું જલિદાન આપતાં પહેલાં તે તમારે જ જલિદાન કરી જાય એવા છે તે તમે સમજો છો. તમને તેનો બપ લાગે છે, પરંતુ પશુ જલિદાન જે પુણ્યફલ સમજતા હો તો બપ શા માટે? એા બ્રાહ્મણો! ગરીબ બકરાં કરતાં વાપની કિંમત ધણી વધારે છે. તેના જલિદાનથી અવશ્ય તમને અતિથય પુણ્ય પ્રાપ્ત

ચરો. તેના અસિદ્ધાનથી અનેક ગરિબડાં પશુઓ ત્રાસમુક્ત થઈ તમને આશિર્વાદ આપશે. બ્રાહ્મણો ! આલું મદદ પુણ્ય કૃત્ય તમે કેમ સંચિત કરતા નથી ? મહારાજા જિગિસાર અને બ્રાહ્મણો ! તમારા પુણ્ય-કૃત્યમાં મેં વિધન ઉપરિચિત કર્યું છે એમ તમે સમજતા હો તો મને હાથ કરવો, અને સર્વ અસિદ્ધાનમાં, અતિશય નર-અસિદ્ધાન હઈ એકદમ અતિરાપ પુણ્ય સંચય કરો. હું મારો જેઠ તમને યજના અસિદ્ધાન માટે અર્પણ કરવા તૈયાર છું.”

સિદ્ધાર્થનાં એ વચનો સાંભળી યજમંડપ તંદુન શાંત જણાપો. રાજા, બ્રાહ્મણ અને યજ સમારંભ માટે આવેલાં હાજરો મનુષ્યો ચિત્રની પેઠે સ્તબ્ધ બેસી રહ્યાં ! સિદ્ધાર્થનો આત્મનિશ્ચિન આપન વાતો વિચાર સાંભળી રાજા જિગિસારના અંત કરણ ઉપર આશ્ચર્ય-હારક પરિણામ ઉપજ્યુ. સિદ્ધાર્થની દિવ્ય મુખપ્રકાંતિ અને તેનો દયા-યુક્ત કંઈક સ્વર સાંભળી તે એક દેવપુત્ર જેવો પૂજનીય જણાપો. રાજા પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી વંદન કરવા તેની નજીક જઈ ઉભો રહ્યો. રાજાને તેમ કરતાં રાજા સિદ્ધાર્થે કહ્યું :

“ મહારાજા ! હું તો એક યત્કિંચિત મનુષ્ય છું. મને વંદન કરવાની આવશ્યકતા નથી. જો મારા કહેવામાં આપને કંઈ પણ સત્ય જણાયું હોય તો આજથી તમારા રાજ્યમાં પશુવધ બંધ થાય એવી આજ્ઞા કરો. મનુષ્યને પોતાનો જીવ જોડેલો બદાશે છે તેટલોજ પોતાનો જીવ પ્રાણી માનને બદાશે છે. કેટલું પણ મૃતક પ્રાણીના ગરીરમાં પુનઃ પ્રાણદાન દેવાની મનુષ્યમાં શક્તિ ન હોય તો તેના પ્રાણ દરણું કરવાનો તેને કંઈ પણ અધિકાર નથી. પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે ક્યેંક પ્રાણી પ્રયત્ન કરે છે. જૂતદયા એટલે પ્રાણી-માત્ર પર દયા રાખવી એ મનુષ્યનો મહાન સદ્ગુણ છે. મનુષ્ય જો કંઈ પણ પુણ્ય સંચય કરવા વ્હાતો હોય તો એ સદ્ગુણ દારાજ તેમ કરી શકશે. જ્યોત્સનાં જોડેલા મહાન પુરોહિત મહા અષ્ટા છે તેનામાં

મૂતદયાનો અદ્ભુત ગુણ જોવા આવે છે. હિંસાનું પ્રત્યેક કાર્ય પાપ-
મય છે. પછી તે મહાયજ હોય કે માંસ-મોહનપ્રિયતા હોય. યુદ્ધિ-
કર્તાની કૃપાથી જ સર્વ જીવો ઉત્પન્ન થયા છે. સૃષ્ટિ નિર્મિત વસ્તુ
પર નિર્વાહ કરવો એ પ્રત્યેકને માટે ઉચિત છે. યુદ્ધિની યોગ્યતા જ
એવા પ્રકારની છે. તેના વિરુદ્ધ આચરણ કરવું એ મહા પાપ છે.
યજ્ઞદેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે આ રથને બાંધેનાં પશુઓને વાંચા
નથી એ સત્ય પરંતુ તેના અંતરાત્માને જ્ઞાન નથી એમ તમે સમજો
છો? તેનો અંતરાત્મા તો જાગૃત જ છે. તે સર્વ સમજે છે અને
તે નિહોંપ પ્રાણીના વધની તૈયારી જાણી તેનો અંતરાત્મા કેટલા
કર્ણાંત કળે છે, કેટલા ત્રાપ દેતો હશે તેનો તમે કાંઈ વિચાર
કરો છો ખરા? આ ગરિબડા પશુના ઝોઠ પર મનુષ્યની નિર્દયતાના
પ્રત્યેક અક્ષર લખેલા છે. દયાહીન મનુષ્યો! જૂવો! જૂવો! તે બે
આદારા એ' એ' કરી તમારી દયાબિક્ષા માંગે છે! આ સ્વાર્થી
મનુષ્યો! તેનો વધ કરવાની તૈયારી જોઈ તેના નિર્ભય પગ આમ-
તેમ દોડી ગયા છે! અને એ અજ્ઞાનાંધ મનુષ્યો, જગતના
એક ઉપકારક ગરિબડા નિહોંપ પશુનો તમે વધ કરતાં હોવાથી તે
પોતાની પુંછડી હવાળી વારંવાર તમને મના કરે છે! પરંતુ તમે
અત્યારે દયાપત્ય થયા છો! તમે તે મુંગા પ્રાણીનાં સંકેત ચિન્હો
સમજી શકતા નથી. તમે તેનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો જોવા છતાં પણ
દયાહીન થયા છો! તમારાં બાળકોને પીવા માટે દૂધ અને પોતાના
ચરીરનું આમકું તમને આપી જે પશુઓ તમારા પર ઉપકાર કરે
છે તેના બદલામાં તમે તેના ગળા પર છરી ફેરવનાર એા દુષ્ટ મનુ-
ષ્યો! તમારી એ કૃતદ્વનનાની કાંઈ દૃદ છે મહારાજ! પશુઓનું રક્ત
એ કાર્મ દેવપૂજનનું સાધન નથી. રક્ત વડે દેવતા કદી પણ પ્રસન્ન
થતા નથી. તેમ કરવાથી તો જીવદત્તાનું પાપ તમે બાંધી ગયા છો.
તે પાપનો બદલો તમને આ જન્મમા અથવા પુનર્-જન્મમાં ભોગવવો જ
પડશે એ નક્કી સમજજો."

સિદ્ધાર્થના વેળરવી અને હૃદયમાંથી સળેદો સાંભળી બિબિસાર રાજને પોતાના યગ્યકૃત્ય માટે ઘણી શરમ લાગી. તે લગ્નમયુક્ત સ્વરે બે હાથ જોડી બોલ્યો:

“ભગવન! તમે જે કંઈ ઉપદેશ વચનો કહ્યાં તે સર્વ હું તદ્દન સત્ય માનું છું. હું યજ્ઞમંત્રના અર્થ સમજતો નથી. આ મંત્ર-વિદ્યા બ્રાહ્મણો તમારા ઉપદેશ વચન સાંભળી પોતાના રક્તભરિત હાથ વસ્ત્રમાં સાંતાડી દે છે અને કંઈ સુકિતમંગલ ઉત્તર હેતો નથી ત્યારે મહેને આપનાં વચન સત્ય જણાય છે. અત્યાર સુધી અજ્ઞાનતાવશ મ્હે એ પાપકર્મ કર્યું છે તેની મ્હેને ક્ષમા કરો અને જે કાર્યદ્વારા મહેને અક્ષય પુણ્ય મળે એવો માર્ગ દર્શાવો.”

સિદ્ધાર્થ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:

“મહારાજ બિબિસાર! તમે ક્ષમ્યો છો એવો હુણ્ણમાર્ગ આજે બતાવવા હું અસમર્થ છું. કેટલાક દિવસ પછી મ્હેને જ્યારે સત્ય જણાશે ત્યારે હું તે માર્ગ તમને બતાવીશ. ત્યાં સુધી તમારા રાત્ર્યર્માં કોઈ પણ પ્રકારનો પશુવધ થાય નહિ એવો સખ્ત બંદોબસ્ત કરો. પૃથ્વી પર રક્તપાત નહિ થતાં પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રકૃતિ નિર્મિત વસ્તુઓ ઉપર પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરવો જોઈએ. ને તેમ થાય તો નરકપુરી જેવી પૃથ્વી શાંતિસુખનું મહાનય બની જાય. પ્રાણી માત્રમાં પરસ્પર બંધુભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને પરસ્પર પ્રેમ રાખે તો પૃથ્વી પર જે સુખનો પ્રચાર થશે તેની દેવતાઓ પણ ધર્મી કરશે!”

એ વચનો સાંભળી રાજ બિબિસારના મનમાં સિધ્ધાર્થ પ્રત્યે વિશેષ પૂજ્ય સ્તુતિ ઉત્પન્ન થઈ તેણે કહ્યું:

“ભગવન! તમે કોણ છો? સત્યનો મોખ કરવા તમે ખ્યાં

વિચરવાના છે તે મ્હને કહેશે તો મ્હારા પર મ્હેરો ઉપમા થશે '.

સિદ્ધાર્થે ઉત્તર દીધો

“ મહારાજ ! કપિવંશરુ નગરના શાક્યવંશીય રાજા શુદ્ધોદનનો હું પુત્ર છું મ્હાર નામ સિદ્ધાર્થ સત્યનો શોધ કરવા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી મ્હે અગ્નિવાસ પસંદ કર્યો છે તમારી રાજ્યધાની નજીક પર્વત ઉપર અનેક મહાત્માઓ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે એ બધી સત્યના શોધ માટે તેમની પાસે ગયો, પરંતુ ત્યાં મ્હને નિગરા સાપડી છે, તેથી હવે હું ગયાછું નજીકના અગ્ન્યમા જવાનો છું ’

સિદ્ધાર્થની હકિકત સાબળી ગંગા ઝિંબિસાર આશ્ચર્યમાં ગરક થયો તેજે કહ્યું

‘ રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ ! તમે સ્વિકારેનું કાર્ય અતિમદત્વનું છે પરંતુ સુખ જૈશ્વર્યમાં ઉછરેલા તમે અગ્ન્યના મહાન કષ્ટ શી રીતે સહન કરશો એની મ્હને વિશેષ ચિંતા થાય છે તમારા પ્રકૃત કમળ જેવા કોમળ હાથ, ધર્મધન ધાગણ કરવા કરના ગત્યદા ધારણ કરવા માટે અધિક યોગ્ય છે હવે તમે મારા ગત્યમાન નિવાસ કરી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વિસાનો પ્રતિપદ કરો હું અપુત્ર છું તમે મ્હારા ધર્મપુત્ર થાઓ તમો યોગ્ય એની સુદૃઢ શ્રી સાથે તમાર સમ કરીશ તમે આનંદપૂર્વક મ્હારા રાજ્યનો ઉપભોગ કરો ”

સિદ્ધાર્થે ઉત્તર દીધો

“ મહારાજ ! મ્હને સર્વ રાગત્રેભવ પ્રાપ્ત થવા દત્તા પરંતુ મ્હેરોપૂર્વક વેળા ત્યાગ કરી સત્યના શોધ માટે હું બહાર

નિકળ્યો છું તે સત્યની પ્રાપ્તિને માટે હું મરણ પર્થત પ્રયત્ન કરીશ. મહેં જે મંકલ્ય ક્યો છે તેમા વિશ્વ નાંખવા મહેં પોતાનું ઇન્દ્રાસન મહેને આપવા તૈયાર થશે તોપણ તેનો સ્વીકાર નહિ કરતાં હું મહારો સંકલ્પ કદીપણ છોડીશ નહિ. અહિંસા, બ્રાતૃભાવ અને નીતિધર્મ, એ મહારા સંકલ્પનાં મુખ્ય અંગ છે. હું જંગલે અમણ કરી પુનઃ તમારા રાજ્યમાં આવું ત્યાં સુધી એ ત્રણ સદ્ગુણ તમારી પ્રજામાં વૃદ્ધિ પામે એવી વ્યવસ્થા કરો. તેમ થવાથી રક્તધારાથી ફીણ થયેલા, ભારતવર્ષનું ગૌરવ કેટલું વૃદ્ધિ પામશે તેનો વિચાર કરો ! ”

‘ એટલું ટૂંકી સિદ્ધાર્થે સર્વને નમ્રતાપૂર્વક વદન, કરી તુરંતજ તે ગયા જવાને આજે આવવો થયો ખિનિસાર, રાજાનો મેજ અપૂર્ણ ગયો. રાજાએ પોતાના સેવકો દ્વારા તુરંતજ યજ્ઞ મંડપ છોડાવી નાંખ્યો. યજ્ઞમાં પધારેલા બ્રાહ્મણોએ હવે પડી પશુ યજ્ઞમાં જવું નહિ એવો સંકલ્પ કરી પોતપોતાને ઘેર વિદાય થયા યજ્ઞ મંદિરે એકત્ર કરેલા પશુઓને મુક્ત કરવામા આવ્યા એટલે તુરંતજ તેઓ પર્વત પર ચઢી કામળ ફુવાં ફરે ચરવા લાગ્યાં. મગધ દેશમાં સર્વત્ર પશુ યજ્ઞની વાર્તા પ્રસરી ગઈ પશુ હત્યા બંધ થઈ !

સિદ્ધાર્થે રાજગૃહ શહેરમાંથી બહાર નિકળ્યો તેજ સમયે કાળા તથા લેવા ગયલી સ્ત્રી સિદ્ધાર્થ સામે આવી આડી ઉભી રહી. તે બોલી

“ મહારાજ ! તમે મહારા મૃત પુત્રને માટે કાળાતલ મગાવ્યા હતા તે ક્યાંય મળતા નથી મેંકડો મનુષ્યોને ઘેર જઈ મહે પૂછ્યું. પ્રત્યેકે પોતાને ત્યાં એકાદ મનુષ્યનું મૃત્યુ થયાના સમાચાર કહ્યા. તેથી હું મહારા મૃતક પુત્રને એક વૃક્ષ નીચે મુકી એ સમાચાર

કહેવા આવી છું ભગવાન' તે તલ તમેજ મ્હને કયાકથી વાતી
આપો મ્હારા પુત્રને શ્રવતો કરો "

† પુત્ર જોકથી વિહલ થયેની તે ઓ ઘણુ આક્રંદ કર્યા સાગી
એને સાત્વન આપતા સિદ્ધાર્થ કહ્યું

" માતા ' તમને કોઈ પણ મ્યેજેથી તન મળ્યા નહિ ત્યારે
હવે તમારે નિશ્ચય માનવું કે તમારો પુત્ર અવિત થશે નહિ તમે
જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં કોઈ એક મનુષ્યના મૃત્યુના સમાચાર તમે
સાંભળ્યા, ત્યારે તેજ મૃત્યુ તમારું, પર પણ કેમ ત્યાગ કરે ? માતા !
મૃત્યુની ગતિ કોઈ રોજી શકે તેમ નથી, તે કયે સમયે કોના ધર્મા
પ્રવેશ કરશે તે કોઈ કહી શકાય નહિ ' શાંતિ અને ધૈર્ય ધારણ
કરી તેનો સપાટો સદન કરવો જોઈએ તમારે માટે મ્હને ધન્ય
કુખ થાય છે જો કોઈ એમ કહે કે મનુષ્યના કાળજીનું રક્તપાન
કરવાથી તમારું બાળક શ્રવતું થાય એમ છે તો હું ગુરતજ મ્હાગ
કાળજીનું રક્ત કાઢી તેનું પાન કરાવવા તૈયાર છું મ્હારી
ખાતી છે કે ગમે તેમ થરા છતાં તમારો પુત્ર પુત્ર શ્રવિત થનાર
નથી જાઓ, કુખ સદન કરો અને તમારા મૃત પુત્રના શરીરનો
સત્કાર કરો આ વિષ્ટ પ્રમગે શાંતિ અને ધૈર્ય એજ મનુષ્યનો
સહાયક છે એજ મનુષ્યનો મિત્ર છે અને એજ મનુષ્યનો ધર્મ છે.

પ્રકરણ ૭મું.

સિદ્ધિ.

યો યો મયેનુ શૃણ્યન્તુ લોધિ પ્રાપ્તસ્ય મેઘચ ।

"More things are wrought by Prayer, than the world dream of "

સિ

દાર્દ્ય સત્યની મોધ માટે પોતાના બરબાગને ત્યાગ કર્યો હતો તેજ મહાપત્ની સિદ્ધિ માટે તેણે સર્વ રાજસ્થાન અને સુખ સમૃદ્ધિને તિલાંજલિ અર્પણ કરી હતી. પ્રિય પિતા, સદગુણી પત્ની યશોધરા અને પ્રેમનાં મુંદર પુષ્પ સ્વરૂપ ન્હાના જાણપુત્ર ઉપરથી માયા મમતાનો ત્યાગ કરી સેંકડો ગાંઠ હર ચાલ્યો ગયો હતો. સત્યની પ્રાપ્તિ માટે હજી પણ કુમરો ગાંઠ વેગલે ચાલ્યા જતાની તેની તૈયારી હતી. સત્ય વસ્તુ

શોધવા માટે ગમે તેટલા સર્વ પ્રયત્ન કરવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. મગધ દેશની ઉચ્ચ પર્વત શ્રેણીઓની ગુફામાં નિવાસ કરતા ઋષિઓના સાનિધ્યમાં સત્ય પ્રાપ્તિની તેને આશા હતી. પરંતુ ત્યાં તે નિરાશ થવાથી તેણે ગુફામાં જવાનો માર્ગ ત્યાગ કર્યો અને ગયા ધામ તરફ પ્રયાણ કરતાં પોતાના ધ્યેયનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે: ગયાશ નજીક એક મ્હોટું વિશાળ અરણ્ય છે. ત્યાં તપશ્રયીને અનુકુળ અનેક સ્થાન છે. તેમાંનાજ કોઈ એક સ્થાનમાં ધ્યાનમગ્ન થઈ સત્ય તત્વની પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત કઠિન તપશ્રયો કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. 'સ્તામાં ચારખંચ બ્રાહ્મણે પશુ સત્ય તત્વ શોધવાના ઉદ્દેશથી તેની સાથે પ્રવાસ કરતા હતા. એ બ્રાહ્મણ િંબિસાર રાત્રના યજ્ઞ મંડપમાંના જ હતા. તેમને સિદ્ધાર્થ કથિત નવીન સત્ય તત્વ સંબંધી અંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાની વિશ્વક્ષણ શ્રદ્ધાસા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેથી તેઓ સિદ્ધાર્થની સાથે સાથેજ માર્ગ ક્રમણ કરતા હતા. તેમને શુભ ઉદ્દેશ જાણવાથી સિદ્ધાર્થે પણ આનંદિત ચિત્તે તેમને પોતાની સાથે આવવાની રાજ આપી હતી. તેમનાં કૌંડિલ્ય નામના મુખ્ય બ્રાહ્મણે નવીન સત્ય સમજવાના ઉદ્દેશથી રરતે વાણનાંજ સિધ્ધાર્થને પ્રશ્ન કર્યો:

“મહારાજ! ભારતવર્ષમાં હમણાં જે ધર્મ પ્રચલિત છે અને જે ધર્મ માર્ગે જઈ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા જનસમાજ પ્રયત્ન કરે છે, તે કરતાં તમારો ધર્મ અને ધ્યેય જુદાં છે કે?”

ચોડા વખત વિચાર કરી સિધ્ધાર્થે કહ્યું:

“ધર્મ અને ધ્યેય એ જન્મે જુદાં છે કે કેમ તે હું હમણાં તમને તુરત કહી શકું. એમ નથી પરંતુ મારો માર્ગ તદ્દન ભિન્ન છે. તે માર્ગ દ્વારા મને હસ્તિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે તે જન-સમાજમાં હું તેનો પ્રચાર કરીશ અને તેમ કરવાથી સર્વત્ર અતિશય

કેરકાર થઈ જશે. મહારો માર્ગ સહેલો હોવાથી અનેક મનુષ્યો તે મદ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.”

એટલું સાંભળવાથી કૌઠિલ્યનાં મનને ગંતેશ થયો નહિ, તેણે પૂછ્યું :

“તમે તમારા પ્રાપ્તિય વિષય-ધ્યેય માટે વિશેષ વિચાર કર્યો છે, ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ કિંવા સ્પષ્ટ સ્વરૂપ મંગળી ખુલાસો કરવા મહારી પ્રાર્થના છે.”

પેતાની સાથે પ્રવાસ કરતા બ્રાહ્મણોના પ્રશ્નો મંત્રોપકારક ઉત્તર આપવા સિધ્ધાર્થે હજી તેવાર નહતો તેથી બ્રાહ્મણોને શા ઉત્તર દેવો તેના વિચારમાં પડ્યો પરંતુ સત્ય વસ્તુસ્થીતિ છુપાવવાની તેની ક્ષમ્બા નહિ હોવાથી તેણે કહ્યું :

“મને મહાઈ ધ્યેય હજી મળ્યું નથી ત્યાં હું તમને તેનું સ્પષ્ટ કિંવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કેવી રીતે સમજાવું ?”

કૌઠિલ્યે કહ્યું :

“તમે જેને પ્રાપ્તિય કહો છો તે કદી સકશે ?”

સિધ્ધાર્થે કહ્યું :

“તે સંબંધી પણ હું તમને આત્મારે ખાતરીપૂર્વક કંઈ કહી શકતો નથી. માત્ર તેની થોડી કલ્પના તમને કરાવી શકીશ. માનવ જાતિની પરિશિયતિનું અવગ્રહન કરતાં મનુષ્યોને સાચી શાંતિ અને સંતોષ પ્રાપ્ત કરવા માટે અન્ય તત્ત્વ હજી તેમને સમજાયું નથી. તે તત્ત્વ સમયની ઘટનામાં ગુપ્ત હોવાથી તેને શોધવું અતિ કઠિન હોવા છતાં પ્રયત્ન કરતાં સિધ્ધ થવું મને શક્ય જણાય છે. એ સત્ય તત્ત્વને હું પ્રાપ્તિય ધ્યેય કહું છું.”

“ કૌંડિલ્યે પૃછ્યું :

“ એ તત્ત્વ તમને પ્રાપ્ત થશે કે નહિ તેની શ્લેષ છે. હીક, એ તત્ત્વ શોધવા માટે કેવો પ્રયત્ન કરશો ? ”

સિદ્ધાર્થે ખુલાસો કર્યો કે :

“ એકાંતમાં બેસી એ તત્ત્વનો અદ્વિતીય વિચાર કરીશ, અને તે નહિ મળે ત્યાં સુધી હું એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યા જ કરીશ. ”

સિદ્ધાર્થનું કથન કૌંડિલ્યને અતિ આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો

“ મહારાજ ! તમારો એ પ્રયત્ન અપ્રાપ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવા જેવો જણાય છે. કલ્પનાદ્વારા એક ધ્યેય નક્કી કરવું અને મૃગજાળની પેઠે તેનો શોધ કરવા આધુનિકો દુરપયોગ કરવો એ શ્લેષ નથી. તમારું ધ્યેય તમને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તમારી રજા લેવી અને ઉચિત જણાય છે. ”

સિદ્ધાર્થ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે મતભેદ ઉત્પન્ન થવાથી અર્ધે રસ્તે જ તેઓ છુટા પડ્યા બ્રાહ્મણે સિદ્ધાર્થનો ત્યાગ કરી ગયા છતાં તે ઉત્સાહભંગ ન થયો. તેણે તો પોતાનો માર્ગ કમલ કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે તે ગયા નજીક એક સુંદર અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યો.

અર્વાચીન સમયે જે નદી ફળ્યુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેને સિદ્ધાર્થના સમયે નિરંજન નામથી ઓળખતા હતા. ગયાના વિશાળ અરણ્યમાંથી તે મદમસ્ત જુગ્ગિની પેઠે દોડતી હતી. તેના તટ ઉપર રેતીના મ્હોટા મ્હોટા ટેકરા હતા. જળપવાદ ન્યૂનાધિક થતાં તે ટેકરા અદ્રશ્ય થતા અને પુનઃ નવીન ઉત્પન્ન થતા. રેતીના ટેકરા ટેકરીઓને લીધે તે વિભાગ અપૂર્ણ સૌંદર્યમય જણાતો. તે સમયે નિરંજન

નદીને કિનારે સેનાની નામક ગામડા નજીકનું જંગલ ઘણું સુંદર હતું. સિદ્ધાર્થ તે જંગલને માર્ગે ચઢીને જતો હતો. ત્યારે તેનું અપૂર્વ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળી તેણે એ જ અરણ્યમાં નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તાડનાં ટેકોની ઘીચ ખાડીમાં તેણે એક સ્વચ્છ સ્થાનમાં એળી તપશ્વર્યોનો આરંભ કર્યો. તેની તપશ્વર્યો એટલે જગતનાં પ્રાણીમાત્ર આત્મારે અપાર દુઃખ અને ત્રાસ સહન કરી રહ્યાં છે તે દુઃખજનમાંથી તેમને મુક્ત કરવાનો માર્ગ શોધવો એ જ ઉદ્દેશ હતો. આ તપમાં ટેવળ આત્મચિંતન કરવું એ જ કર્મ હતું. જગતનાં દુઃખ મંત્રાંધી વિચાર કરતાં કરતાં પોતાનું ધ્યેય-સત્યની પ્રાપ્તિ થશે એવી સિદ્ધા-ર્થને શ્રદ્ધા હતી. એ ચિત્તક્ષણ ચિંતન માટે તે એક વખત આસન-વાળી બેઠો તે બેઠો. ધણી દિવસ પર્યંત એક આસને જ બેસી રહ્યો. પોતાનું ધ્યેય સાધ્ય થતાં સુધી આસન પરથી નહિ ઉઠવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. તેથી તેને અનેક પ્રકારનાં શરીર કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં. તેમ છતાં તે પોતાના આસન પરથી ડગ્યો નહિ. અમે તેવી કઠોર ટૂંતિના મનુષ્યને આહાર અને નિદ્રા હોય છે જ. બે તે ન મળે તો એક બે દિવસમાં જ તેના પંચગ્રાણ બાકુળ બાકુળ ઘર્ષ જાય છે. ત્યાં પછી સિદ્ધાર્થ જેવા રેસમી ગાદી તકિષા પર આલોટનાર અને નિત્ય મિષ્ટાન્ન જોજન કરનાર મનુષ્યને અરણ્યમાં અનેક દિવસ પર્યંત એક આસને આહાર-નિદ્રા વિના બેસી રહેતાં કેટલું કષ્ટ થયું હશે તેની કલ્પના વાંચકોએ જ કરી શકો. એ સ્થિતિમાં કેટલાક દિવસ જ નહિ પણ કેટલાએ મહિના તેણે વિતાવ્યા તેથી તેના અન્નમય ગ્રાણ અવરણ બાકુળ થતા હતા છતાં તે તરફ સિદ્ધાર્થનું લક્ષ ન હતું. પોતાના એ કૃત્યથી શરીર અને જીવની ટેવી સ્થિતિ ચાલ છે તે તરફ તેનું લક્ષ જ ન હતું. તેણે પોતાનું સર્વ લક્ષ પ્રાણી માત્રનાં દુઃખા-વરણ દૂર કરવાના વિચાર તરફ વાળેલું હોવાથી તે પોતાના શરીરને તદ્દન વિસરી ગયો હતો પરંતુ એમ કેટલા દિવસ ચલાવી શકાય? તેનું શરીર ક્ષીણ થતા લાગ્યું હતું તેથી તેને અખર પણ ન હતી.

તેનું મુખતેજ શ્વાન ચર્મ મધુનું હતું. એક દિવસ અન્ન વિના તે મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. તેની મૂર્છિતાવસ્થા આશ્ચર્યકારક હતી. સૃષ્ટિનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી નેત્રની પાંપણો ઉઘાડવાનો સિદ્ધાર્થ પ્રયત્ન કરતો, પરંતુ તે સમયે તેનામાં એટલી શક્તિ ન હતી. અંતઃકરણમાં થતી વેદના વનવૃક્ષને નિવેદન કરવાની ઇચ્છાથી તેના શુષ્ક ઓઠ આતુર થઈ રહ્યા હોય એમ જણાતું હતું, પરંતુ તે ઓઠમાં શબ્દોચ્ચાર કરવાની શક્તિ ન હતી. સિદ્ધાર્થ એવી ભયંકર મૂઝામાં હતો તેમાં વળી મધ્યાહ્નનો પ્રચંડ સૂર્ય પોતાનાં તિક્ષણ કિરણો વડે તેનું શરીર તપ્ત કરી રહ્યો હતો. પરંતુ ઇશ્વરની લીલા અપાર છે. જે સિદ્ધાર્થ એજ સ્થિતિમાં વિશેષ વખત રહ્યો હોત તો જગતને પોતાના જ્ઞાનસૂર્ય વડે સત્ય પ્રકાશનું દાન કરનાર મહાપુરુષનો નાશ થયો હોત અને આજે બૌદ્ધધર્મનું નામ કોઈના સાંભળવામાં આવ્યું ન હોત પરંતુ જગતના પ્રારબ્ધમાં એ મહત્ત્વ કસંક વિધાતાએ આણેખેલું ન હતું. તેની મૂઝાવરવાને સમયે જ ત્યાં એક દયાળુ અંતઃકરણનો રજારીનો પુત્ર આવી પહોંચ્યો. તેના પ્રયત્નથી સિદ્ધાર્થને પ્રાણદાન મળ્યું.

સિદ્ધાર્થ જે સ્થળે તપશ્ચર્યા કરતો હતો ત્યાં થઈને ડેટલાઈ રજારીએ નિત્ય પોતાનાં જનાવરો ચરાવવા લાગ્યો જતા હતા. સિદ્ધાર્થને ત્યાં સતત તપશ્ચર્યા કરતો જોઈ તેમના મનમાં તેના પર પૂન્ય-શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. જો તેઓ રોજ તપમગ્ન જોતા હતા તેને આજે મૂર્છિત અવસ્થામાં પૃથ્વી પર પડેલો જોઈ, રજારીએને સિદ્ધાર્થ પર દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેના શરીર પર તડકો ન પડે તે માટે તેમણે ઉતાવળે ડેટલાઈ વૃક્ષની શાખાઓ વોડી શરીર પર ઢાંકી ડાંકી કપી. એક રજારીએ પોતાની માથનું દુધ કાઢ્યું અને જુએ દાથે એક એક ટીપું તેના મુખમાં રેડવા માંડ્યું. રજારીએ વિચાર્યું કે: “આપણા જેવા નીચ મનુષ્યોએ કપિના પવિત્ર શરીરે સ્પર્શ કરવો ઉચિત

નથી." તેઓ દૂર બેસી સિદ્ધાર્થને દુધ પાતા હતા. તેના શરીર પર છાંયા ધર્ષ અને પેટમાં થોડું દુધ ગચ્છ એટલે સિદ્ધાર્થની મૂઝા ધીમે ધીમે ભંગ થઈ. તેના શરીરમાં ચેતન્ય આવ્યું. તેને ત્રણ દિવાડી રજારીઓ સાથું જોવા સામ્યો. કુધાથી જીવ મુકાને હોવાથી તેણે દુધનું વાસણ પોતાને મોઢે લગાડવા રજારીઓને ધસારત કરી. રજારી સમજ્યો કે: મને પણ દેના જેવો ઉચ્ચ કુલનો સમજી તે દુધ પાવાનું કહે છે. પરંતુ સત્ય હકિત મ્હારે લેમને કહેવી જોઈએ, એવો વિચાર કરી તે બોલ્યો:

" મહારાજ ! તમે મોટા તપસ્વી છો. તું એક નીચ જાતિનો રજારી છું. તમને સ્પર્શ કેમ કરી શકું ? "

સિદ્ધાર્થ સાદરપૂર્વક ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યો:

" વત્સ ! વંશભેદ કે જાતિભેદના નરકમૂલક અભિમાનનો નાશ કરી સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીમાં સકોદર જેવો બંધુભાવ ઉત્પન્ન કરવાની ટોઠમાં શક્તિ હોય તો તે માત્ર " દયા " જ છે. તારા હૃદયમાં દિશમાં તે પવિત્ર " દયા દેવી " ખિરાજતી હોવાથી તું અતિશ્રેષ્ઠ જ છે. જેનું અંતઃકરણ વિશાળ છે તે જ ખરો ઉચ્ચ અને જેનું અંતઃકરણ કુદ્ર સંકુચિત છે તે જ ખરો નીચ અને તે જ ખરો શદ્ર છે ! કેવળ જાતિ અભિમાનને લીધે મોટાને શ્રેષ્ઠ કહેવાનો ટોઠ મનુષ્યને અધિકાર નથી. સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરે ટોઠ પણ મનુષ્યને ટોઠ વિશેષ જાતિનો હોવાનું ચિહ્ન આપ્યું નથી. ખાતણેને ચાર હાથ અને શદ્રને ત્રણ હાથ આપી ટોઠ પ્રકારનો ભેદભાવ દર્શાવ્યો નથી. શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જાતિનું રક્ત લાલ અને નીચ જાતિનું રક્ત કાળું હોય એવું કયાંય જોવામાં આવતું નથી. અર્થોર્થ જેના હૃદયમાં દયાથીલતા છે તે જ પ્રાણિને ધન્ય છે ! તે જ શ્રેષ્ઠ છે અને જેના હૃદયમાં દયાનું નામનિશાન નથી તે મનુષ્ય નીચ અને શદ્ર જ છે. સર્વ મનુષ્યના નેત્રમાંથી

વહન થતા અત્રજળનો રંગ એક પ્રકારનો હોય છે. કોઈનાં અત્ર-
જળનો રંગ લાલ કે કોઈનો કાળો હોય એવું કદી જોવામાં આવ્યું
નથી. માતૃગર્ભમાંથી ત્રિપુંડ્ર કિંવા યમોપવિત ધારણ કરીને કોઈ
મનુષ્ય જગતમાં જન્મ લેતું નથી. જગતમાં જન્મ ધારણ કરતી વખતે
સર્વ મનુષ્યો એક જ જાતિનાં હોય છે, પરંતુ તે વયવૃદ્ધિ સાથે
પોતાના કર્તવ્ય કર્મથી આત્મણુ અથવા શદ્ર થઈ શકે છે. ન્યાયકર્મ
કરનારને આત્મણુ અને અન્યાય કર્મ કરનારને શદ્ર કહેવામાં આવે
છે. માટે જ વત્સ ! તારામાં વિશેષ દયા હોવાથી તું શ્રેષ્ઠ જ છે,
કંઈ પણ શંકા ક્યાં વગર જીને કુધ પીવડાવ. ”

એ સાંભળી રજારીએ કુધનું પાત્ર લાંબ સિદ્ધાર્થના મુખે ધર્યું.
સર્વ કુધ તે પી ગયો. પુષ્કળ કુધ તેના પેટમાં જવાથી તેના શરીરમાં
ઠીક ચિત્તન્ય આવ્યું. તે આસન ઉપર બેસી પુનઃ પોતાના ધ્યેયને
વિચાર કરવા લાગ્યો. સિદ્ધાર્થને હોશિયાર થયેલો જોઈ રજારીએ
પોતપોતાને ઘેર આવ્યા ગયા.

તે દિવસે સિદ્ધાર્થના વિચારમાં વિશેષ ફેરફાર થયો. રાત્રે તેણે
નિદ્રા લેવાનું વિચાર્યું. નિદ્રાવસ્થામાં તેણે એક સ્વપ્ન જોયું. તેમાં
એક વિશાળ મંદિર જોવામાં આવ્યું. મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે
ટેટલીક સ્ત્રીઓ તેની નજીક થઈને જઈ રહી છે. તે સ્ત્રીઓ હાથમાં
વાજાંત્રો વગાડતી અને સંગીત માતી પસાર થાય છે. તેમાંની એક
સ્ત્રીએ સિદ્ધાર્થની છેક નજીક આવી એક ત્રણ તારનું વાજાંત્ર તેના
રહાસ્ય વગાડવા માંડ્યું. તે વાદનો પ્રથમ તાર એટલો ઉંચો બાંધેલો
હતો કે જ્યારે તેનો શ્વનિ કંઈક કર્કસ નિકળતો હતો. મધ્યનો તાર
વચમાં જ બાંધેલો હોવાથી તેનો સ્વર ધળો મધુર સંભળાતો હતો.
તાર એટલો બધો ઢીલો બાંધેલો હતો કે તેનો સ્વર સંભળાતો
ન હતો. આ પ્રમાણે ત્રણ તાર વગાડી સંભળાવ્યા પછી તે સ્ત્રીએ

કર્મોય અદ્યથ ચ્છ મધ, મંદિર પશુ અદ્યથ ધર્મ મયુ અને સિદ્ધાર્થ નિદામાંથી ન્તરૂત થયો.

જનૂત થયા પછી સિદ્ધાર્થે સ્વપ્નમાં જે કાંઈ જોયું તેના પર વિચાર કરવા લાગ્યો. પુષ્કળ વિચાર કરી પછી તેણે ચેતાના મન સાથે જ કહ્યું:

“કેમ કેમ વખત જાતિ મુદ્ધ મનુષ્યને શરૂ કરવાની આવશ્યકતા હોય છે. અરે! એક માંડા મનુષ્યદારા પશુ મનુષ્યને ટેટ્તોક ઉપદેશ મળે છે. સ્વપ્નમાં જોયેલી જીઓ કદાચ નર્તકી દરી પરંતુ તેમણે મ્હને ત્રણ તારનું વાદ્ય વગાડી મેંજાજ્યું તેથી હું તેને પૂન્ય દેવીજ માનું છું. વાદ્યના ત્રણ તારનો અર્થ તપશ્વર્યાની ત્રણ અવસ્થા મૂલ્યવે છે. કાંઈ પશુ આહાર કરી સિવાય શરીરને કષ્ટ આપી જે તપ કરવામાં આવે છે તે હિચ્ચ કઈશ તારના જેવું સમજવું. શરીરના સુખને માટે જ પ્રકૃતિ દેવીએ અન્નહણ વગેરે ઉત્પન્ન કર્યું છે. એમ સમજી આહારવિહાર કરી મોજ કરવી એ માર્ગ છેવટના હીલા એ-સર તાર જેવો સમજવો અને પ્રાણને શક્તિ મળે તે માટે રક્ત આવશ્યક હોય તેટલો જ આહાર કરવો અને ચિત્તરૂતિ સત્ય ધર્મમાં હીન કરી દેવી એ માર્ગ મધ્યના મધુર સ્વરથી સમજાય છે. મ્હું એ મધ્ય માર્ગ સિદ્ધાથી છે. કેમ પશુ ઉત્તમ અથવા કનિષ્ઠ કાપની સિદ્ધિને માટે પ્રાણ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે. પેલા રખારીએ જો મ્હને કુષ પાણું ન હોત તો હું અવશ્ય કાળના મુખમાં જઈ પડ્યો હોત. મ્હારું સત્ય શોધનનું કાર્ય અપૂર્ણ રહી જાત. આજથી પ્રાણને શક્તિ મળે તેટલું અન્ન મહણ કરવું એજ મ્હારો નિશ્ચય.”

સિદ્ધાર્થે સ્વપ્નનો અર્થ સમજી તે દિવસથી અરણ્યમાંથી મળી આવતાં ફળ-પુષ્પ વગેરેનો આહાર કરવાનું શરૂ કર્યું. તેના તપશ્વર્યા રચનાથી થોડે વેગજે એક ન્હાનુ ગામહું હતું તેનું નામ “સેનાની.” એ ગામ અત્યાપિ પર્વત હ્રાત સંભળાય છે. તે ગામમાં

એક દુધ વેચનાર શ્રીમંત અને સદાચારી યુવક હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ સુમતા. તે અતિશય ધ્યાણ અને પતિની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરનાર પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. ઈશ્વરકૃપાથી તેને ઘેર સર્વ પ્રકારનાં મુખ વૈભવ હતાં, પરંતુ તેને મંતાન નદિ દોવાયો ચંસારનાં સર્વ મુખ તે વ્યર્થ સમજતી હતી. પુત્ર પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તે એક શિવમંદિરમાં નિત્ય શિવવિંગની પૂજા કરતી હતી. તેણે એક દિવસ શંકરની કૃપા-ભિક્ષા માગતાં બાધા રાખી કે: “જો મને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે તો હું વનદેવતાને શુભર્ચુ પાત્રમાં ક્ષીર ભોજનનું નૈવેદ્ય કરીશ.” આ પ્રમાણે બાધા રાખ્યા પછી તેની મનકામના સત્વર પૂર્ણ થઈ. તેણે એક મુદત પુત્રને જન્મ આપ્યો. શંકર ભગવાને મનકામના પૂર્ણ કરી તેથી દેવે વનદેવતાને ક્ષીરાન્ન અર્પણ કરવાના વિચારથી તે દાસદાસી સદિત પોતાના બેએક મહિનાના બાળકને લઈ એક દિવસ અરણ્યમાં ગઈ. અરણ્યમાં એક વૃક્ષ નીચે કચરો કાઢી સાફ કરી ત્યાં ક્ષીરપાત્ર ચૂકવાથી વનદેવતા આવી ભોજન કરી જઈ એવું સુમતા સમજતી હતી. તેથી તે અને તેની દાસીએ અરણ્યમાં કોઈ એક સ્વચ્છ જગ્યા માધતાં જ્યાં સિદ્ધાર્થે બેઠો હતો તે વૃક્ષ નજીક આવી પહોંચ્યાં.

સિદ્ધાર્થને જોઈ સુમતાની દાસીએ કહ્યું:

“પેલી દેવપ્રતિનાં દર્શન કરે. તેની અપૂર્વ મુખકાંતિ જોઈ મને એમ જ લાગે છે કે તમારું ક્ષીરાન્ન નૈવેદ્ય સ્વીકારવા માટે જ સાક્ષાત્ વનદેવ અહીં ખિરાળ્યા છે.”

યપાં તે મ્હારું અહોભાગ્ય સમજું છું. ભગવન! તમારી બાધા રાખી છે તે પ્રમાણે સર્વ પૂજન સામગ્રી હાજર છે. મહત્ત્વ કરવાની કૃપા કરો. શંકરની બાધા રાખી હતી તે પ્રમાણે કુધની ક્ષીર મુવણું પાત્રમાં અર્પણ કરી' છે. મહત્ત્વ કરો અને મ્હારા પુત્રને આશિષ આપો."

સુગતાએ ક્ષીર સહિત મુવણું પાત્ર સિદ્ધાર્થના હાથમાં મુક્યું. તેને પણ સખ્ત ક્ષુધા લાગી હતી તેથી ક્ષીરના ભોજનથી તેને ઘણો આનંદ થયો. પતિવ્રતા સ્ત્રીના પવિત્ર અન્નાહારથી સિદ્ધાર્થનો નિસ્તેજ મહેરો કંઈક સતેજ દેખાવા લાગ્યો. તેના શરીરમાં થોડી શક્તિ પણ ઉત્પન્ન થઈ. અત્યાર સુધી સિદ્ધાર્થે નેત્ર ઉઘાડી સુગતા સ્હામું જોયું ન હતું પરંતુ પોતાના પર ઉપકાર કરનાર અન્નહારનાં દર્શન કરવાની તેને ઈચ્છા થઈ. તેણે જોયું કે એક સ્વધર્મનિષ્ઠ પવિત્ર મુખ-કાતિવાળી સ્ત્રી પૂજન સામગ્રી સહિત ત્હેના સ્હામી ઉભી છે. ઠામમાં એક ન્હાનું બાળક છે. તેની પાસે એક દારી ઉભી છે. આવા અરુણમાં પોતાની ક્ષુધા શાંત કરનાર જનની અશ્વપિણી સુગતા પ્રત્યે કૃતજ્ઞ શુદ્ધિથી તે જોવા લાગ્યો. તેથી ભક્તિવાન સુગતાને પોતાનું જીવન બંધ જણાયું. તેના નિષ્કપટી હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નિકળ્યા:

"ભગવન! તમે જ વનદેવતા હો કે ?"

સિદ્ધાર્થે પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ દેતાં કહ્યું:

"આર્યો! મ્હારે માટે તમે શું લાવ્યાં હો ?"

સુગતાએ કહ્યું:

"મહારાજ! મ્હેં શંકર ભગવાનની બાધા રાખી હતી કે મ્હારે ત્યાં પુત્ર જન્મ થશે તો હું વનદેવતાને ક્ષીરાન્ન ભોજન અર્પણ કરીશ. શંકર ભગવાને પ્રસન્ન થઈ મ્હારી મનઃકામના પૂર્ણ કરી તેથી મ્હેં તમને ક્ષીરાન્ન ભોજન અર્પણ કર્યું છે."

સિદ્ધાર્થે ન્હાના બાળકના મરતક ઉપર હાથ મુકી કહ્યું:

“તમારૂં બાળક દિધાંબુધ્યમાન થાઓ. તમારૂં આબુધ્ય આનંદમાં વ્યતીત થાઓ. માતે! હું કાંઈ વનદેવતા નથી. તમારા જેવો જ હું એક મનુષ્ય છું. તમે અન્નદાન દઈ મ્હારૂં રક્ષણ કર્યું છે, તેથી તમેજ મ્હારાં પૂજનીય છો. હું ગજપુત્ર હતો. આજે સન્યાસી બની વૃક્ષમૂળ નીચે સત્ય શોધવા બેઠો છું. ધર ત્યાગ કર્યાને છે વર્ષ વિત્યાં છે, પરંતુ જગતમાંથી અજાને-અધિકારનો નાશ કરવા માટે ગાંધીપદ હજી મ્હને મળ્યો નથી. ડેટલાક દિવસે પર્યંત અન્ન વિના કેવળ ઉપવાસ કરવાથી હું મરણુતોલ થઈ ગયો હતો. તે સ્થિતિમાં તમે મ્હને ક્ષીર બોજન આપી મ્હારૂં સરક્ષણ કર્યું છે જે સંતપ્તી પ્રાપ્તિ માટે હું નિરાશ થયો હતો તે મેળવવા માટે તમે મ્હને પ્રાણુદાન કર્યું છે. માતા! તમારાં સક્ષણુ જેતાં જણાય છે કે તમે દોષ શ્રીમંત સુખી મનુષ્ય છો. તમારા મુખ પર શાંતિ અને સંતોષ જણાય છે તે તમને શી રીતે પ્રાપ્ત થયાં તે મ્હને કહેશો તો મહદ્ ઉપકાર થશે.”

મુગ્ધતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:

“મહારાજ! હું અગાન તમને શું કહું? આકાશમાંથી વૃષ્ટિનાં બે ચાર જળખિંદુ પડતાં જ જેમ મલિકાનાં પુષ્પ જળપૂર્ણ થાય છે તે જ પ્રમાણે મ્હારા પતિદેવ પ્રેમપૂર્ણ દષ્ટિએ મ્હારા સ્વામીજી છે ત્યારે હું મ્હારા અવનને ધન્ય માનું છું. હું આનંદ ઉત્સાહમાં દિવસો નિર્ગમન કરું છું. આ ન્હાના બાળકની એક હાસ્ય લદરી જેનાં જ મ્હને મહદ્ આનંદ ઉપજે છે. પતિ એ જ સ્ત્રીનો દેવ છે. તેના ઉપર જે સ્ત્રી, પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય ભુદ્ધિ રાખે છે તેને શાંતિ સુખ અવરૂપ મળે છે. ધરનું અથવા બહારનું કાંઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે પતિ દેવના કલ્યાણ માટે મનોભાવના કરવી જોઈએ તે હું કદી વિસરતી નથી. પ્રાત કાળમાં જાગૃત થતાં જ પતિનું મુખદર્શન કરી પછી જ

હું ગૃહકારી શરૂ કરું છું. રાત્રિએ નિદ્રાવશ થતા પહેલાં પતિની ચરણસેવા કરી સિવાય હું સમત કરતી નથી, અને મહારાજ ! હું સત્ય કહું છું કે તે વખતે જે આનંદ થાય છે તેના સન્મુખ બ્રહ્માનંદ પણ મને તુલ્ય જણાય છે. એ સમયે મને એવો જ વિચાર થાય છે કે પ્રભો ! આવી આનંદની અધીનિર્મા મને મરણ-શરણુ કરશો તો સ્વર્ગનું અસ્ત્ર સુખ મળશે. હું એવા વિચાર કરતી હોવાથી મને બધું થતો નથી. કોઈ પ્રકારની ચિંતા થતી નથી. મને સર્વાંગ આનંદ જ આનંદ જણાય છે, બ્યારે કોઈ દીન દુઃખી મહારી દષ્ટિએ જણાય છે ત્યારે હું અતઃકરણપૂર્વક પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે “ બચવાનું ! આ સર્વને મ્હારા જેવા સુખી કરો.” થવાનું હોય તે થાય પરંતુ કર્તવ્યનિષ્ઠા ત્યાગ કરવી એ મ્હારો ધર્મ નથી. ગસ, એટલું જ સમજું છું.”

સુગતનો ઉત્તર સાંભળી સિદ્ધાર્થને પોતાનો ભાગ રપટ જણાયો. સુગતનો અદ્વા જોઈ તેને આશ્ચર્ય સાથે પરમ પૂજ્ય ભુદિ ઉત્પન્ન થઈ તેણે કહ્યું

“ હે માનુસ્કપિણી ! જેને હું જાણી સમજું છું તેના કરતાં તમારી ચોગ્યતા અધિક છે. તમે કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક તમારું કર્તવ્ય સંપાદન કરો છો. એ તમારી નીતિને ધન્ય છે. હું સમજું છું તે પ્રમાણે જ તમારામાં સતોષદત્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તમે મ્હારું પૂજન કરવા આવ્યા છો પરંતુ મ્હારામાં તે ચોગ્યતા નથી.”

“ મને તો તમારું પૂજન કરવા જેટલી તમારી પાત્રતા જણાય છે. તમારા મજ્જા સાંભળી મને તેમથી કંઈક નવીન બોધ મળ્યો છે. જો હું શ્રદ્ધાવાન થઈ પ્રયત્ન કરીશ તો જે સત્યના શોધ માટે હું પ્રયત્ન કરું છું તે મેળવવાની મને સંપૂર્ણ આશા છે. એ નવીન માર્ગ મને તમારી કૃપાથી જણાયો છે. તમારો જેટલો ઉપ-

ઠારે માનું તેટલો ઝોહો છે. પતિ પુત્રો સહિત તમારું આયુષ્ય સુખ-
શાંતિમાં વ્યતીત થાઓ એ જ મ્હારો આશિર્વાદ છે.”

સુગતા બે હાથ વડે નમન કરી શાંત ચિત્તે સાંભળતી હતી.
તેણે વારંવાર નમન કર્યું અને બાળક પુત્ર તથા દાસદાસીઓ સહિત
સ્વગૃહે ગમન કર્યું.

સુગતાના ગપા પછી સિદ્ધાર્થે તે સ્થાન છોડી ત્યાંથી અધિક
વેગે અતિશય ધનધોર અરણ્યની ઝાડીના મધ્ય ભાગમાં આસન
જમાવ્યું. ત્યાં એક વિશાળ વડનું ઝાડ હતું. તેની આસપાસ અલૌ-
કિક સૃષ્ટિ સૌંદર્ય ખીલી રહ્યું હતું. સિદ્ધાર્થે તપશ્ચર્યા માટે તે જ
સ્થાન પસંદ કર્યું. તેણે પલાસનવાળી તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. નેત્ર બંધ
કરતાં પહેલાં એક વખત સૃષ્ટિ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી બોલ્યો:

“અદા ! દેવી શ્રદ્ધાપૂર્ણાં આ ! શ્રદ્ધા એ જ સર્વત્ર વિજય
અપાવે છે. હું આટલા દિવસથી પ્રયત્ન કરું છું પરંતુ મ્હારામાં
પૂર્ણ દ્રઢ શ્રદ્ધા ન હોવાથી મ્હને યશ પ્રાપ્ત થયો નહિ. હવે આજે
હું એવી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે: શરીર શુષ્ક થઈ જાય, અસ્થિ, ચર્મ,
માંસ નાશ પામે, આસુરી અથવા દૈવી ગમે તેવી આપત્તિ આવે,
પંચમહાભૂત મ્હને ગમે તેટલો ત્રાસ આપે, ગમે તેમ થાઓ પણ
સુદૃઢ પ્રાપ્ત થયા સિવાય હું આ આસનથી મુક્ત થવાનો નથી.”

દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને સિદ્ધાર્થ વડવૃક્ષ નીચે ધ્યાનસ્થ થયો. કેટલાક
દિવસ પર્વત સૃષ્ટિ નિર્મિત નૈસર્ગિક વિધોએ તેના તપમાં બંગ
કરવા પ્રયત્ન કર્યો. રાત્રિને સમયે સિંહ વ્યાધિ આદિ કૂર પશુઓ તેની
નજીક આવી મ્હોટી બચકર મર્જના કરતા. ટાંઠના સખ્ત સપાટાથી
તેનું શરીર કંકુ બરફ જેવું થઈ જતું. દિવસે મધ્યાન્હનો સૂર્ય
સિદ્ધાર્થના શરીર ઉપર ભયંકર અગ્નિકિરણ સળાકાનો વર્ષાદ વર્ષા-

વતો હતો ! ડોઝ ડોઝ વખત મુસળધાર યુદ્ધિ ચર્તા અરણ્યના સર્વ પ્રાણી બપભીત થઈ જતાં ! એ ગમે તેમ થતું પણ પોતાના આસન પરથી ચસિત નહિ થવાનો સિદ્ધાર્થનો દૃઢ નિશ્ચય હતો.

ઢેટલીક વખત તો સિદ્ધાર્થ પોતાના ધ્યાનમાં એટલો બધો નિમગ્ન થઈ જતો કે, બહારના યુદ્ધિ વ્યાપાર તેને આસનબ્રષ્ટ કરવા ચાહે છે તેની તેને ખબર પણ પડતી નહિ યુદ્ધિના વ્યાપાર કરતાં મનનો વ્યાપાર પ્રયત્ન અને ધૂર્ત દોષ છે. યુદ્ધિનાં સર્વ તત્ત્વનો પરિણય કરવો કઠિનો છે તેના કરતાં મનના વ્યાપારને શતવો અને મન પર સત્તા ચલાવવી અતિશય કઠિન છે. એ મનોવ્યાપાર એટલે તપોભંગ કરનાર બખંડર રાક્ષસ જ છે અથવા એને ઇન્દ્રોક્તી સુંદર અપ્સરા કહીએ તો ચાહે એમ છે. મનની ગતિનો વલન થતો વેગ એટલો ખોટો પ્રયત્ન હોય છે કે તેને માટે જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો ઝોઝો ! મનના જૂદા જૂદા પિકાર ડોઝ વખત એટલા બધા પ્રયત્ન થઈ ઉઠે છે કે જાણે તે પ્રત્યક્ષ આપણા રહામું ઉભા રહી આપણી સાથે વાતોલાય જ કરી રહ્યા હોય એમ લાગ્યાય છે. ધણા દિવસ તપશ્ચર્યા કર્યા પછી સિદ્ધાર્થની સ્થિતિ પણ એવી જ થઈ. આત્મ-બોધ નામક એક મનોવિચાર તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો. તેના અંતર આત્માએ તેને કયું :

“ સિદ્ધાર્થ ! તારા તપત્રુ રૂળ સને મળ્યું હોય એમ લાગ્યાય છે, ત્હને નિશ્ચય બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. ઉઠ, હવે અધિક તપશ્ચર્યા કરવાની આવશ્યકતા નથી. ત્હને પ્રાપ્ત થયેલી દેવત્વ સ્થિતિ દ્વારા તું હવે સત્ત્વ આનંદનો અનુભવ કર.”

એ સંખેડો વાલુ લહરી ઉપરથી જરા દૂર ગયા નહિ એટલામાં સિદ્ધાર્થના હૃદયમાં બરાઈ બેઠેલી સંકા-ડાકિણીએ હિચ્ચાર કર્યો.

“ સિદ્ધાર્થ ! વતસ ! એ સર્વ મિથ્યા છે. તું કેવળ ત્હારી

અજ્ઞાનતા પર શ્રદ્ધા રાખીને તપશ્ચર્યા કરવામાં આયુષ્ય નિરચક શુભાવી રહ્યો છે. ત્હેં જે જ્ઞાનદીપક શોધવાનો વિચાર કર્યો છે તે જ્ઞાનદીપકનું અસ્તિત્વ જ નથી પછી તે તને શી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? અરબ્ધમાં એસી અનંત વર્ષ તું નકામાં શુભાવશે તેથી ત્હને કાંઈ સાબ થનાર નથી, તેમજ તું જનસમાજને પણ કાંઈ ઉપયોગી થઈ શકશે નહિ. વત્સ ! કાળચક્રની ગતિ રોકવાનું ગાંડપણ છોડી દે અને તું સમજે છે તે જ ધર્મ માર્ગે જનહિત સાધન કર. ”

શંકાદેવીના શબ્દ સંપૂર્ણ ચર્તા ન થતાં સિદ્ધાર્થે સ્વામું એક ભયાનક આકૃતિ ઉપસ્થિત થઈ. તેણે કહ્યું :

“ પાગલ સિદ્ધાર્થ ! ભારતવર્ષનો પ્રચલિત ધર્મ નષ્ટ કરી નવીન ધર્મ સંબંધી ત્હારે સાદસ કેટલું બધું કરે છે તેની ત્હને કાંઈ કલ્પના છે ? રાજ્યની આજ્ઞા નિર્મૂળ કરવાની ત્હારામાં શક્તિ નથી. અનેક ભ્રમણાશ્રયક વિચારોમાં ત્હારે આયુષ્ય શુભાવનું ઉચિત નથી. જન, પિતા પાસે જઈ રાજ્યની સમામ હાથમાં લે ! રાજ્યનો કાર્ય-ભાર સંભાળ ! ”

સિદ્ધાર્થે સમજ્યો કે : મનોવિકારનું પ્રાગલ્ભ્ય શુદ્ધિ પામવું જાય છે. પ્રથમ તેના ઉપર જ વિજય મેળવવો જોઈએ. તેણે પ્રથમ પોતાના મનને જ વશ કરવાનો અને પોતાના ધ્યેય સિવાય મનમાં બીજો કોઈ પણ વિચાર પ્રવેશ ન કરે તેવો બહોળસ્ત કર્યો. તેણે મનને કહ્યું કે : “ અપરદાર ! હવે ત્હારે ત્હારા ધ્યેય સિવાય બીજા કોઈ પણ વિચાર રૂપી વિકારને ત્હારી પાસે આવવા દેવા નહિ. ” તેણે પોતાના મનના બીજા વિચારોને દબાવી દીધા અને સત્યના શોધ માટે મનને આત્માના સમિષ તાદૃશ્ય કયું. મન એકાગ્ર થયું. શાંત થયું. આત્માની સત્તા જગૃત થઈ. દસ હન્દ્રિય રૂપી સરિતાનો પ્રવાહ આત્મારૂપી સમુદ્રમાં મળી ગયો. સિદ્ધાર્થ આત્મસ્વરૂપ બની ગયો.

તેને પોતાના ધ્યેયનો માર્ગ ધીમે ધીમે દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. તેને ધ્યાનાવસ્થા સાધ્ય થવા પછી સખ્ત ઠંડી, પ્રચન્ડ સૂર્ય તાપ, મુશળ-ધાર વૃષ્ટિ, સિંહ વ્યાધીની ગર્જના, મેઘના કડાકા એટલું જ નહિં પણ તેની નજીક ચતા વજ્રપાત સુદ્ધા તેના જોવામાં આવતા નહિ. એક ઠંડી અંધકારમય ગુફામાંથી નિકળા ઝમઝમ ચતા પ્રકાશિત માર્ગ તરફ તે વિચરતો હોય એવું તેને જણાયું તેની ધ્યાનાવસ્થા જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગી તેમ તેમ તેને પોતાનો ધ્યેયમાર્ગ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો.

અંતે ધ્યાનવસ્થામાં તેને સમ્યક્ સંજુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. સત્યતત્ત્વ તેને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું. સામાન્ય માનવીની દૃષ્ટિએ આપણે જ્યાં સુધી જોઈ શકીએ તે સીમા ઉલ્લંઘન કરી તેની પેઠી પારના સત્ય-પ્રદેશની અનેક વસ્તુઓ સિદ્ધાર્થના જોવામાં આવી. તે જે જ્ઞાનદીપક મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરતો હતો તે તેને આ સ્થળે પ્રાપ્ત થયો. જ્ઞાનદીપકની પ્રાપ્તિ થતાં દૃષ્ટિમાં સામાન્ય રીતે ન જણાય એવાં અનેક ગૂઢ તત્ત્વ તેને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યાં. તેણે એ જ્ઞાનપ્રકાશ, આત્મપ્રકાશમાં જોયું કે: પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રને કર્મના ફળ ભોગવવામાં—જૂદી જૂદી અવસ્થામાં—પૂર્વ કર્મ એ જ કારણ છે. કર્મનાં ફળ ભોગવવા માટે વિશ્વમાં પ્રાણી જ નહિં પણ પ્રત્યેક જડ ચેતન વસ્તુ નિર્મોહ્ય થયેલી છે. આકાશના ચંદ્ર સૂર્ય જેવા મહાત્મ ગોલકથી તે પૃથ્વી પરના કુદ્ર અણુરેણુ પર્યંત સર્વ પદાર્થ પ્રારબ્ધ કર્મબદ્ધ છે તેને આધારે જ તેઓ પોતપોતાનાં કર્મ કરે છે. એ કર્મપ્રતિતિ સ્વયં સિદ્ધ નથી. તે એક મહાશક્તિની આજ્ઞા વડે સર્વ જીવાત્માઓ પોતપોતાનાં કર્મ કર્યાં જાય છે. તે મહાશક્તિ—તેજ અંતરમાં સંતાપ રહેલી આત્મશક્તિ સિદ્ધાર્થને સ્પષ્ટ જોવામાં આવી. તેણે તે શક્તિને ઓળખી ! તેણે કહ્યું કે જે મહાશક્તિ છે તે એ જ સત્યતત્ત્વ, એ જ પ્રાપ્તવ્ય, એ જ ધ્યેયસિદ્ધિ ! એ જ આત્મશક્તિ ! એ જ આત્મદર્શન !

આત્મપ્રાપ્તિ સાધ્ય થયા પછી સિદ્ધાર્થને અન્ય અનેક ચમત્કાર જણાયા હતા. કર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તે મહાતત્ત્વમાં વિલિન થઈ જવો જોઈએ એવું તેને સ્પષ્ટ સમજાયું. એ તત્ત્વમાં વિલિન થઈ ગયા પછી એટલે કર્મનો નાશ થયા પછી મનુષ્યનો જન્મમૃત્યુનો ફેરો નથી એ પણ સમજાયું. સર્પને આત્મવત્ સમાન દષ્ટિએ જોવાથી કર્મબંધનનું અસ્તિત્વ જ નથી, ત્યાં પછો મનુષ્યને મૃત્યુ નથી, નામ નથી, ગામ નથી, જાતિ નથી, 'તેનુ દેહાબિમાન નહ યાય છે. સર્વત્ર આત્મા જ આત્માનાં દર્શન થાય છે ! પ્રાણી માત્રમાં જે ચેતન, જે આત્મા વિદ્યમાન છે તેનું જ જેને જ્ઞાન થાય છે. તેને કર્મબંધન જેવું કંઈ રહેતું જ નથી. તે આત્મતત્ત્વમય જાતી જાય છે. એવું આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે. એવી આત્મતન્મયતા, એવો આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય જન્મમૃત્યુનાં બંધનોથી મુક્ત થતો નથી મૃત્યુ એટલે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે વળેલા જીવને તત્ત્વ-નિસરણી પર એક એક પગથોડી ઉપર ચઢાવનાર સક્તિ છે. આ પ્રમાણે જેને એક જન્મમાં આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેને તે અનેક જન્માન્તરે પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃસૃષ્ટિનો એ ચમત્કાર સિદ્ધાર્થે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનદીપક વડે જોયો. તે પછી તેણે જ્ઞાનદીપકઆત્મશક્તિ સહિત બાજ્ય સૃષ્ટિ તરફ ગમન કર્યું.

આ સમયે પૂર્વ આકાશ રકતવર્ણ થયું હતું. ક્ષિતિજના પદ્મમાંથી સૂર્ય નારાયણનાં કિરણો ઉચ્ચ પર્વત શિખર અને વૃક્ષ પશ્ચવ ઉપર પડવાથી સૃષ્ટિસૃદ્ધરી અપૂર્વ અલૌકિક દેખાતી હતી. વૃક્ષપશ્ચવો ઉપર રાત્રિદેવીએ ગાજેલાં અશ્વ અત્યારે મોતી જેવાં ચળકતાં જણાતાં હતાં. ડોકિલા પંચમ સ્વરે સુપ્રજાત યુગ્યક મંજુષ્ઠ્વર્ન ઉચ્ચારતી હતી. મંદમંદ ખવનની લહરો વડે વૃક્ષની શાખાઓ હાલતી ડોલતી હોવાથી જાણે પ્રકૃતિદેવી પ્રાતઃ સૂર્યને અભિનંદન

આપની હોય તેવું સુંદર જણાવું હતું અનેક પક્ષીઓના મધુર કંઠરવ
જાણે સૂર્યદેવના અભિવાદન માટે પ્રાત સંગિત કરી રહ્યાં હોય તેવું
મનોહર જણાવું હતું ! ધન્ય અરણ્યની પ્રકૃતિ-દેવી ! , ધન્ય તહારી
પ્રાકૃતિક રચના !

આ સમયે જ સિદ્ધાર્થે 'ધ્યાનવિસર્જન' થઈ સૃષ્ટિદેવીનાં દર્શન
કરવા લાગ્યો. જાણે સૃષ્ટિદેવી પોતાનું દુ ખરૂંપી આવરણ દૂર કરવા
માટે ઠાંધ મહાપુરુષની અતિ આતુરતાપૂર્વક રોહ જોઈ રહી હોય એવું
તેને જણાયું. પોતાની વિશાળ દ્રષ્ટિ વડે સર્વ સૃષ્ટિ ઉપર એક દ્રષ્ટિ-
પાત કરી સિદ્ધાર્થે બોલ્યો-

“ હે વસુધે ! તમે જેને દુ ખનું આવરણ છો છો તેનું નામ
જ માયા છે. અમે જગતનાં માનવીઓ એ જ માયાથી ઘેરાયેલાં
હોવાથી સાત તત્ત્વનું આત્મસુખ અનુભવી શકતાં નથી. પરંતુ
એ મનુષ્યો ! એ માયા દૂર કરવાનો જ્ઞાનદીપક મળે મળ્યો છે.
તમારા સર્વનાં કલ્યાણ માટે જ મેં તે મેળવ્યો છે. તેના પ્રકાશથી
માયાનો અંધકાર દૂર થઈ જશે અને તમને આત્મતત્ત્વનો માર્ગ સ્પષ્ટ
જણાશે. તત્ત્વચિંતન એ જ મનુષ્યનો ધર્મ છે. તમે એ માર્ગે જશો
તો તમારાં સર્વ દુ ખકટ નાશ પામશે, એટલું જ નહિ પણ જન્મ-
મરણનાં બંધનમાંથી તમે મુક્ત થશો ! આયોક પરલોકમાં દલ્યાણુ થશે.
જન્મમૃત્યુથી મુક્ત થશે. ”

*

*

*

એટલું કહી સિદ્ધાર્થે અરણ્યમાંથી જાલસૃષ્ટિ તરફ પ્રયાણ કર્યું.
આત્મતત્ત્વના પ્રચાર માટે તે જનસમાજમાં વ્રમણ કરવા લાગ્યો.
તેની અસાધારણ આત્મશક્તિના પ્રતાપથી અને દૈવી વાણીયુક્ત ઉપ-
દેશામૃતથી જાદુમરના જાદુની ઘેડે ચમત્કાર જેવામાં આવ્યો. તેના
ઉપદેશ સાંભળનાર મનુષ્યોનાં હૃદય પલ્લવા લાગ્યાં ! દુષ્ટ મનુષ્યોની

મનોવૃત્તિ એકદમ બદલાવા લાગી. ધાતકી મનુષ્યોએ પોતાની તીક્ષ્ણ હુરિકાઓ વેગળે ફેંકી દીધી. ચોર લોકોએ છુટી લીધેલી લક્ષ્મી જેની હતી તેને-ઘેર જઈ પાછી આપવા લાગ્યા! વીર પુરુષોએ પોતાનાં શસ્ત્ર મ્યાનમાં નાંખી યુદ્ધ બંધ કરી દીધાં! યજ્ઞમાં અપાતાં પશુબલિ-દાન તદ્દન બંધ થઈ ગયાં! યજ્ઞ માટે પશુવિક્રય કરનારા રથારી અને બરવાડ લોકોને જ્ઞાન થવાથી તેમણે પશુવિક્રય કાર્ય બંધ કરી પશુ-ધનની વૃદ્ધિ કરવા તરફ લક્ષ્ય પરાવૃત્તું. સર્વ પ્રાણીમાત્ર સ્વતંત્રતા-પૂર્વક પોતપોતાનો સૃષ્ટિકર્મ ચલાવવા લાગ્યાં! સર્વત્ર દયાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું. સર્વત્ર શાંતિદેવીનાં શીતળ કિરણ પ્રસરી રહ્યાં! સૃષ્ટિ-દેવી, પશુસમાજ, વનરખનિઓ વગેરે સર્વ શાંતિની મધુર છાયામાં આનંદકદમોલ કરવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૮ મું.

યશોધરા.

કરુણસ્ય માંતરિવ ઘા શરીરિણી વિરદ ક્યથેવ ।

સુ દ્રિદવીએ પ્રતિ વર્ષના નિયમ પ્રમાણે વાર્ષિક રાત્યારોહણ સમારંભ મહોટા ઠાઠમાઠથી કરવાની તૈયારી શરૂ કરી હતી. તે ઉપરથી તે દિવસ વસતકાળના આરંભનો હોય એમ સહજે સમજી શકાતું હતું. આશ્રવૃક્ષ ઉપર પ્રકુલિત મોરના ઝૂમખા અહો કેવા મનોહર ! મોગરાની પુષ્પ વિહસિત વલિકાઓ આશ્રવૃક્ષને માઠ આલિંગન દઈ રહી હતી. પ્રકુલિત માધવી ધતા તરફ જોતા જણાતું કે તેણે વૃક્ષના મળામાળણે લગ્ન-માઝ આરોપી છે. એ સ્થિતિમાં પર-વધુને જોતાં સહેજ અનુમાન થતું કે નવીન આવનાર વિશ્વ લક્ષ્મીનું સ્વાગત કરવા માટે જ એ દમ્પત્તિઓ હતાં છે !

આવા રમ્ય દિવસોમાં રોહિણી નદીના કિનારા પર એક પાપાણુ ખંડ પર બેસી રોહિણીનો ક્ષીણ દેહ વિશેષ ગંભીરતાપૂર્વક ડાણુ બેઠે રહ્યું છે! વસંત ઋતુસૂચક એ વિશ્વલક્ષ્મી તો ન હોય! ના, ના, તે નથી! એ સ્ત્રીએ તો તદ્દન શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. તેની સુખમુદ્રા અતિ ગંભીર અને ચિંતાતુર જણાય છે. તે એટલી સ્થિર બેઠી છે કે: નદીના જળમાં જણાતું તેનું પ્રતિબિંબ જણે કોઈ કુશળ કારિગરે જળ-ચિત્ર બનાવ્યું હોય તેમ જણાતું હતું! કોઈ કોઈ વખત તે જળ-ચિત્ર હાલતું જણાતું હતું પરંતુ તે પવનની લહર વડે નહિ પણ તે સ્ત્રીના નેત્રમાંથી ઝરતાં અશ્રુજળને લીધે! તેના હાંખા કાળા શિરોકેશ બરડા પર છુટા વિખરાયલા પડ્યા હતા. ધણી દિવસથી તે વાળમાં તેલ ન ખાધું ન હતું. ધણી દિવસથી તે વાળ હોળાયા વગરના હતા તેથી તે શુષ્ક અને રૂક્ષ થઈ ગયા હતા. તેના શરીર પર અક્ષંકારો ન હોવાથી ચિંતાને લીધે તેની મુંઢ દેહલક્ષિકા નિરનેજ અને કૃશ થઈ હતી. તે દુઃખનો એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખી બોલી:

“રોહિણી! તારા વિયોગના દિવસનો હવે અંત આવ્યો છે. હવે સમુદ્રના ફૂલ મેષ સત્વર આવવાના છે, તેથી તું સત્વર પનિને બેઠવા જશે. પરંતુ રોહિણી! હું તો જન્મથી જ વિયોગિની તે વિયોગિની જ રહીશ એમ જણાય છે!”

વાંચક! એ વિયોગિની ડાણુ? તે બીજી ડાણુ હોય વાઈ! સિદ્ધાર્થના વિલાસબવન નજીક રોહિણીના તટ પર અશ્રુપાત કરી રહી હતી, તેથી તે તેની અર્ધાંગના જ હોવી બેઠેલા હા, તે યશોધરા જ છે! તેની નજીકમાં જ કમળપુષ્પ જેવો એક સાત વર્ષનો બાળકપુત્ર રમ્યા કરે છે. બાળકની બાળવીલા કૌતુકપૂર્વક બેની હોવાથી તે તેની માતા હોય એમ જણાય છે. સિદ્ધાર્થે વિલાસબવનનો ત્યાગ કર્યો તે સમયે તે પુત્ર માત્ર સાત દિવસનો જ હતો. યશોધરાએ તેનું

નામ રાહુલ પાડ્યું હતું. યશોધરા રોહિણીને કિનારે રાહુલ સંવિત બેઠી હતી તે વખતે એક પરિચારિકા કિતાવને પગથે તેની પાસે આવી નમન કરી બેઠી:

“રાણીશ! આજે એક અતિ આનંદદાયક સમાચાર સાંભળ્યા છે. આપણા કપિલવસ્તુ નગરમાં અનેક દેશ જામણ કરી બે વ્યાપારીઓ આવ્યા છે. તેઓ આપણા સિદ્ધાર્થના મેળાપ થયાની હકિગત કહે છે. વ્યાપારીઓ ધણા સજ્જન હોવાથી તેમની હકિગત સર્વને સત્ય જણાય છે. તેઓ હરિતનાપુરથી આપણા નગરમાં આવ્યા છે. તેઓ કહે છે કે: અમે સિદ્ધાર્થનાં દર્શન કર્યાં છે એટલું જ નહિ પણ તેમનું પૂજન કરી તેમના ચરણ ઉપર મસ્તક મુકી અમે પવિત્ર થયા છીએ. તેઓ કહે છે કે: સિદ્ધાર્થ હવે રાજપુત્ર નથી. તે જગત્ પુત્ર્ય “બુદ્ધ” થયા છે. તેમનાં અમૃતમય હિપદેશ વચ્ચેનાં સાંભળતાં જાણે તે મુક્તિદાનનું સત્ર જ ચલાવી રહ્યા છે!”

પરિચારિકાના યુગેથી સમાચાર સાંભળતાં જ યશોધરાને કંપનાતીત આનંદ થયો. શુક થયેલી સરિતા વર્ષા ઋતુમાં જેમ પ્રકુક્ષિત થાય છે તેજ પ્રમાણે યશોધરાનું હૃદયન થયેલું યુગક્રમેળ મધુર હારુપ કરતું પ્રથમના જેવું સુંદર જાણાવા લાગ્યું. તેનું હૃદય પ્રેમાવેગથી ભરાઈ આવ્યું. નેત્રમાંથી પ્રેમના અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં!

તેણે પરિચારિકાને કહ્યું:

“તહે જે સમાચાર કહ્યા તે જો સત્ય હશે તો હું તહને સાંઘનામ આપીશ. તું હમણાં જ નગરમાં જઈ તે બન્ને વેપારીઓને વિવાસબધનમાં તેડી લાવ. મ્હારે તેમને ટેટલીક હકિગત પૂછવી છે. તેમના શબ્દામૃતનું પાન કરવાની મ્હને તૃષ્ણ લાગી છે. તું તેમને સત્વર તેડી લાવ.”

યશોધરાની આજ્ઞા ચતાં જ પરિચારિકા તુર્ત નગરમાં ગઈ અને થોડો સમયમાં જ વ્યાપારીઓ સહિત પુનઃ વિદ્યાસભવનમાં આવી પહોંચી. યશોધરા તેની વાટ જોતી હતી. તેણે જાન્યે વ્યાપારીઓનો સત્કાર કર્યો. તેમને બેસવાનાં આસનો આપ્યાં. તેણે વ્યાકુળ ચિત્તે પૂછ્યું:

“વિદ્યાસભવન પાવન કરવાનો તમે પરિશ્રમ લીધો. તેમ જ તમારો ઉપકાર માનું છું. મહારા પતિનાં તમને દર્શન થયાંની હકિગત મને સાંભળી છે. તેઓ હમણાં વિશ્વપૂજ્ય “શુદ્ધ” યથા છે અને તેમણે મુક્તિદાનનું સત્ર ચલાવ્યું છે એ શું સત્ય છે? તમે કાંઈપણ સંકોચ નહિ કરતાં સર્વ હકિગત મને કહેશો તો મહારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. મહારા શોકમરત હૃદયને ધણે સંતોષાનંદ થશે.”

વ્યાપારીઓમાંથી એકે કહ્યું.

“રાજરાજેશ્વરી! તમે જે સાંભળ્યું છે તે સત્ય છે. સિદ્ધાર્થ મહારાજનાં અમે પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં છે. તેમની ચરણરંગ અમે અમારા મસ્તક પર ચઢાવી પવિત્ર થયા છીએ. એમ વિદ્યાસભવનમાંથી નિકળી ગયેલા રાજકુમાર છે પરંતુ આજે તેઓ જગવાં વચ્ચે ધારણ કરી હાથમાં બિલાપાત્ર લઈ સર્વત્ર ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. મહારાણીજી! તેમનો આજ્ઞો વૈભવ તો બહુભક્ષા ચક્રવર્તિ રાજ કરતાં વિરોધ છે. ગયા નજીક કલ્પ નદીને કિનારે એક મોટું વડ-વૃક્ષ છે. તે વૃક્ષ નીચે અમને તેમનાં દર્શન થયાં છે. તે આજે સર્વના બંધુ અને સર્વના રાજા છે દેવી! તમારો અને તેમનો નિકટનો સંબંધ તેથી હવે તમે અમખ્ય સંતાનનાં માતા થયાં છો. સિદ્ધાર્થનો અમૃતમય ઉપદેશ અમે સાંભળ્યો છે. તે કુશળ છે. તેમનું અકુશળ થવું હવે અગત્ય છે, જગતના સર્વ ગ્રામી માત્રના કસાણને જ ન ગત્યલોકમાં અવતર્યાં છે. તેમનો ઉપદેશ સાંભળી નિરા

હજારો શિષ્ય તેમના ધર્મછત્ર નીચે આશ્રય લે છે. તેમના ઉપદેશ-
મૂલ સાંભળી અમે પણ તેમના વેચાણવા બકત થયા છીએ. અમે
તેમના ચરણના દાસ થયા છીએ !”

યશોધરાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે પુનઃ પૂછ્યું :

“તેમણે એ મહાસાન કેવી રીતે મેળવ્યું ? તેઓ હંમણાં ક્યાં
છે તે તમે જાણો છો ?”

સિદ્ધાર્થ ગૌતમને મયામાં આત્મ-સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ
તે સંજોગો જે લોકવાર્તા જનસમાજમાં પ્રચલિત થઈ હતી તે સર્વ
પ્રતાપ વ્યાપારીએ યશોધરાને કહી સંભળાવ્યો. તેણે કહ્યું :

“માતૃશ્રી ! હંમણાં સિદ્ધાર્થ સર્વ સ્થળે પ્રવાસ કરી પોતાને
નવીન ધર્મ પ્રચાર કરી રહ્યા છે. કોડિન્ધ, બદક, અમાનિત, વાસવ
અને મહાનાદ નામક પાંચ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોએ તેમનું સિધ્ધત્વ સ્વિકાર્યું
છે, યશઃ નામક એક રાજકુમાર પોતાના ચોપન મિત્રો સહિત તેમને
શિષ્ય થયો છે. તે સાઠ શિષ્યો પણ હવે સર્વ સ્થળે પ્રવાસ કરી
બુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. અમે આ તરફ આવ્યા તે વખતે
સાંભળ્યું હતું કે : સિદ્ધાર્થ બિંબિસાર રાત્રીના વેળા વનમાં છે અને
તેમના નવસો શિષ્યો થયા છે. અમે સાંભળ્યું છે કે : તેઓ ધર્મપ્રચાર
કરતા કરતા સત્તર કપિઘવસ્તુ નગરમાં આવનાર છે.”

વ્યાપારીઓની હકિગત સાંભળી યશોધરાનું મનભૂમિ જેવું રક્ષ
થયેલું અંતઃકરણ વર્ષો સમયના ઉઘાનની જેમ આદ-શાંત-સ્થિતિ
થયું. તેણે જન્મે વ્યાપારીઓનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરી વિદાય કર્યો.
યશોધરાએ તુર્તજ સિદ્ધાર્થના શોધ માટે રાજ્યહૃદ શહેરથી કપિઘ-
વસ્તુ આવવાના માર્ગ તરફ સેવકો મોકલી દીધા. સેવકોને ગયે બે
ત્રણ દિવસ થયા એટલામાં જ સિદ્ધાર્થ હજારો શિષ્યમંડળ સહિત

કપિલવસ્તુ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. સર્વ નગરમાં આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો. ૫૬ શુદ્ધોદન અને રાણી ગૌતમીનો આનંદ અપાર હતો. સિદ્ધાર્થ અને તેના હજારો શિષ્યોની બરાબર વ્યવસ્થા થવા માટે કપિલવસ્તુ નગરના ન્યાયોધ નામક ગામમાં એક સુંદર બધ્ધ વિસ્તૃત મંડપ બાંધાવ્યો હતો. જે દિવસે સિદ્ધાર્થ મંડપમાં આવી પહોંચ્યા હતા તે દિવસે તેનાં દર્શન કરવા માટે હજારો મનુષ્યો મંડપ ન ૬ અને રસ્તા પર એકત્ર થયાં હતાં. પતિદેવનાં દર્શન કરવા આવી યથેશ્વી યશોધરા, પોતાના પુત્ર રાહુલને લઈ અગાઉથી જ મંડપમાં આવી પહોંચી હતી. તેના આવ્યા પછી ઘોડીવારે સિદ્ધાર્થ હજારો શિષ્ય સહિત મંડપમાં આવી પહોંચ્યો. સિદ્ધાર્થની દિવ્ય કુખકાંતિ અને બિશુવેશ જોઈ કપિલવસ્તુનગરના પ્રજાજનના નેત્રમાંથી અશ્રુજળ પ્રવાહ પડેવા લાગ્યો. યશોધરાનું અંતઃકરણ દ્રવિત થયું. તેના કંઠ ગદ્ગદ થયો. સિદ્ધાર્થ મંડપમાં આવ્યો કે પુરતજ તેણે તેના ગરણ ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. તે બોલી-

“નાથ” હું તમારી અર્ધાગના હોવા છતાં મને તમારા નવ ધર્મની અનુયાયી કરવા આટલો બધો વિલંબ શા માટે કર્યો? હવે તમારો બિલાની ઝોળા મ્હારે ખભે લટકાવી દો અને તમારો બિશુ-દંડ મ્હારા રાહુલના હાથમાં આપો. તમારો નવીન ધર્મ સ્વીઓ પણ સ્વિકારી શકે છે ને?”

એટલું કંહી યશોધરાએ પતિના ખભા ઉપરની ઝોળી પોતાના હાથમાં લીધી અને દંડ રાહુલના હાથમાં આપ્યો. એ જોઈ પ્રેક્ષકોના હૃદય પ્રેમથી બરાઈ આવ્યાં. તેમનું એ વર્તન સિદ્ધાર્થને પણ ધન્ય જણાયું. તેણે યશોધરાને કહ્યું:

“દેવી યશોધરા! સિદ્ધાર્થની અર્ધાગનાને શોભે એવું ધર્મચરણ તમે કર્યું છે! સ્ત્રી એ પુરુષની સહધર્મિણી હોવાય છે. પતિનો ધર્મ

તેજ પતિનેા ધર્મ' એનું નામ જ સહધર્મ અને એનું નામ જ સહ-
ધર્મિણી' તમે તે ધર્મ પ્રમાણે વર્ત્યા છે. તમને ધન્ય છે! મહાગ
ધર્મછત્ર નીચે સ્ત્રી, પુરુષ, ઉચ્ચ, નીચ, એવો કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ
નથી. મહારા ધર્મમંત્ર કોઈના કાનમાં શ્રુત રીતે કુંકવામાં આવતો
નથી. મહારા, દિશામંત્ર તો એજ છે કે :

ધુત્તં શરણં ગચ્છામિ ।
ધર્મ શરણં ગચ્છામિ ।
સંધં શરણં ગચ્છામિ ।

(૧) દિશા કરવી નહિ.

(૨) યોરી કરવી નહિ.

(૩) વિપયોપભોગમાં મયોદા રાખવી. (હલ ઉપસાન વિપયભોગ
કરવો નહિ.)

(૪) અસત્ય ભોવવું નહિ.

(૫) માદક પદાર્થનું સેવન કરવું નહિ

આ પાંચ મહારા ધર્મોગ્રા છે. જે મનુષ્ય તેનું પાલન કરશે તે
બ્રહ્મમુક્ત થશે અને તેને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થશે. પ્રત્યેક મનુષ્યે એ
નિયમ પ્રમાણે વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા કરશે તો સર્વ બ્રહ્મ સુખના શિખર
ઉપર વિરાગશે. "

સિદ્ધાર્થના ઉપદેશ વચ્ચેના સાબળી એકત્ર થયેલા સર્વ મનુષ્યોએ
કહ્યું કે. "અમે તમારા ધર્મનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. "

મંડપમાં સુદીઠન અને ગૌતમીના દર્શન થતા નહોતાં. એ
જેઝ સિદ્ધાર્થ પોતાના શિષ્ય મંડળ સાથે કપિન્દ્રસ્તુનગરમાં ગયો.
નિશાપાત હાથમાં ધાગ્યું કરી સિદ્ધાર્થ સર્વ શિષ્યોની આશ્રય માલતો

હતો. તેની પાછળ યશોધરા અને તેની પાછળ રાહુલ અને રાહુલની પાછળ હનુરો સિધ્ધો ચાલતા હતા. આ વખતે રાજા શુદ્ધોદન સિદ્ધાર્થને મળવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

એટલામાં જ રાજમહેલના સિંહદાર આગળ ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરેલા અને હાથમાં બિશ્વાપાત્ર મહણ કરેલા સિદ્ધાર્થને જોઈ ક્રોધ અને પ્રેમથી માંડા જેવો બનેલો વૃદ્ધ રાજા-શુદ્ધોદન વિનંતીને વેગે તેની પાસે આવ્યો અને તેને પોતાના હૃદય સાથે દબાવી બેટયો. તેણે કહ્યું :

“સિદ્ધાર્થ! તારા ચરણ આગળ અંકુશક લક્ષ્મી આજોટવા છતાં તમે બિશ્વાપાત્ર શા માટે મહણ કર્યું? તે પાત્ર ફેંકી દે અને રાજ્ય સિદ્ધાસન ઉપર આસદ થા. રાજદંડ હાથમાં મહણ કર તારા વૃદ્ધ પિતાની એટલી ઇચ્છા પૂર્ણ કર પિતૃભક્ત પુત્રનો એજ ધર્મ છે.”

સિદ્ધાર્થ અંબીર સ્વરે બોલ્યો :

“પિતાજી! હવે તેમ બનવું અસક્ય છે, જે આપણે કુળધર્મ છે તેજ હું પ્રચાર કરી રહ્યો છું.”

“કુળધર્મ? શાક્ય વંશના એક પણ રાજાએ બિશ્વા માંગવાનો કુળધર્મ સ્વિકાર્યો નથી. તમે ક્યા કારણથી એને કુળધર્મ કહો છો?” શુદ્ધોદને જરા ક્રોધમાં પ્રગ્ન થયો.

સિદ્ધાર્થ તદ્દન પ્રેમથી શાંતિપૂર્વક ઉત્તર દીધો :

“પિતાજી! તમે મને માત્ર જન્મ આપ્યો છે તેથી મારા કુળધર્મનો વિનાશ થતો નથી. તમે નગા બાળુતા એવા સત્પુરુષોનો હું વંશ જ છું. બિશ્વા માંગી જગતને યાનદાન આપવું એજ આપણો કુળધર્મ છે. મને તમારા રાજ્યની ઇચ્છા નથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેવો તેનો ઉપયોગ કરો.”

શુદ્ધોદને કહ્યું :

“ તારા આ સ્પષ્ટ કચનથી હવે મ્હારે રાહુલને રાત્રમગાદી પર બેસાડવો પડશે. ચાલ, રાહુલ, ચાપ, તું જ આ રાત્રમનો ઉપભોગ કર. ”

શુદ્ધોદન ત્રેમપૂર્વક રાહુલનો હાથ ઝાલવા આમળ વધ્યો, એટલે તુરતજ યશોધરાના બન્ને પગે બાય બીડી તે બોલ્યો.

“ હાહાશ ! મ્હને રાત્રમ નથી બેઠવતું. હું તો મ્હારા પિતાથી સાથે બીક્ષા માંગતો ફરીશ. ”

રાહુલ જેવા ન્હાના બાળકના સખ્દો સાંભળી વૃદ્ધ રાત્ર શુદ્ધોદનની વિચિત્ર સ્થિતિ અર્થ. તે મ્હોટેથી આકંઠ કરી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું :

“ હવે મ્હારા વિશાળ રાત્રમનો ઉપભોગ કોણ કરશે ? અરે દેવદત્ત, નંદ ત્મારે તમે આવો અને મ્હારા રાત્રમનો ઉપભોગ કરો. ”

દેવદત્ત વગેરે શુદ્ધોદનના નિકટના સગા હતા. એ પણ સિદ્ધાથની દિક્ષા લઈ બિશ્નુક બનેના હોવાથી તેમણે રાત્રમનો સ્વિકાર કરવાની ના પાડી. આટલું થતાં વૃદ્ધ રાત્રની રાત્રતૃષ્ણા ઓછી થઈ નહિ તેણે ઔતમશુદ્ધના ધર્મનો સ્વિકાર કર્યો છતાં રાત્રમ કોઈને નહિ આપતાં મૃત્યુપર્યંત પોતે જ રાત્રમ કાર્યભાગ અનાવ્યા કર્યો. રાત્રમતૃષ્ણા એવી ભયંકર છે ! તેજ મનુષ્યને પૂરમપદથી અધો માર્ગે લઈ જાય છે ! શરીર—મુખનેજ તે સંસ્પર્શ માને છે. બે કે એવાં મનુષ્યો મનથી તો ઈશ્વરનું નામરમરણ કરે છે પરંતુ રાત્રસિક્ક સ્વભાવથી મુક્ત થતા નથી !

માતાપિતાનાં દલન કપાં પછી સિદ્ધાથે કપિલવસ્તુ નગરનો

સાગ કર્યો. રાદુલ અને યશોધરાને સાથે લઈ તે દેશદેશ પર્યટન કરી ધર્મપ્રચાર કરવા લાગ્યો.

દેહલાંક વર્ષ પછી રાગ શુદ્ધોદન વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, ધણે જ નિર્ણયિત ચર્મ ગયો. શરીરનાં ગાત્ર શીતળ ચર્મ ગયાં. તેણે નાપ્યું કે: હવે શરીર પચત્વ પામશે ત્યારે તેણે સિદ્ધાર્થને બોલાવી મંગાવ્યો. તેના આવ્યા પછી શુદ્ધોદનનો દેહાંત થયો. સિદ્ધાર્થે પુત્રધર્મ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારે પિતાની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી. રાત્ર્ય પોતાના એક દરના સગાને સોંપી દીધું, અને તેણે લાંચી પ્રયાણ કર્યું. તે પછી સિદ્ધાર્થ કદી પણ કપિશવસ્તુ નગરમાં ગયો નહિ.

સિદ્ધાર્થ પુનઃ ધર્મપ્રચારના કામમાં પ્રવૃત્ત થયો. તેનું ધર્મપ્રચારકાર્ય સતત ચાલતું હતું. તેના શિષ્યો વેગળા દેશદેશાંતઃમાં ભ્રમણ કરી સર્વત્ર ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. અનેક મનુષ્યો તે ધર્મના અનુયાયી થયા હતા. સિદ્ધાર્થ પોતે પણ રાત્રિ દિવસ એ જ ધર્મપ્રચાર કાર્યમાં મગ્ન હોતો. એંશી વર્ષ પર્યંત સતત તેણે પોતાનું ધર્મકાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. તે પોતાનો નિર્વાણ સમય પ્રથમથી જ જાણી ગયો હતો. તેથી તેણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે:

“શિષ્યો! મહારી પ્રાણજ્યોતિ ઘોડા દિવસમાં જ ઝોલવાઈ જશે એ હું જાણી ચક્યો છું. હવે તમને અને મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે: “તમે સતત ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરતા રહેજો. ગમે તેમ થાય તોપણ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય શીથિલ થવા દેશો નહિ તેમજ તમે પણ તેનો ત્યાગ કરશો નહિ.”

શિષ્યોમાં કાશ્યપ નામક મુખ્ય શિષ્ય હતો. તેને એકાંતમાં બોલાવી સિદ્ધાર્થે કહ્યું:

“કાશ્યપ! મહારાં વચ્ચે હું તને અર્પણ કરું છું. તે તું ધારણ

કર અને ત્હારાં વચ્ચે મ્હને આપ. તું અને હું બન્ને એક જ છીએ. મ્હારું કાર્ય તું હવે આગળ ચલાવજો અને આ અમૃત સમાન આત્મ-તત્ત્વ સર્વ જગત્તા શ્રવેને સરળ કરી દેજો. સર્વત્ર તે અમૃતની વૃદ્ધિ કરજો. સર્વ વૃષાતુર શ્રવેને અમૃતનું પાન કરાવજો. ત્હારું કલ્યાણ ચાઓ. "

કાશ્યપે શુરદેવની આરાધના શિરમાન્ય કરી. કુશીનગર આગળ પોતાનો દેહત્યાગ કરવાના વિચારથી સિદ્ધાર્થ વેણવનમાંથી તે સ્થળ તરફ જવા નિકળ્યો.

માર્ગમાં સિદ્ધાર્થને ચંડ નામક એક વ્યાધિ મળ્યો. તેની ઈર્ષ્યા હતી કે કુશ્વરના માંસથી સિદ્ધાર્થનો સત્કાર કરવો. તેણે માંસાન્ન તૈયાર કરી સિદ્ધાર્થ સમીપ મુક્યું અને તે મહણુ કરવા પ્રાર્થના કરી. સિદ્ધાર્થ આત્મતત્ત્વ જાણતો હતો. તેના મનમાં અતિગેહ ન હતો, તેથી તેણે અતિશય પ્રેમથી તે માંસાન્ન મદાણુ કર્યું. સિદ્ધાર્થને જુદા-વરવા પ્રાપ્ત થઈ હતી માંસાન્ન તેને પાચન થયું નહિ તેથી તેને આમાશયનો વ્યાધિ થયો. તે અતિ કષ્ટ સહન કરતો કુશીનગર પહોંચ્યો. તે ઘણાજ ક્ષીણ થયો હતો તેમ છતાં પોતાના શિષ્યોને સતત ધર્મોપદેશ આપતો હતો. રાત્રિને સમયે એક વિસાળ વટવૃક્ષ નીચે જેસી શિષ્યોને પોતાની નજીક બોલાવી તે કહેવા લાગ્યો :

"શિષ્યો! તમે એમ ન સમજશો કે હું આ જગત્તો ત્યાગ કરી હમેશને માટે ત્યાગ્યો જાઉં છું. મ્હારું જે સત્ત્વતત્ત્વ આત્મા છે તે તો અહમ અમર જ રહેશે. એ આત્મતત્ત્વની ઉન્નતિ માટે સતત પ્રયત્ન કરવો એજ પ્રત્યેક બિશુનું કર્તવ્ય છે. તમે જ્યાંસુધી એક કર્તવ્યપરાયણ રહેશો ત્યાં સુધી હું તમારી નજીકજ છું એમ સમજજો. સંસારનું સુખ, વિપયભોગનું સુખ એ તો ક્ષણિક છે. પરંતુ આત્મસુખ તો અમર છે. તે અમરપદ પ્રાપ્ત કરાવે એવું અર્પણ સુખ છે. ક્ષણિક સુખની લાલસામાં લપટાશો નહિ. વિપય એ વિપજ છે. એ વિપમાં

લપટાપટા અનેક સંસારી જીવો અનેક કષ્ટ ભોગવી રહ્યા છે. પ્રિય શિષ્યો ! આત્મસુખ પ્રાપ્ત કરો અને તમારા મંબંધમાં આવનાર જીવાત્માઓને તેજ અમૃતરસનું પાન કરાવો. બસ, હવે પ્રયાણ !”

સિદ્ધાર્થ ભગવાન જુદે પોતાના શિષ્યોને અંતીમ શબ્દોદ્ધારા ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવ્યું પછી તે સ્થિર આસને બેસી નૈવ્ર મીઝી ધ્યાનરથ ચલે. તેના શરીરમાંથી પ્રાણુજ્યોતિ ઉર્ધ્વગમન કરી ગઈ ! શરીર પ્રાણવિહીન થયું ! ગૌતમજીવ હવે મહાપુરુષ દયા, અર્હિંસા, સત્ય અને આત્મતત્ત્વનો ધર્મોપદેશ કરી પરબ્રોહ્મગમન કરી ગયો ! જીવ ગયો તેજ ગયો !

એ જોઈ સર્વ શિષ્યોમાં હાહાકાર મચી ગયો. સર્વના નેત્રોમાંથી અશ્રુનો અનરગળ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. આનંદ નામક એક શિષ્યે તેજ દાણે સર્વત્ર અન્ય શિષ્યોને મોકલી જીવ-નિર્વાણના સમાચાર મોકલી દીધા. અનેક રાત્રીઓ સિદ્ધાર્થના શિષ્ય હતા. તે પશ્ચ સિદ્ધાર્થના પ્રાણુપ્રયાણની વાર્તા સાંભળી કુચિનગરમાં આવી પહોંચ્યા. સિદ્ધાર્થની અંત વિધિ કરવા માટે લાખો મનુષ્યો એકત્ર થયા હતાં. સર્વવિધિ થયા પછી ગૌતમજીવની ચિંતાને અગ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ ચિંતાને તે અગ્નિસ્પર્શ કરતો ન હતો. પુષ્કળ ચત્તન કરવા છતાં ચિંતા સળગતી ન હતી. એ જોઈ કેટલાક શિષ્યના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે જીવનો પ્રિય શિષ્ય કસ્યપ ત્યાં હાજર નહિ હોવાથી ચિંતા અગ્નિ સ્વીકારતી નથી. એ શંકા થતાં જ સર્વ કરચપની રાત્ર જોવા લાગ્યા, એટલામાં જ કસ્યપ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે રમયાન-શુભિમાં પગ મૂક્યો કે તુરત જ ચિંતાએ અગ્નિનો સ્વીકાર કર્યો. ચિંતા બડબડાટ સળગવા લાગી. થોડા સમયમાં જ તે મહાપુરુષનું શરીર બરમીજૂત થઈ ગયું. જીવનો અવતાર સમાપ્ત થયો, પરંતુ તેનું આત્મતત્ત્વ, સત્યતત્ત્વ અવાપિ પર્વત પોતાના દિવ્ય તેજોદ્ધારા સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરી રહ્યું છે. સૂર્યચંદ્ર પ્રકાશિત રહેશે. સાંસુધી તે દિવ્યતત્ત્વ અક્ષય અમર રહેશે.

લેવા ઉતાવળે પગલે ઘર તરફ પ્રયાણ કરી રતા છે. પશ્ચિમો સાય-
કાલના સૂર્યદેવને નમન કરવા પોતાજેતાના માળામાં બેસી કિલકિલાટ
કરતાં અપૂર્વ સંગિત ગાઈ રતાં છે. પવનની મંદમંદ લહેરો વડે
સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ રહી છે. ગંગાઝ પર સાયં સંધ્યા કરતા બ્રાહ્મણો
ભરમત્રિપુંડ્ર કરી અસ્ત પામતા સૂર્યદેવને અર્ધાંજલિ અર્પણ કરી
રતા છે. વિશ્વનાથના મંદિરમાં અનેક દર્શનાભિલાષી મનુષ્યોની
બીડ જામી રહી છે. હર હર શંભો ! હર હર બોળાનાથનો પ્રચંડ ધ્વનિ
અને ઘંટાનાદ યજ્ઞ રહ્યો છે. મનકામના પૂર્ણ કરવા માટે અનેક
શંકર જાકનો વિશ્વનાથના મંદિરમાં આસન જમાની પુરસ્કારણ કરી
રહ્યા છે.

આજે કાશીનગરીમાં બારે ઔઞાદય જાણાય છે. આજે એક
મહાપુરુષ, નગરી જાડારનાં એકાંત વૃક્ષવનમાં શિષ્યમંડળ સહિત આવી
પહોંચ્યા છે. આજે તે જનસમાજને નવીન મંત્રની દિક્ષા આપવાના
છે તેથી સર્વ મનુષ્યો વૃક્ષવન તરફ ગમન કરી રતાં છે. તે મહા-
પુરુષ કોણ છે? શા માટે આવ્યો છે? શું કાશી જેવા પુણ્યપવિત્ર
ક્ષેત્રમાં સંત, મહંતો અને ઉપદેશકો ઓછા છે? અરે! એવા નવીન
મહાપુરુષની શી આવશ્યકતા છે? તે એવો કયો ચમત્કામિક દિક્ષામંત્ર
આપવાનો છે. તેણે કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. હાથમાં બિશા પાત્ર
છે. ખભે એક કાપાય ઝોળા ધારણ કરી છે. આતો, આપણે પણ
તેના ઉપદેશામૃતનું પાન કરીએ.

એ મહાપુરુષનું નામ સિદ્ધાર્થ, ગૌતમજી છે. અરબમાં જ્ઞાની
ધનધોર ધરા છવાઈ ગઈ છે. જ્ઞેની વયમાં જ જુદદેવે પૂર્ણ એકત્ર
કરી આસન જમાવ્યું છે. તેની આસપાસ કાપાય (બગવાં) વસ્ત્ર
ધારી શિષ્યમંડળ બેઠું છે. સર્વ એકચિત્ત યથા પછી જુદદેવે ઉપદે-
શામૃત વિતરણ કરવા માંડ્યું છે.

અહિંસા, દયા, દાન, તપ અને આત્મતત્ત્વનું શોધન, એ વિષયો

પર તેણે સચોટ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો છે. તેના ઉપદેશથી અનેક મનુષ્યો આકર્ષાઈ બુદ્ધના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ધર્માચરણ ધારણ કરવાનું મત લઈ રહ્યાં છે.

ઉપદેશામૃત સાંભળ્યા પછી સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાને ઘેર ગમન કરી રહ્યાં છે, પરંતુ એક વણિક પુત્ર બુદ્ધદેવની પાસે જઈ ઉભો છે. તે એક શ્રીમંત વણિક વ્યાપારીનો પુત્ર હતો. તેનું નામ યશસ્ હતું. યશસ્ દુર્યુષ્ઠી છતાં વિનયિ અને પવિત્ર હતો. તે સત્યની શોધમાં હતો. તેને આત્મસુખની ઈચ્છા હતી. બુદ્ધદેવનાં ઉપદેશામૃતનું તેણે પાન કર્યું. તે અમૃતર્ષિંદુ તેના હૃદય ક્ષેત્રમાં ઉતરી પડ્યાં. અમૃતનાં બિજ વધ્યાં. અત્યાર સુધી તેણે પિતાના અતુલ ઐશ્વર્યને લીધે ભોગવિલાસ કરવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું. સુવાવરયાના મહને લીધે તે ધર્મ કાર્ય સમજતો ન હતો. પરંતુ બુદ્ધ ભગવાન જગતના જીવોના ઉદ્ધારને માટે જન્મ્યા હતા. યશસ્ તે સાંભળ્યું હતું. અતિ ભોગવિલાસ ભોગવવાથી તેના શરીરમાં અનેક વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેથી તે કંઠાળો હતો. કયે પ્રકારે વ્યાધિ નષ્ટ થાય અથવા કયે પ્રકારે મૃત્યુને શરણ થઈ વ્યાધિના દુઃખમાંથી મુક્ત થવાપ એજ તેના અંત કરણમાં રમ્યા કરતું હતું. એજ સમયે બુદ્ધ દેવના ચરણમાં આશ્રય લેવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ પરંતુ તેનું પાપ પૂર્ણ હૃદય બુદ્ધદેવનાં ચરણ સમક્ષ જવા ના પાડતું હતું. મહાન પુરોનો એવોજ પ્રભાવ છે. પાપી જીવોનું અંત કરણ તેમને ઈંગે છે, તે સહજે બુદ્ધદેવ જેવા મહાપુરુષની નજીક જઈ શકતા નથી. કહ્યુંલાનીધિ ભગવાન બુદ્ધદેવ યશસ્ને સન્નિધિ ઉભો નોઈ ધ્યાનયોગે બેસી શક્યા કે તે વ્યાકુલ મિત્તે તેમના ચરણનું શરણ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે. તેમણે ગરીબ કંગાલ જેવા પહેરવેશ ધારણ કરેલા યશસ્ રહાસ્ય નોઈ પોતાની પાસે આવવા ઈસારત કરી. એ નોઈ યશસ્નું હૃદય કમ્પાયમાન થયું છતાં તે ધીમે પગલે ભગવાનની નજીક જઈ

ઉભો. બુદ્ધદેવે મિષ્ટ-વાણીમાં તેને સાન્તવન આપ્યું. મશરો અત્રુપાત કરતાં કરતાં પોતાના સર્વ પાપની ક્ષમાથી કહી સંભળાવી. બુદ્ધદેવ જાણી શકેલા કે તેને પાપનો પથાતાપ થાય છે! કરુણાના સાગર ભગવાન બુદ્ધે તેના પર કરુણાની દ્રષ્ટિ કરી. તેને આલિંગન કરવા ઉભા થયા, પરંતુ પોતાને પાપી અને અરપૂર્ય સમજી યશસ થોડે દૂર ખસી ગયો. બુદ્ધદેવે તુરત તેને આલિંગન કર્યું, નેત્રમાંથી પ્રેમની જ્યોતિ વર્ષાવવા લાગ્યા. તેણે બુદ્ધદેવને પ્રાર્થના કરી : “મહારાજ! મ્હને શિષ્ય બનાવો.” એટલું કહી પોતાના શરીર પરથી વસ્ત્રો અને ફિરા માણ્ણિક્યના અલંકારો ઉતારવા માંડ્યા. બુદ્ધદેવે તેને બોધ આપ્યો :

“વત્સ ! મનુષ્ય વસ્ત્રાલંકારથી વિશૂળિત હોય કિંવા દુઃખી દરિદ્ર હોય છતાં તે પોતાની દશ ઈન્દ્રિયો વશ કરે તો તેને માટે સત્ય વસ્તુ દ્વાજ-રજ છે. ધર્મનું નામ ધારણ કરી બાહ્યાડંબર રાખનાર મનુષ્ય ધર્મનિષ્ઠ થઈ શકતો નથી. તેણે સત્યની પ્રાપ્તિ કરી જ નથી. સત્ય વસ્તુ તો આત્મામાં જ છે. વસ્ત્રાભૂષણોની અસર મન ઉપર થવી જોઈએ નહિ. તેનું અભિમાન ઉત્પન્ન થવું જોઈએ નહિ. કોઈ મનુષ્ય એકાંત જંગલમાં રહે છતાં સાંસારિક વિષયો એટલે શાલ્વિક સુખ આપનાર વિષયભોગનો ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છા ન થાય અને તે નિરંતર આત્મ-શોધન કરતો હોય તો તેને ત્યાગીજ સમજવો જોઈએ. મનુષ્ય સંસારમાં રહે છતાં તેનું મન બોઝ પદાર્થોમાં ન હોય તો તેનું હૃદય સ્વર્ગની રચના કરી શકે છે. સન્યાસી હોય કે પછી તે ગૃહસ્થ હોય તો પણ વિષય ભોગને તુચ્છ માનનાર અને દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી આત્મતત્ત્વને જાણનાર હોય તો તે પુરુષ શ્રેષ્ઠ જ છે. અહિંસા, શુદ્ધાચાર, પ્રેમ, મૈત્રી, કરુણા અને વૈરાગ્યધારણ કરનાર મનુષ્ય આત્મસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.”

એટલું સાંભળતાં જ યશસ્વી પૂર્ણ મનઃશુદ્ધિ થઈ. તે બુદ્ધનો

શિષ્ય થયો. તે બુદ્ધનો ભક્ત બન્યો. તેણે વિવાસ વ્યસનનો ત્યાગ કર્યો અને ધર્મને માટેજ પિતાની લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરવાનો સંકલ્પ કરી પોતાના એકસો મિત્રો સહિત તેણે બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો. પુત્રની એ સ્થિતિ જાણી તેનાં માતાપિતાએ બુદ્ધનું શિષ્યત્વ ગૃહણ કર્યું એટલું જ નહિ પણ તેના ચાર મિત્રો, વિમલ, સુઆહુ, પુણ્યજીત અને ગવામ્પતિએ પણ બૌદ્ધદિક્ષા ગૃહણ કરી.

તે પછી દારથપ નામક એક મહાન ગ્રામિએ બુદ્ધના ઉપદેશાનુસાર પાન કર્યું. બુદ્ધનાં ભક્તો તેને પસંદ પડ્યા તે પણ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે બુદ્ધનો શિષ્ય બન્યો. તે પછી દારથપ સાથે સિદ્ધાર્થે રાજગૃહ તરફ પિહાર કયો. રાજગૃહનો રાજા બિંબિસાર પણ બુદ્ધનો શિષ્ય બન્યો. બિંબિસાર રાજાએ બુદ્ધને શિષ્યો સાથે જન્મવાતું નિમન્ત્રણ આપ્યું. બુદ્ધે શિષ્યો સહિત બોજન લીધું. રાજાએ પોતાના વેલુવનમાં બુદ્ધને નિવાસ કરવાની સગવડ કરી આપી.

સર્વ શિષ્યો સહિત બુદ્ધદેવ નિત્ય ત્યાં દર્શને આવનાર મનુષ્યોને પોતાનો દિક્ષાસૂત્ર સંભળાવી ઉપદેશ આપતા. ઉપદેશ સાંભળતાં જ અનેક મનુષ્યો બુદ્ધના શિષ્ય બની જતા.

શ્રીમંત અનાથ પિણ્ડિક.

બુદ્ધના વચનાનુસાર સાંભળવા વેલુવનમાં અનેક મનુષ્યો આવતાં. તેમાં એક અનાથ પિણ્ડિક નામક શ્રીમંત ધનાઢ્ય પણ આવતો. તે મહાન દાનેશ્વરી હતો. દુઃખી દરિદ્રિઓને અન્નવસ્ત્ર આદિ અનેક દાન આપી તેમનાં દુઃખ નિવારણ કરતો. તે ગરીબોનો સહાયક હતો. ગરીબોને આશ્રય આપી અભયદાન આપવામાં તેને અતિ આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો.

તેણે અનેક વખત બુધ્ધના ઉપદેશામૃતનું પાન કર્યું હતું. તેણે બુધ્ધના અનેક શિષ્યોને સંસારના વિષયભોગનો ત્યાગ કરી એકાંતમાં સાંન જીવન ગાળતા સાંભળ્યા હતા. તેણે બુધ્ધદેવ પાસે જઈ એ હાથનેડી નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી :

“ મહારાજ ! મ્હેં નમારા શિષ્યોને સંસારના વિષયભોગનો ત્યાગ કરતા અને તપસવી જીવન ગાળતા જોયા છે. તેઓ મહાન આનંદનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે. તમે રાજ્ય અને રાજ્ય વૈભવનો ત્યાગ કરી સન્પાસ જીવનમાં આનંદ માન્યો છે. તમે સત્ય વસ્તુ શોધી કાઢી છે. તમે આત્મતત્ત્વને ઓળખ્યું છે.”

“ મહારાજ ! હું પણ સત્યને શોધી રહ્યો છું. મ્હને પણ આત્મ-સુખની ઇચ્છા છે હું સત્યાચરણ ધારણ કરી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક વર્તવા તૈયાર છું. ગરીબ, દુઃખી દરિદ્રીઓને સહાય કરવાની મ્હને તીવ્ર ઇચ્છા છે. સત્યની પ્રાપ્તિ માટે, પ્રત્યેક દુઃખી જીવના સુખ માટે મ્હારી સર્વ સમ્પત્તિ, ધરખાર, વ્યાપાર અને મ્હારા સર્વ કાર્યોના મ્હારે ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ શું સત્ય છે ? તમારો પેટે મ્હારે પણ કાપાય વસ્ત્ર અને બિહ્વા કમંડલુ ધારણ કરવા જોઈએ અને સર્વ જામણ કરી ઉપદેશ દાન કરવું જોઈએ ! આશા કરમાવો તે પ્રમાણે કરવા હું તૈયાર છું.”

બુધ્ધે ઉત્તર દીધો.

“ સત્ત્વન બહેન ! તમારા ત્યાગ વૈરાગ્યની ભાવના અતિ ઉત્તમ છે, પરંતુ મ્હારા સમ્પ્રદાયમાં પ્રવેશ કરનાર માટે મ્હેં આઠ સૂત્રો કહ્યા છે. તે અષ્ટાંગ યોગ ધારણ કરનાર મ્હારા સમ્પ્રદાયમાં ભળી શકે છે. પછી બસે તે ધીમંત હોય, રાજા હોય, ગરીબ હોય કે બિખારી હોય ! તે આઠ ઉપદેશ સૂત્રો પ્રમાણે વર્તનારને સુખની

પ્રાપ્તિ થાય છે. જે દ્રવ્યમાં આસક્તિ રાખતો નથી. જે દ્રવ્ય મંચપ કરીને સ્વ-માર્ગે જાય કરે છે, અને દુઃખી દરિયોઓનાં દુઃખ દૂર કરવામાં સહાયતા કરે છે તેને સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી વિષયભોગોને વિષ સમાન સમજે છે તેજ સુખી થાય છે. તેને જ સાચું આત્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે.”

“ વત્સ ! તું બંધે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે, વેપાર ધંધો કર. ધરમાં રહી વ્યાપારમાં સાહસ કર્યો કર્યો જ. જ્યાં મનુષ્યને ધરમાર તજવાનો ખુદારો ઉપદેશ નથી. એ ધર્મ તો કેવળ તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજાવે છે તેને માટે છે. જે બધા જ મનુષ્યો ધરમાર, વ્યાપાર રોજગારનો ત્યાગ કરે તો પછી દુઃખી દરિયોઓને સહાયતા કરવા માટે જે દ્રવ્યની આવશ્યકતા હોય તે ક્યાંથી આવે ? અમારા જેવા અનેક બિભુઓને અજ વસ્ત્ર ક્યાંથી મળે ? જેઓ તીવ્ર સન્યસ્ત ગ્રહણ કરે છે તેમને માટે તો સર્વત્ર વિહાર કરી ઉપદેશાનુસાર વિતરણ કરવું એજ ધર્મ છે, અને તમારા જેવા માટે વ્યાપાર—રોજગાર કરી દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાં એજ તમારો ધર્મ છે. તમે વિષય ભોગનો મોહ ત્યજ દો, અને “હું” પદનો નાશ કરો. સર્વત્ર એકજ આત્માને જુલો, પ્રાણી માત્રમાં આત્મવશિષ્ટિ યથાથી “હું” અને “તું”નો ભેદ રહેશે નહિ. પછી તો જે કોઈ દુઃખી કંગાલ જણાશે તેને તમે મદદ કરી શકશો. તેના જીવનને સુધારી શકશો. અરે ! તમે તેને જીવન દાન આપી શકશો. ”

એ સાંભળી અનાથપિણ્ડકે ધુલ્હણીએ પડી જુદ્ધને વંદન કર્યું. તેમની આરા સિરસાવંધ કરી. તેમનાં ઉપદેશાનુસાર પ્રમાણે અષ્ટાંગ-યોગ ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી તેણે બીધ્ધ સંપત્તિ માટે વિહારગૃહ જાંધવાની ક્ષિપ્રા પ્રદર્શિત કરી. બુધ્ધદેવે તે પ્રાર્થના સ્વિકારી. અનાથપિણ્ડકે કાશી ક્ષેત્રમાં એક વિહારગૃહ બંધાવ્યું. તે ઉપરાંત

બીજી જોતવનમાં અને ત્રીજી કૌશામ્યમાં બધાવ્યું. બીધ સિંધુઓ ત્યાં રહે છે અને સત્યામૃત પિતરણ કરે છે.

સિંહાને શુદ્ધનો ઉપદેશ.

જો તમ શુધ ઉપદેશ કરતો કરતો અનેક દેશમાં વિચરણ કરતો હો. એક સમય સિંહા નામક એક સેનાપતિ શુધની પામે ગયો. તેણે શુધની પ્રશંસા સાંભળી હતી. તેના ઉપદેશનું તાત્પર્ય પણ સાંભળ્યું હતું. સિંહાએ નમન કરી કહ્યું:

“ મહારાજ! મ્હેં સાંભળ્યું છે કે તમે નિવૃત્તિનો માર્ગ ખતાવો છો. પ્રવૃત્તિ કરવાની ના કહો છો. એ શું સત્ય છે? ”

શુધે ઉત્તર દીધો:

“ સત્ય છે અને અસત્ય પણ છે. વત્સ! મન, વાણી અને કર્મથી જેઓ કુષ્કર્મ કરે છે તેને હું તેમ કરવાની ના કહું છું અને અહિંસા, દયા દાન, તપ વગેરે જે સત્કર્મ છે તે કરવાની હું આજ્ઞા કરું છું. વત્સ! અહંકાર, મોહ, માયા, મમતા, કુષ્ટ ઈચ્છા અને ક્રામ, ક્રીધને બાળા ભરમ કરવાનો મ્હારો ઉપદેશ છે. ક્ષમા, દયા, પ્રેમ અને સહ, એજ હૃદયમાં ધારણ કરવાનો મ્હારો ઉપદેશ છે. ”

એ સાંભળી સિંહાને પુનઃ એક યંકા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પૂછ્યું:

“ મહારાજ! હું સૈન્યમાં સેનાપતિ છું. રાજની મેવામાં જીવન વ્યતીત કરું છું. રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે મ્હારે યજ્ઞ રાજ્યો સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. તેમાં હજારો મનુષ્યોનાં મૃત્યુ થાય છે. દગરો સ્ત્રી અને બાળકો નિરાધાર થઈ દાદાકાર મરવે છે. મહારાજ! તમે તો દયા અને પ્રેમના સિદ્ધાંત સિખવો છો, પરંતુ યુદ્ધ કરવું, યજ્ઞોને મારવા અને તેમના પર દયા-પ્રેમ દર્શાવવો એ કેમ બને? ”

મુદ્ધ કરવું કે ન કરવું ? પોતાની ભૂમિ, પોતાનાં બાળકો અને પોતાના માતાપિતાના જીવન નિર્વાહ માટે બીજાઓ સાથે મુદ્ધ કરવું ઉચિત ખર્ચ કે નહિ તે કૃપા કરી કહેા. ”

શુદ્ધદેવે શંકાનું સમાધાન કરતાં કહ્યું :

“ વત્સ ! શિક્ષાને પાત્ર હોય તેને શિક્ષા કરવી ઉચિત છે. તેને જે શિક્ષા થાય છે તે તેનાં કર્મનું ફળ છે. ન્યાયાધિષ્ઠ તો માત્ર નિમિત્ત છે. સર્વ મુદ્ધ એ તો દુઃખદ પ્રસંગો છે, પરંતુ શાંતિ સ્થાપવાના અનેક માર્ગ મહાશુ કર્યા પછી સત્યને માટે મુદ્ધ કરવું પડે તો તેમ કરવામાં હાનિ નથી. મ્હારો ઉપદેશ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા શિખવે છે. પરંતુ પાપાત્માઓને આધિન રહેવાનો મ્હારો ઉપદેશ નથી. તે પાપાત્મા મનુષ્ય હોય કે દેવ હોય તો પછી તેની ચક્રિત નિર્મૂળ કરવી જોઈએ, અને પાપાત્માઓનો નાશ કરી પુણ્યધર્મનો ઉદય કરવો જોઈએ. ”

“ વત્સ ! સ્વતંત્રતાનો વિજય થયો જોઈએ એ તો સત્ય પરંતુ તે ઉપદેશ માનવ જીવનના નાશ માટે નથી. મનુષ્ય જીવન ધારણ કરી રહે તે જ મ્હારો ઉપદેશ છે. માત્ર “ હું ” પદને જીતે છે તે જ જીવવા યોગ્ય, સફળ થવા યોગ્ય અને મુદ્ધ જીતવાને યોગ્ય છે. “ હું ” પદ ધારણ કરનાર અહંકારી જીવો સ્વતંત્રતાના શુભાશ થવા યોગ્ય છે. તેથી જ કહું છું કે : ઓ સેનાપતિ ! તમે ખૂબ બળપૂર્વક મુદ્ધ કરો, પરંતુ સત્યના ઈતિહાસ બનશે તો જ શુદ્ધતા આસિર્વાદ તમને પ્રાપ્ત થશે. ”

શુદ્ધદેવનો ઉપદેશ સાંભળી સેનાપતિને ધણો આનંદ થયો. શુદ્ધદેવનો આસિર્વાદ લઈ તે સત્યનિષ્ઠાપૂર્વક રાગની સેવા કરવા લાગ્યો. શુદ્ધદેવનાં પ્રત્યેક ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો અને સર્વ પ્રકારે સુખી થયો.

એ પત્રી બુદ્ધદેવે નાવન્દ, પાટલીપુત્ર અને નાડિક ગામમાં વિદ્યાર કર્યો. ત્યાં અનેક સિધ્ધો થયા અને અમ્માપાસિકા નામક એક મણિકા હતી તે પણ લેની સિધ્ધા થઈ.

રાજા અમ્બત શત્રુ.

જીવોના ઉદ્ધાર માટેજ શ્રી ભગવાન દેવ ધારણ કરે છે તેનું કારણ તેમની અપાર કરુણા એજ છે. જીવાત્માઓનાં કુખે કુખી થઈ શ્રી ભગવાન પોતાની માયાશક્તિનો આશ્રય લઈ પૃથ્વી ઉપર જન્મે છે. તે સમયે કેટલાએ પાપીઓનાં પાપ, માયા અગ્નિથી તપેલા જીવોના સન્તાપ, મોકાનુરનાં મોક, અંન કુચનના કુખીઓની મનોવેદના, અને મોહમસ્ત થયેતાનો મોહ, તેમના કૃપા કટાક્ષથી દગ થાય છે તેની મણુની થઈ શકે એમ નથી. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકર, ચૈતન્ય, રામકૃષ્ણ, કમુષ્મિત્ત અને ૯ મહામહા સાહેબ વગેરે અતારી પુષ્પોના જીવનમાં એવા ધર્મી દ્રષ્ટાત જોવામાં આવે છે.

ભગવાન બુદ્ધપણ કરુણાની સામાન્ય મૂર્તિરૂપ હતા. આશ્વાત્થથા-માથી તેમના હૃદયમાં કરુણાની મિન્દ્રધારા પ્રવાહિત થઈ રહી હતી તેજ કરુણાને લીધે તેનણે અનેક મનુષ્યોના દુઃખનું કર્યું છે તેમને નુખી કર્યા છે.

જવાની સલાહ આપી. પરંતુ તેમની પામે જવા રાગનું મન આકર્ષાયું નહિ. અંતે રાગએ રાગવૈવ છવકની સલાહ પૂછી. તેમણે રાગને ભગવાન બુદ્ધનું શરણુ ઝડપી કરવા ઉપદેશ આપ્યો. બુદ્ધદેવ તે વખતે વેણુવનમાં સિધ્ધો સદિત ગિરાજતા હતા. રાગ તેમની પાસે જઈ તત્પ્રજાનનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યો. બુદ્ધદેવની રાગ ઉપર કૃપા થઈ. બુદ્ધદેવનો ઉપદેશ અવધી કરવાથી રાગનું અંતઃકરણ શાંત થયું. રાગ વિમલ શાંતિપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને તેજ વખતથી તેનો ક્રોધ, લોભ અને મોહ નષ્ટ થઈ શાંતિપૂર્વક પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યો. પ્રજાને સુખે સુખી થવાનું મદાસૂત્ર તેને મળવાથી પ્રજાને અનેક પ્રકારે સુખી કરવા લાગ્યો.

સિશુણી.

એક વખત આવસ્તીપુર નગરમાં અન્નનો મહેટો દુષ્કાળ પડ્યો, નગરનાં અનેક મનુષ્યો અન્નકષ્ટથી અતિ દુઃખ પામવા લાગ્યાં. દુઃખી મનુષ્યોનો હાહાકાર ભગવાન બુદ્ધના સાંભળવામાં આવતાજ તેમના હૃદયમાં કરણીનો પ્રગળ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે તેઓ વ્યાકુળ થઈ અગ્ર. તેમણે પોતાના ધનસમ્પત્તિ, ગુણુસ, આભરણાર સિધ્ધોને ભોજાવી ભૂખ્યાં દુષ્કાળ પિડિત મનુષ્યોનાં દુઃખ દૂર કરવા આગેવાન થવા આગા દરમ્યાની પરંતુ ત્યાં હાજર રહેલા ઠાઈ પણ શ્રીમાન મહારથની આગેવાન થવાની હિમ્મત આવી નહિ. હાજરો દુઃખીઓને પહોંચે એટલું અન્ન સંગ્રહ કરવાનું કાંઈ સાદસ કરી શક્યું નહિ. એજ સમયે ત્યાં ભેટેલી ઠેટલીક સ્ત્રી સિધ્ધામાંથી ભિક્ષુભૂતી સુપ્રિયા નામક એક સ્ત્રી હતી થઈ. તેણે બુદ્ધદેવને બે દાઢ બેઠી હાથમાંનું ભિક્ષાપાત્ર તેમના ચરણ આગળ મુકી આર્યના કરી.

“ભગવાન! આજ્ઞા આપો, આશીર્વાદ આપો. એ નિકટ વિપદ દૂર કરવાની શક્તિ આપો. આપની કૃપાથી હું થેરેથેર ભિક્ષા માંગી દુષ્કાળ પિડિત મનુષ્યો માટે અન્નમંગ્રહ કરીશ.”

બુદ્ધ ભગવાને તેને અનેક આસિર્વાદ આપ્યા, તેને મરતકે હાથ મૂક્યો, ચરણ આગળ સુકેલું અન્નપાન લઈ બિંદુણી સુપ્રિયાના હાથમાં આપતાં કહ્યું-

“દેવિ ! તમારી મનકામના પૂર્ણ થાઓ. તમને બુદ્ધના આસિર્વાદ છે. જાઓ, અન્નમૃદ્ધથી પિડાતા જીવોને અન્નદાન કરી શાંતિ આપો ”

બમ, ગુરુદેવના આસિર્વાદ મળ્યા પછી ખીન્નું શું નોંઝે ? ગુરુદેવની શક્તિ પ્રાપ્ત થતાંજ તેનામાં અપૂર્વ બળ ઉત્પન્ન થયું. તેજે ઘેઘેરે બિંદુ આગવાળ શરૂ કર્યું આ વખતે અનેક સીમંતોએ સોના રૂપાની મોહોરોનો વરોડ વધાવ્યો. અનેક ગૃહસ્થોએ અન્નના માણં બરી બરીને બિંદુણી સુપ્રિયાને સ્વાધિન કર્યાં. સુપ્રિયાએ પણ અનેક બુદ્ધબિંદુણીઓની સદાપતાથી દુષ્કાળપિડિત જીવોને અન્નદાન આપી તેમનાં કષ્ટ દૂર કર્યાં. આવસ્તીપૂર્વક ચરણ શાંતિનું સામાન્ય વ્યાપિત થયું.

જ્યોતિ નિગળવા લાગી. તે જ્યોતિ હુંટારાના હૃદયમાં હિતરી ગઈ. એજ વખતે હુંટારાનું નિધુર હૃદય, 'બુદ્ધદેવનું' કરુણા ભરિત મુખ જોઈને ગદ્ગદ થઈ ગયું. બુદ્ધદેવના મુખમાંથી ઉપદેશ વચનો નિસરવા લાગ્યાં. તે સામળતાં જ હુંટારાનું હૃદય પનટાઈ ગયું. તેણે બે હાથ જોડી બુદ્ધદેવને પ્રણામ કયી. તેમના ચરણમાં મરતક મુઠી પાપની દામા માગી. તેણે તે જ દાણથી લોકોને હુંટવાનું કામ ત્યાગ કર્યું અને બુદ્ધદેવના બિશુ સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. એક વખતનો હુંટારો એક દાણમાં સાધુ બની ગયો. ભગવાનબુદ્ધની અપાર કરુણાનો આવી અતિ પ્રમળ પ્રભાવ હતો.

મહારાણી-સન્યાસિની.

સુગતના બુદ્ધદેવ યતિ શિષ્યો સહિત વેણુવનના વિહારમૃદમાં નિવાસ કરતા હતા. તે સમયે એક દિવસ મહારાણી દોમા બુદ્ધમૂલ્ય નિશ્ચિત વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થઈ બ્રમણ કરતી કરતી તે વિહારમૃદમાં ઉપસ્થિત થઈ. રાણી દોમા વિવાસપરાયણ હતી. તેને પોતાના રૂપ સૌંદર્યનો અદ્વંદાર હતો, બુદ્ધદેવના સમિષ જતાં જ તેઓ રાણીને રૂપઅહંકાર સમજી ગયા. રાણીને એક આસન પર બેસાડી તેનું સન્માન કર્યું. પછી ધીમે ધીમે તેમણે ઉપદેશ વચનો કહેવા માગ્યા. મનુષ્યનું રૂપ, લાનબળ, વસ્ત્રાભૂષણ એ સર્વ ક્ષણિક છે, વિવાસ-વૈભવ એ નાશવંત છે. મૃત્યુ તો ક્ષણે ક્ષણે મનુષ્યનો ગ્રાસ કરવા તત્પર થઈ રહ્યું છે, ધૌવન પછી વૃદ્ધાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાની સાથેજ અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતાજ નથી અને વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યા વગર પણ રહેતો નથી. બુદ્ધદેવના મુખમાંથી નિસરતા અમૃતમય ઉપદેશથી રાણીને જ્ઞાન થયું. સાસારિક મુખોની અસારતા, રૂપલાવણ્યની ક્ષણિકતા અને વિલાસ વૈભવ તેમજ દ્રવ્યની ક્ષણિક સ્થિતિ તેના સમજવામાં આવી રાણીને જ્ઞાન થયું. ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વિશલ ભાવના રાણીના

હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ. તેણે દુરતજ અનુભવિત નેત્રે ભગવાન શુદ્ધ-
 દેવના ચરણમાં આત્મ સમર્પણ કર્યું અને વઆબૂવણ ત્યાગ કરી,
 બીધુણીના સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રાર્થના કરી. રાણીના હૃદયમાં
 સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું જોઈ શુદ્ધદેવે તેના ઉપર
 કૃપા કરી. રાણી પોતાના પતિદેવની આજ્ઞા સર્વ સન્યાસિની બની
 ગઈ અને ત્યાગ તથા મેવાવત માટે જીવન અર્પણ કર્યું.

શુદ્ધદેવના અવસાન સમયના પ્રસંગ.

શુદ્ધદેવના અવસાન સમયના મગ્ગ સંસર્ગો પ્રસિદ્ધ છે.
 તેમાંના બે પ્રસંગ આ અહીં લખવા ઉગિત જણાય છે.

૧

મૌતમ શુદ્ધ વ્યાધિમગ્ન થઈ હોવાનું થયા હતા. એ વખતે
 એક શિષ્ય પોતાની તાકાના સમાધાન માટે તેમની પામે જતા
 ઇચ્છનો હતો. શુદ્ધના પદ શિષ્ય આનન્દે તેને તેમની પામે જતાનીના
 પાદો આનન્દે તેને કહ્યું કે હમણા શુદ્ધે જાતીન મૈના પર છે,
 તેમને અતિથય સાગ્રિકિ વેદના થાય છે એવી નિયતિમાં તેમને થકા
 પૂજા વિશેષ વ્યાધિમગ્ન હગ્ગા મોઝવ નદિ પેલા શિષ્યને મંત્રાય
 થયો નદિ શુદ્ધેવની ગૈયાની બાજુના ઓરડામાં જન્ને ગિધો વાન-
 ચિત કરતા હતા તેમ છતાં તે શુદ્ધદેવે સાંભળ્યું. તેમણે આનન્દને

આનન્દે શુદ્ધદેવની આગ્રા સાંભળતાં જ તે શિષ્યને તેમની પાસે ગોકલ્યો આ વખતે શુદ્ધદેવ સખત વ્યાધિગ્રસ્ત હતા મૃત્યુ તેમની વાટ જોઈ રહ્યું હતું છતાં તેમણે નવાગત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કર્યું શિષ્ય ગાંત થયો.

• (૨) ખીન્ને પ્રમંગ પણ સાધારણ રીતે બને છે તેવા જ છે. શુદ્ધદેવને મૃત્યુ સમ્યા પર પડેલા જોઈ સર્વ શિષ્યો સાથે આનન્દ પણ શુદ્ધદેવના વિરહથી બ્યાકુલ થયો. તેનું મ્હો ફિક્કે થઈ ગયું તે શોકાતુર મ્હેરે શુદ્ધદેવના આશુ જોઈ રહ્યો હતો. શુદ્ધદેવે કહ્યું

“ત્રિપ આત્મા’ આ જગતમાં કોણુ ગરે છે અને કોણુ છરે છે તેની હજી ત્હને ખમર નથી? આત્મા તો અમર છે. તે મરતોજ નથી. પયમૂતનુ સગી પયમૂતમા મળી જાય છે તેને મૃત્યુ કહે છે. આ મ્હાગ શરીરનુ પણ તેમ જ વસે. શરીર તો ગમે ત્યાં આશુજ નવાનું છે પણ આત્મા અજર અમર છે. એ શરીરનો વિયોગ થતા હુ ખ શા માટે? શોક શા માટે? મૃત્યુ થવા છતાં મ્હારો આત્મા તમારાથી વિખુટો પડવાનો નથી તે આત્મા તો હમેશા તમારી સાથે જ છે. જ્યાં સુધી આ શરીરની આવશ્યકતા હતી ત્યાં સુધી તે તમારો પાસે રહ્યું હવે તેની આવશ્યકતા નથી તેથી તે આ સસાર છોડી જાય છે. હવે મ્હને રજા આપો તમને અને મ્હારા શિષ્યોને મ્હારા શરીરના વિયોગથી જરા પણ હુ ખ થકુ જોઈએ નહિ. શોક અને મોહથી મુક્ત હોય તેજ સંપૂર્ણ જ્ઞાની કહેવાય છે તમે સર્વ શાંતી છો. શોકનો ત્યાગ કરો, અને બિવિધમા તમારે જે પવિત્ર કાર્ય કરવાનું છે તે તરફ લક્ષ્ય રાખો એ જ તમારો સત્યધર્મ છે”

હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ. તેણે પુરતજ અશ્રુભરિત નેત્રે ભગવાન શુદ્ધ-
દેવતા ચરણમાં આત્મ સમર્પણ કયું અને વસ્ત્રાભૂષણ ત્યાગ કરી,
બીમુણીના સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રાર્થના કરી. રાણીના હૃદયમાં
સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું જોઈ શુદ્ધદેવે તેના ઉપર
કૃપા કરી. રાણી પોતાના પતિદેવની આજ્ઞા લઈ સન્યાસિની બની
ગઇ અને ત્યાગ તથા મેવાવત માટે જીવન અર્પણ કયું.

શુદ્ધદેવના અવસાન સમયના પ્રસંગ.

શુદ્ધદેવના અવસાન સમયના ઘટના શ્રેષ્ઠ પ્રસિદ્ધ છે.
તેમાંના બે પ્રસંગ આ રથે લખવા ઉગિત જણાય છે.

૧

મૌતમ શુદ્ધ વ્યાધિમગ્ન થઇ રૂપાવય થયા હતા. એ વખતે
એક શિષ્ય પોતાની ટંકાના સમાધાન માટે તેમની પાસે જત
હતો. દુઃખના પદ શિષ્ય આનન્દે તેને તેમની પાસે જવાની ના
પાડી. આનન્દે તેને કહ્યું કે. હમણાં શુદ્ધદેવ અંતીમ મૈત્રા પર છે,
તેમને અતિશય શારીરિક વેદના થાય છે. એવી સ્થિતિમાં તેમને ટંકા
પૂરી વિગેય વ્યાધિમગ્ન કરવા યોગ્ય નહિ. પોતા શિષ્યને મંત્રાય
મયો નહિ. શુદ્ધદેવની પ્રેમાની જાણના ઓરડામાં જન્મે શિષ્યો વાત-
ચિત કરતા હતા તેમ છતાં તે શુદ્ધદેવે સાંભળ્યું. તેમણે આનન્દને
બોલાવી કહ્યું કે:

“જાણજી મનુષ્યની ટંકાનું સમાધાન કરવું એ ખૂબ કઠિન
કર્મ છે અને એજ આરોધકર્મ છે. જોઈ પણ જીવને અગંતેય આપણે
એ આરોધકર્મ નથી. આઈ સરીર પંચત પામે તે પદેમાં જોઈ પણ
મનુષ્યની ટંકાનું સમાધાન કરવાથી જ એને વિગેય શુદ્ધની પ્રાપ્તિ
થાય. તેમ જ આરોધકર્મ નથી. આટે તેમને પુરત જ આરોધ
પામે મોહાનો.”

આનન્દે બુદ્ધદેવની આજ્ઞા સાંભળતાં જ તે શિષ્યને નેમની પામે મોકલ્યો. આ વખત બુદ્ધદેવ સખ્ત વ્યાધિમસ્ત હતા. મૃત્યુ તેમની વાત જોઈ મૃત્યુ હતું છતાં તેમણે નવાગત શિષ્યની સંકાત સમાધાન કર્યું. શિષ્ય જ્ઞાન લેયો.

“ (૨) બીજો પ્રગંગ પશુ સાધારણ રીતે અને છે તેવો જ છે. બુદ્ધદેવને મૃત્યુ ચાલ્યા પર પડેલા જોઈ સર્વ શિષ્યો સાથે આનન્દ પશુ ગૃહદેવના વિરલચી વ્યાકુળ થયો. તેનું મોઢું ફિક્કું થઈ ગયું. તે શોકાનુગ્ન ગૃહેરે બુદ્ધદેવના ગદામુ જોઈ રલો હતો. બુદ્ધદેવે કહ્યું.

“ શિષ્ય આત્મા ! આ જગતમાં કોણ મરે છે અને કોણ જીવે છે તેની કશી જાણ નથી ? આત્મા તો અમર છે. તે મરતોજ નથી. પંચમૂલનું શરીર પચશૂતમાં મળી જાય છે તેને મૃત્યુ કહે છે. આ મહારા શરીરનું પણ તેમ જ લગે. શરીર તો મમે ત્યારે ચાલુજ જવાનું છે પણ આત્મા અમર અમર છે. એ શરીરનો વિયોગ થતાં હું ખ શા મારે ? શોક શા મારે ? મૃત્યુ યસા જતા મહારો. આત્મા તમારાથી વિપુટો પડવાનો નથી. તે આત્મા તો હમેશા તમારી સાથે જ છે. ત્યાં મુધી આ શરીરની આવસ્થકતા હતી ત્યાં મુધી તે તમારી પાસે રહ્યું. હવે તેની આવસ્થકતા નથી. તેથી તે આ મંસાર છોડી જાય છે. હવે મહેને રજા આપો. તમને અને મહારા શિષ્યોને મહારા શરીરના વિયોગથી જરા પણ દુઃખ થકું જોઈએ નહિ. શોક અને મોહથી મુક્ત હોય તેજ સપૂર્ણ જ્ઞાની કહેવાય છે. તમે સર્વ જ્ઞાની છો. શોકનો ત્યાગ કરો, અને જાવિબધમા તમારે જે પવિત્ર કાર્ય કરવાનું છે તે તરફ લક્ષ્ય રાખો. એ જ તમારો સત્યધર્મ છે.”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ઉપસંહાર.

યત્કિંચિન્ જગતો દુઃખં તન્ મયં મયિ પચ્યતામ ।
યોધિમત્ય દુઃખેઃ મર્થઃ જગન્ મુગ્ધિતમન્મુ ચ ॥

ૐ પગેકલ સૂત બોદધર્મનું મૂખ્ય વિશેષતા છે. નિર્વાણ એજ બોદ
ધર્મનું ખેય છે. તેને અનુસરીને જ મોક્ષમયુધ્ધે બોધધર્મનાં
સિધ્ધાંતનો પ્રચાર કર્યો છે. એ કાર્ય સંબંધી કઈક વિચાર
કરવો આવશ્યક છે. બોધધર્મનું નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા મારે જે એક
માર્ગ દર્શાવે ॥ તેને પ્રતીત્ય સમુત્પાદતત્વ કહે છે. અધિષ્ઠાદારા સંસ્કાર,
સંસ્કારદારા વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનદારા નામરૂપ, નામરૂપદારા યાવનન,
યાવનનદારા રૂપ, રૂપદેહદારા નેદના, નેદનાદારા તૃષ્ણા, તૃષ્ણાદારા
ઉપાદાન, ઉપાદાનદારા જર્ણ, જર્ણદારા મરણ અને મરણદારા મરણ
મગ્ગ આદિ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્રમ પ્રમાણે દુઃખનું મૂળ
રૂપરૂપાની બોધ ધર્મોદ્ભવોએની કલ્પના છે. દુઃખ અને જર્ણમાર્ગ

અવરણાનું કારણ અવિદ્યા જ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. એ અવિદ્યા નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ બૌદ્ધ બિશ્વએનું કર્તવ્ય છે. બૌદ્ધદર્શન શાસ્ત્રમાં દુઃખ, દુઃખની ઉત્પત્તિ, દુઃખનો નાશ અને દુઃખ નાશ કરવાનો ક્રમપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં દુઃખનો નાશ કરવા માટે અષ્ટાંગિક માર્ગ દર્શાવ્યો છે. સમ્યક્દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વશ, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમૂતિ અને સમ્યક્ સમાધિ એ અષ્ટાંગ માર્ગ છે. જગતમાં જેટલા ધર્મ પ્રચલિત છે તે બે પ્રકારના છે. કેટલાક પ્રવૃત્તિમૂલક અને કેટલાક નિવૃત્તિમૂલક છે. બૌદ્ધધર્મ એ નિવૃત્તિમૂલક છે. વાસનાઓનો નિરોધ કરવો અર્થાત્ તેનો ક્ષય કરવો એ બૌદ્ધધર્મ બિશ્વએનો મુખ્ય અભ્યાસ છે. કારણ કે વાસનાનો ક્ષય થયા સિવાય શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી એજ તેમનો અભિપ્રાય છે. બૌદ્ધધર્મનો ખીજો મુખ્ય સિધ્ધાંત અદિસા છે. મનુષ્યદ્વારા ક્ષુદ્ર કીટ કૃમિનો નાશ થાય નહિ, તે માટે બૌદ્ધધર્મ માનનારા મનુષ્યો અતિશય કાળજી રાખે છે. તેમ છતાં માંસાન્નનો નિવેધ કોઈપણ શાસ્ત્રસૂત્રમાં જોવામાં આવતો નથી તેથી કોઈક આશ્ચર્ય થાય છે! * તેમના ધર્મનો ત્રીજો સિધ્ધાંત ખીજા જીવો પ્રત્યે પરોપકાર કરવો એ છે. બૌદ્ધ ધર્મી મનુષ્યે પોતે મને તેટલું દુઃખકષ્ટ સહન કરવું પરંતુ અન્ય જીવો પ્રત્યે પરોપકાર કરવાની તક કદી પણ ગુમાવવી જ નહિ એવી શુભ ભગવાનની આજ્ઞા છે, એ તણ આજ્ઞા બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓને માટે જ છે એમ નથી. એ આજ્ઞા તો પ્રત્યેક ધર્મસંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં અને પ્રત્યેક ધર્મીઓના ઉપદેશામૃતમાં ઉપદિષ્ટ હોવાથી તે આજ્ઞા પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના આચરણમાં ઉતારવી, તે આજ્ઞાનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવું

* બૌદ્ધધર્મમાં અદિસાનો ઉપદેશજ એવો છે કે કાંઈ જીવની હિંસા કરવી નહિ. કાંઈ જીવની હિંસા ન થાય તો પછી માંસાન્નનો નિવેધ શ્રેય કે નહિ તો પણ માંસાન્ન ખાવું જ નહિ એમ જ સમજવું જોઈએ.

લેખક.

એ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે. એ ત્રણે આરા અમૂલ્ય ઉપદેશામૃત છે. એ અમૃતનું પાન કરનાર જીવાત્મા અમરપદને પ્રાપ્ત કરે એમ છે.

બૌદ્ધધર્મનું સ્વરૂપ એજ છે. હવે બૌદ્ધકાલિન પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સંબંધી થોડું વિવેચન કરવું હચિત છે. ભગવાન ગૌતમશુદ્ધનું રાજ દહન કર્યા પછી તેનાં અસ્થિ-ભસ્મ ગંગાજમાં નહિં પધરાવતાં મહાપુરુષના સ્મરણ ચિદ્ધ તરીકે સુરક્ષિત રાખવાની ઇચ્છા તેમના મુખ્ય શિષ્યોએ પ્રદર્શિત કરી તેથી સર્વ શિષ્યોએ તે અસ્થિ-ભસ્મ થોડાં થોડાં વહેંચી લીધાં. તે પછી તે વખતના બૌદ્ધધર્માનુયાયી ગજ-ઓએ બૌદ્ધશિષ્યોની આરાથી બૌદ્ધનાં અસ્થિ-ભસ્મ મેળવી તેના ઉપર જૂદે જૂદે સ્થળે સુંદર મંદિરો બંધાવ્યાં. અનેક પ્રાચીન પ્રવાસીઓના પ્રવાસ વર્ણનામાંથી તે સંબંધી ઉલ્લેખ મળી આવે છે, પરંતુ તે મંદિરો કોઇ સ્થળે ઉપલબ્ધ ન હોવાથી જિજ્ઞાસુ અને શોધક વિદ્વાનો અતિ આતુર નેત્રે તેની તપાસ કરતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનો તો એમ પણ કહેતા હતા કે તે સર્વ અસત્ય છે પરંતુ થોડા દિવસ પૂર્વે પેશાવરમાં એજ અસ્થિ-ભસ્મ મળી આવવાથી તે સમયના ઇતિહાસને થોડા પ્રુદિ મળે છે. તે સમયે પેશાવરનું નામ પુરુષપૂર હતું. ત્યાં કનિષ્ક નામક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજાને શુદ્ધના પત્નિ પછી ઘણે વર્ષે તે અસ્થિ-ભસ્મ એક શુદ્ધ બિમ્બ પામેથી મળી આવતાં તેણે એક સુંદર સમાધિ મંદિરમાં તેની સ્થાપના કરી. ત્યાં એક ભવ્ય અને સુંદર મંદિર બાંધ્યું હતું. ઇસુખ્રિસ્તના મૃત્યુ પછી જે બૌદ્ધધર્મના ચીનનિવાસી પ્રવાસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેમના પ્રવાસ વર્ણનામાં એ મંદિરનો ઉલ્લેખ પ્રકટ થયો હતો. પરંતુ મદમદગિજનીએ હિંદુસ્થાન પર ચઢાઈ કરી, તે વખતે તેણેજ એવા અનેક મંદિર તોડી નાંખેલાં હોવાથી તે મંદિરોનો કોઈને પતોજા જાગતો નથી, તેમ છતાં થોડા દિવસ પૂર્વે સરકારની સદાવતાથી પ્રાચીન વસ્તુ-સંશોધક મંડળે એ મંદિરો મોઢી કાઢવાનું કામ પોતાના

હાયમાં લીધું. તેમણે પ્રાચીન ઇતિહાસને આધારે ખોદકામ કરતાં તે મંદિર અને મંદિરના અસરોપ સોધી કાઢ્યા છે. તે મંદિર એકમોનેવુ હાય પડોળું હોવાથી તેટલાજ પ્રમાણમાં લાંબુ અને ઉચ્ચ છે. એ મંદિરના બન્ને સ્તંભ એટલા જથ્થા ઉંચ્ચ અને જાડા છે કે તે જોતાંજ સર્વને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થળેથી મોટાં વિશાળ માટીનાં વાસણ પશુ મળી આવ્યાં છે અને તેના ઉપર પાંચી ભાષામાં કંઈક અક્ષરો દખોલા છે. એ મંદિરની નીચેના ભાગમાં ઉંડું ખોદકામ કરતાં પથ્થરની એક આકૃતિ જેવું સમાધિસ્થાન જોવામાં આવ્યું. તેને ખોદી જોતાં સંશોધક મંડળની કક્ષના પ્રમાણે એક વ્યવસ્થિત ગોઠવેલો કરંડક જોવામાં આવ્યો. કેટલાંએ વર્ષથી તે સ્થળે કરંડક મુકેલો હોવાથી તેના રંગ જલ્દલાઇને માટી જેવો જણાતો હતો પરંતુ તેને સાફ કરી તપાસતાં તે લાંબુ અને પિત્તળમિશ્રિત ધાતુનો જણાયો. તેના ઉપર છુંદર કોતરકામ કરેલું છે. એ કોતરકામ તે સમયના મીઠ કારીગરોનું છે અને તેનું નામ પણ કરંડક ઉપર કોતરેલું છે એ કરંડકની ઉપરની બાજુએ પુષ્કળ પાંખડીઓવાળું કમળ તૈયાર કરેલું છે. તેના મધ્યભાગમાં જુદની મૂર્તિ અને એક બાજુ બ્રહ્મા અને બીજી બાજુ ઈન્દ્રની મૂર્તિઓ છે. તે કરંડક ઉપરનાં તેમાંથી સ્ફટિકનો એક સ્વચ્છ જોળો મળી આવ્યો. તે જોળો પોણો છે અને તેનું મુખ માટીથી બંધ કરેલું છે. એ માટી પર હાથની આકૃતિની મોઢર મારેલી હતી. એ પરથી એમ સાબિત થયું છે કે તે મંદિર કનિષ્ઠે બંધાવેલું હોયું જોઈએ કારણ કે કનિષ્ઠ રાજ્યના સિક્કા હાથે જાપના હતા. ગોળાના મુખપરથી માટી કાઢી નાંખતાં તેમાંથી થોડી બરમ અને અસ્થિના ચાર કટકા પ્રાપ્ત થયા સરકારે તે બરમ અને અસ્થિના કટકા બ્રહ્મદેવના બૌદ્ધ મંદિરમાં ગોઠવી દાખા હોવાનું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

અસ્થિ-બરમ કરતાં જુદનાં દાંતનો ઇતિહાસ ધણો આશ્ચર્યકારક

છે સિદ્ધાર્થ-ગૌતમ-શુદ્ધને અગ્નિદાહ કર્યા પછી તેના અગ્નિ-મરમ એકત્ર કરતી વખત તેનો એક દાંત શુદ્ધના એક સિંધને મળી આવ્યો તેણે તે દાંત કર્ષિમદેશના દતપૂરના રાજાને આપ્યો તે ગજ બૌદ્ધ ધર્મ પાલન કરતો હોવાથી તેના રાજમહેલમા તે શુદ્ધદંત આકાસો વર્ષ પર્વત રહ્યો હતો કેટલાક સમય પછી દક્ષિણના પાડુ નામક રાજાએ કર્ષિમદેશ પર ત્વારી કરી દતપૂરનો સર્વ દ્રવ્ય બહાર છુટી લીધેલ તે વખત એ દાંત દક્ષિણમા આવ્યો પરંતુ રાજાને કેટલુંક નુકયાન થવાથી તેણે તે દાંત અશુભસૂચક સમજી દતપૂરના રાજાને પાછો મોન્વી દીધો આ બનાવને વષ્ટા વર્ષ વિત્યા પછીથી સમાજમા એવી દતખ્યા પ્રચલિત થઈ કે જે રાજા પાસે એ દાંત હશે તેને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત થશે આ બ્રમણાત્મક દતકથા ઉપર શ્રદ્ધા ગાળી અનેક રાજાઓએ દતપૂર ઉપર ચડાઈઓ કરી અને એક રાજા ચડાઈમા વિ / વ મેગવરી એમ બંને દતપુરની રાજકન્યાએ તે દાંત પોતાના માથાની વેલીમા ગુથી મતાડી દીધો અને તે પોતાના પતિ સહિત જળમાર્ગે લકા ચાલી ગઈ એ સમયે ૧૬મા બૌદ્ધધર્મનો ધણો પ્રચાર થયો હતો એ પ્રમાણે એ દાંત આસરે ઈ સ. ૩૧૦ માં લકા ગયો તે સમયના લક્ષ્મિપતિ ગજ કીર્તિશ્રી મેઘવશો દતપૂર ગજકન્યાનો ધણો સત્કાર કર્યો અને અનુગ્રાધાપૂર ધ્યાને એક મહિમા તે દાંત મુખમા આવ્યો પ્રથમ તો લખના જનસમાજમા એ દાંત માટે વિશેષ આશ્રય જણાયું નહિ પરંતુ જેની પાસે એ દાંત હોય છે તે સાર્વભૌમ શ્રૂપતિ થાય છે એવી દતકથા સાબળવામા આવી ત્યારે તે દાંત ચોરી જવા અને પરસ્પર યુદ્ધ કરવા તેઓ તૈયાર થયા એક રાજા પાસેથી બીજા રાજાના હાથમા જતા જતા તે દાંત ઈ સ ૧૩૧૪ ના અરસામા દક્ષિણના પાડય નામક ગજના હાથમા આવ્યો એ ગજ હિંદુ હતો તેણે તે દાંત મદુરામા રાખ્યો હતો કેટલાક સમય પછી લખના પરાક્રમશાહુ નામક રાજાએ પાડય રાજાને વિનંતિ મળી તે દાંત લખમા મગાવ્યો અને ઈ સ ૧૩૧૯

માં તે દાંત દસ્તિશેષપૂરમાં મૂકયો. તે પછી પોર્ટુગીઝ લોકોએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને પશુ તે દાંત મેળવવાનો લોભ લાગ્યો. તેમનો હેતુ તે દાંતનો નાશ કરવાનો હતો. એ સમયે જાદુનાના હિંદુ રાજાએ જૌદ ધર્મ માટે કંઈક આયુર્વેદનો ઉપયોગ કર્યો કરી એક જુડો દાંત પોર્ટુગીઝ લોકોને સ્વાધિન કર્યો અને સાચો દાંત સાચવી રાખવા એક જૌદભિક્ષુને આપ્યો. પોર્ટુગીઝ લોકો એ ખોટો દાંત ગોવા લાઇ ગયા અને અભિમાનપૂર્વક તેને ખાળા નાંખ્યો. તે પછી લંકાના કેટલાક રાજાએ રોમમકેથોલિક ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેમની રાજસભા હતી ત્યાં સુધી જુદદાંત પ્રકટ થયો નહિ. પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં વિગલ્ગંદ્ર નામક એક જૌદધર્મીનુપાધી રાજા રાજગાદી પર આવ્યો. ત્યારે સાચો દાંત પેલા જૌદભિક્ષુએ રાજાને સ્વાધિન કર્યો. રાજાએ કેંડી શહેર નજીક માલિગામ નામક ગ્રામમાં એક અતિ સુંદર મંદિર બંધાવી, સર્વ જનસમાજના દર્શન માટે એક સુવર્ણ કલશમાં તે દાંત મૂક્યો. પ્રથમ એ દાંત તદ્દન જુદો મૂક્યો હતો પરંતુ બેચાર વખત તે ચોરવાનો પ્રયત્ન થયાનું જાણવામાં આવતાં એક રાજાએ સાત સુવર્ણ કલશમાં પૂરતા બદોબસ્ત સાથે તે જુદ દાંત ગોઠવવાનો વ્યવસ્થા કરી. ત્યારથી અત્યારે પર્વત તે દાંત તેવી જ સ્થિતિમાં રહ્યો છે. આટલાં બધાં વર્ષ પર્વત સાચવી રાખેલો દાંત સિંધોન જનાર પ્રવાસીઓને જોવાની ઇચ્છા થાય એ જ્ઞાતિવિક છે, પરંતુ ધણાં યોગી મનુષ્યોની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ છે. ત્યાંના મંદિર સંરક્ષક, મુખ્ય ધર્મોધિકારી અને પુરોહિતન અમલદાર એ ત્રણની સમ્મતિ મળે તેને જ દાંતનાં દર્શન થાય છે. જે મંદિરમાં એ દાંત મૂકવામાં આવ્યો છે તે મંદિર જોવાની સર્વને પરવાનગી મળે છે. સિંધોન જનાર ત્રણેક પ્રવાસીએ તે સુંદર મંદિર જોવા લાયક છે. મંદિરના સિંહદાર ઉપર નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક લખેલો છે.

સર્વજ્ઞ વ્રજસરસીરુદ્રરાજહંસં । કુંન્દેન્દુસુંદરરુચિ સુર-
વૃન્દવંધ । સદ્ધર્મચક્ર સહજં જનપારિજાતં । શ્રીદત્તાત્મમલં
પ્રણમામિ ભક્તયા ॥

મંદિરના ગભારામાં ચાંદીનો એક મ્હોટો ચતુષ્કોણ બાજઠ
ગોઠવ્યો છે. તેની આસપાસ નીચેથી ઉપર સુધી મળખૂત કઠોરા
ખનાવ્યો છે. તેનાં દાર દંમેશાં બંધ રહે છે. બાજઠ ધણો મ્હોટો
છે છતાં તે અતિ સુંદર છે. બાજઠ ઉપર વગાડવાના ઘંટના આકા-
રનો સુવર્ણનો મ્હોટો અને સુંદર કારીગીરી સહિત એક કરંડક
(ડાબો) મૂક્યો છે. તે કરંડકમાં અનેક તેજસ્વી હિરા માણિક્ય
જડેલાં છે. તે દંમેશાં ચળકયા કરે છે. કરંડકમાં બુધ્ધનો દંત
મૂક્યો છે, પરંતુ કરંડક ઉઘાડતાં જ તે જોઈ શકાય એમ નથી.
કારણ કે તેમાં એક પછી એક એમ છ કરંડક છે. તેમાં છેવટના
ન્હાના કરંડકમાં બુધ્ધદંત છે. પ્રત્યેક કરંડક રત્નજડિત સુવર્ણનો છે,
છેક ન્હાનો કરંડક એક કુટ ઉઘો અને તેનો વ્યાસ દશ ઈંચ છે.
તે પરથી સહજે ઝળપના થઈ શકે છે કે. સૌથી મ્હોટો કરંડક ટેટલો
મ્હોટો હશે તેમજ તેમાં ટેટલી કિંમતનું સુવર્ણ અને રત્નોનો ઉપયોગ
થયો હશે. સૌથી ન્હાના કરંડકમાં સુવર્ણના કમળમાં બુદ્ધદંત મૂક્યો
છે. બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જ હિંદુ અને મુસલમાનો પણ
તેના પ્રત્યે બક્ષિતભાવ દર્શાવે છે: કારણ કે એ દંત હિંદુઓ હનુમાન-
જીનો અને મુસલમાનો હન્દલ મહંમદ પેગંબર સાહેબનો માને છે.
યજી ટેટલાક તેને બુધ્ધનો દંત નહિ પણ એક ખનાવટી રૂટિકનો
કટો સમજે છે !

બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ તીર્થયાત્રા કરવી એ મ્હોટું પુણ્ય-
કૃત્ય સમજે છે. તેમના મુખ્ય તીર્થ બોધિસ્થ, બુધ્ધગયા, કપિલવસ્થ,
સારનાથ, રાગ્યુહ, પાટલીપુત્ર, નાલંદ, કુશીનગર, અને સિદ્ધથ-
લીય છે.

બોધિવૃક્ષ—સિધ્ધાર્થને જે વટવૃક્ષ નીચે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તેને બોધિવૃક્ષ કહે છે. એ વૃક્ષ બુદ્ધગયામાં અમરસિંહના મંદિર નજીક પશ્ચિમ દિશામાં છે. એ વૃક્ષ તે સમયનું નદિ પશુ તેની એક શાખામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. ઇસ્વીસન પૂર્વે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં લંકાના રાગ મહેન્દ્રની બગિચા સંધામિત્રે બોધિવૃક્ષની એક શાખા સિંહગદીપના અનુરાધાપુરમાં રાખી હતી તેમાંથી અનેક શાખાઓ લઈ પ્રત્યેક બૌદ્ધવિહાર નજીક રાખવામાં આવી. તેમાંથી મોટાં વટવૃક્ષ ઉત્પન્ન થયાં છે. એ સર્વ વૃક્ષોને બૌદ્ધધર્મના બકતો અતિ પવિત્ર માને છે.

બુદ્ધ ગયા—એ બૌદ્ધધર્મ બકતોનું પ્રધાન તીર્થ છે. જે સ્થળે ગૌતમે અનેક દિવસ પર્યંત તપકામી કરી તે જનસમાજના જાણુવામાં આવે એ હિંદુસથી રાગ અશોકે ત્યાં એક સુંદર મંદિર બંધાવ્યું છે. તે અત્યારે પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં છે. એ મંદિરની સ્થળા હિંદુ પ્રમાણે છે અને ત્યાં સર્વ પૂજન અર્ચન વિધિ હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે જ થાય છે. એમ હોવાથી બુદ્ધધર્મ-બકતોને ઘણો હિંદુ થાય છે અને તેઓ હિંદુ ધર્મને જ હોય દે છે ! આ સ્થળ ગવાજી નજીક હોવાથી એને બુદ્ધગયા કહે છે. બૌદ્ધધર્મ મૂર્તિ પૂજનથી વિરુદ્ધ છે પરંતુ તે મંદિરમાં અનેક મૂર્તિયો છે તેની નિત્ય પૂજા થાય છે. એ કારણથી જ પુણ્જી હિંદુઓ તેને પોતાનું મંદિર જ સમજે છે. એ ક્ષેત્ર નજીક કશ્યુ નામક એક વિશાળ નદી વહન થાય છે, પરંતુ તેમાં પાણી ધણું ઓછું જ હોય છે.

કપિલવસ્તુ—એ નગર ગૌતમ બુદ્ધનું જન્મસ્થાન છે. તેથી એને સાધારણ રીતે જ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. એ ગામ હમણાં બુદ્ધલા નામક ગામથી પ્રસિદ્ધ છે અને કાશી ક્ષેત્રથી એકસો ત્રીસ માઈલને અંતરે ઉત્તરમાં રાહિણી નામક નદીને કિનારે છે. એ શહેર કપિલ મુનીના ઇન્દ્રયાકુ વંશના એક શિષ્યે વસાવી તે શહેરને પોતાના

ગુરુનું નામ આપ્યું છે. ગૌતમ બુદ્ધ જીવિત હતા તે વખતે જ કૌશલ દેશના રાજા પ્રસન્નજિતે પોતાના પુત્રને કપિલવસ્તુ નગર જતાવા મોકલ્યો હતો. તેણે કપિલવસ્તુ નગરનો નાશ કર્યો છે. એ શહેર નજીક એક ન્હાના બુદ્ધિજ્ઞા નામક ગામમાં કપિલવસ્તુ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે જ સારનાથ, રાજગૃહ, પાટલીપુત્ર, નાલંદા, કુશીનગર અને સિંહલદ્વીપ એ સર્વ બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયના પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે.

બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ તે સ્થાનને અતિ પવિત્ર માને છે.

ગૌતમબુદ્ધ-સિદ્ધાર્થને અમારા અનેક પ્રણામ હો ! તેમની આત્મસિદ્ધિને અમારા અનેક વંદન હો. તેમની અહિંસા, દયા, દાન, તપ અને સત્યવ્રતને અમારા અનેક નમસ્કાર હો !

